

FRA
EGTVEDPIGEN
TIL
FOLKETINGET

Et festskrift til
HENDES MAJESTÆT DRONNING MARGRETHE II
ved regeringsjubilæet 1997

Fra Egtvedpigen til Folketinget

Fra Egtvedpigen til Folketinget

Et festskrift til
HENDES MAJESTÆT DRONNING MARGRETHE II
ved regeringsjubilæet 1997

Redigeret af
Poul Lindegård Hjorth
Erik Dal og David Favrholdt

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
Kommissionær: Munksgaard
København 1997

© Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1997
Sat med Aldus og trykt i
Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S, København
ISBN 87-7304-283-8

Forord

Den 14. januar 1997 er det 25 år siden Hendes Majestæt Dronning Margrethe II besteg tronen.

I den anledning har Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab ønsket at bringe sin ærede og kære protektor en hilsen og lykønskning i form af et festskrift.

Festskrifter er normalt karakteriserede ved at bringe artikler eller afhandlinger om emner, som festens genstand kan tænkes at nære interesse for. Således forholder det sig – håber vi da – også med dette. Inden for Hendes Majestæts vidtspændende interessepektrum, så vidt det nu er os bekendt, har vi udvalgt en række emner og bedt medlemmer af Selskabet om at behandle dem. Givetvis kunne også andre emner og for den sags skyld andre forfattere være kommet på tale. At emnekredsen har sit tyngdepunkt inden for humaniora, kræver vist ingen nærmere forklaring.

Med festskriftet følger vor varme tak til en protektor, der altid har vist Selskabet en mere end almindelig interesse, og vort ønske om, at Hendes Majestæt må få mange gode og lykkelige regeringsår endnu.

Birger Munk Olsen

Selskabets præsident

Indhold

HENRIK BREUNING-MADSEN: Om Egtvedpigens bevarelse. Nyere undersøgelser vedrørende dannelsen af jernlag omkring egekister i bronzealderhøje	9
BENT CHRISTENSEN: Kongen og dansk forfatningsrets udvikling	29
DAVID FAVRHOLDT: Synæstesi.....	35
ERIK FISCHER: Om at se rigtigt på Leonardo – et par forsøg.....	51
LEIF GRANE: Sørensen Broder. Om Peter Christian Kierkegaard (1805-1888).....	81
POUL LINDEGÅRD HJORTH: Ret og galt at stave	109
E.J. BILLESKOV JANSEN: Annuaire des Deux Mondes og Danmarks plads deri	133
POUL CHR. MATTHIESSEN: Den danske befolknings familiedannelse og fertilitet siden midten af 1960'erne.....	151
OLAF OLSEN: Oldtidens fremtid	161
OLAF PEDERSEN: Middelalderastronomi paa skillevejen. Om traktaten <i>Tribus modis</i> , ca. 1255	173
JØRGEN RISCHER: Det færøske sprogs mærkelige overlevelse.....	189
STIG STRÖMHOLM: Jutta kommer till folkungarna. Ett tema ur medeltidens dansk-svenska kungakronika.....	213
HENNING SØRENSEN: Tugtupit – en grønlandsk smykkesten	225
CHRISTIAN THODBERG: At tale en sang – Grundtvigs poetiske raptus på prædikestolen	245
NIELS THOMSEN: Folkerepræsentationen – spejl eller vejviser? Politikerne og de højere uddannelser gennem 150 år	273
De medvirkende.....	309

Om Egtvedpigens bevarelse

Nyere undersøgelser vedrørende dannelsen af jernlag omkring egekister i bronzealderhøje

HENRIK BREUNING-MADSEN

Et af de mest bemærkelsesværdige og spektakulære fund fra den danske oldtid er Egtvedpigens, der ved udgravningen i slutningen af 1920'erne lå velbevaret i en egekiste omsluttet af et jernlag. Dette egekistefund er et af de sidste i en lang række af velbevarede egekistefund, der er dateret til at stamme fra den ældre bronzealder, altså for mere end 3000 år siden. At disse fund arkæologisk set er helt specielle, gav Vilhelm Boye allerede udtryk for, da han for 100 år siden i 1896 udgav sit storslåede værk om de danske egekistefund fra bronzealderen. Han indledte med at konstatere, at de velbevarede egekister udgjorde et usædvanligt fænomen, der på forunderlig vis var sluppet næsten helt uden om de ellers uundgåelige nedbrydningsprocesser. Egekistefundene er nogle af de vigtigste fund, vi har at øse af, når det gælder om at få et indtryk af, hvordan man levede og gik klædt i den ældre bronzealder.

Hovedparten af egekistefundene blev gjort i anden halvdel af 1800-tallet, hvor et stort antal gravhøje blev gravet væk. De fleste af egekistehøjene lå omkring isens hovedstilstandslinie (højderyggen) i Jylland; hovedparten var bygget af sandet materiale, men lerede høje fandtes også. Der er fra åbning af højene gentagne beretninger om, at vand nærmest skyllede ud af højkernen, hvori kisten eller kisterne lå. Af beretningerne fra de fagkyndigt undersøgte høje fremgår, at grænsen mellem den tørre og brunlige højkappe og den blågrå stærkt fugtige højkerne markeredes af et tyndt, fast cementeret jernlag, og at et tilsvarende nedre jernlag fandtes under de centrale dele af højen. Den fugtige højkerne var således fuldstændigt indkapslet, hvilket forklarer, hvorfor højene var i stand til at holde på de store mængder vand, selvom de var placeret på toppunkterne i terrænet, der naturligt er de mest tørre

partier i landskabet. Det er oplagt, at der er en sammenhæng mellem den fugtige højkerne og de enestående bevaringsforhold, og allerede i slutningen af forrige århundrede begyndte man at beskæftige sig med årsagerne til jernlagets dannelse.

I dette århundrede er der udgravet langt færre velbevarede egekister end i forrige århundrede, hvilket blandt andet skyldes fredningen af gravhøjene i 1937. Derimod er de nyere udgravede egekister blevet grundigt undersøgt og beskrevet af kyndige folk med jordbundsmæssig indsigt. Der findes nu et godt datamateriale, der tillader en videnskabelig tolkning af dannelsesmåden og dermed de processer, som er foregået i højene. Endvidere er der udviklet forskellige dateringsmetoder, som gør det muligt at tidsfæste højlæggeserne relativt præcist. Her tænkes først og fremmest på dendrokronologi på bevarede egekister. I dag er mere end halvdelen af de på Nationalmuseet opbevarede egekister dateret. Det er bemærkelsesværdigt, at de alle ligger indenfor en 100-årig periode, nemlig i 1300-tallet før vor tidsregning, se *Dendrochronology of the Danish oak coffin graves* af J. Jensen i: Inst. of Archaeology, Report Series 48, Lunds Universitet 1993.

Der er i den første halvdel af dette århundrede fremkommet forskellige teorier om, hvilke processer og procesforløb i jorden der har skabt jernlagene omkring den centrale del af gravhøjene og bevaret egekisterne i et vådt miljø, skønt jorden over og under kernen fremstår tør. I forbindelse med fx motorvejsbyggeri har det inden for de senere år været nødvendigt at nødudgrave en del bronzealderhøje, nogle med jernlag. Forfatteren har i samarbejde med arkæologistuderende Mads Holst fra Moesgård undersøgt kemien i disse jernlag og sammenholdt resultaterne med analyser af et stykke af jernlaget fra Egtvedpigens grav. Det er derved blevet muligt at bestemme de jordbundsprocesser, der har ført til dannelsen af jernlagene.

Denne artikel beskriver de teorier, der blev fremsat i forbindelse med udgravningerne af egekister i begyndelsen af dette århundrede, de nyere undersøgelser af jernlag i bronzealderhøje udgravet i 1990'erne og på basis af disse en diskussion af de jordbundsprocesser, der har dannet jernlagene. Før de forskellige teorier diskuteres, er det nødvendigt kort at beskrive jerns opførsel i jord.

Jerns opførsel i jord

For at forstå dannelsen af jernlag i gravhøje må man i grove træk kende jernets forekomst og kemi i jorden. En stor del af jordens jernindhold findes som rustfarvede oxider eller hydroxider, der danner overfladebelægninger på ler- og sandpartiklerne og farver jorden brun. Det er især disse jernformer, som er interessante i forbindelse med dannelsen af jernlag.

Jern forekommer i jorden med to iltningstrin, som divalent ferrojern og som trivalent ferrijern. Ferrijern er den stabile jernform i ilttrige (aerobe) miljøer, og den er derfor den normale form i ikke vandlidende jorde. Under danske forhold er den mest almindelige ferriforbindelse goethit (FeOOH), der farver jorden brun eller gullbrun. Goethit binder sig stærkt til de andre jordpartikler, og ferrijern er stort set ubevægeligt i jorden ved normale pH-værdier. Det forholder sig anderledes med ferrojernet, der er den stabile form under iltfattige (anaerobe) forhold, som især findes i vandlidende jorde, hvor luftskiftet er hæmmet. Ferrojern er i modsætning til ferrijern opløseligt i vand og vil derfor følge vandbevægelsen i jorden. Ferrojern giver jorden blålige, grålige eller grønne farver.

Der er to væsensforskellige jordbundsdannende processer, der medfører flytning og opkoncentrering af jern i bestemte lag, og det er podsolering (aldannelse) og redoxprocesser (iltnings/reduktionsprocesser). Disse skal kort omtales.

Podsolering foregår normalt kun i sure veldrænede (tørre) sandede jorde, hvor nedfaldne blade, nåle og kviste har dannet et morlag på overfladen. Organiske syrer fra dette lag opløser jern- og aluminium-(hydr)oxiderne i de øverste jordlag og kompleksbinder jernet og aluminiummet, der derved bliver mobilt. De organiske kompleksforbindelser føres med det nedsivende vand og genudfældes i de nedenfor liggende lag (ofte fra ca. en halv meters dybde). Sandskornene i de øverste jordlag bliver hermed hvide, idet de har mistet deres farvende jernbelægninger, medens de dybereliggende lag bliver beriget med farvende humus- og jernforbindelser samt med det farveløse aluminium. Øverst vil den berigede del ofte være helt sort af organisk stof, medens de under-

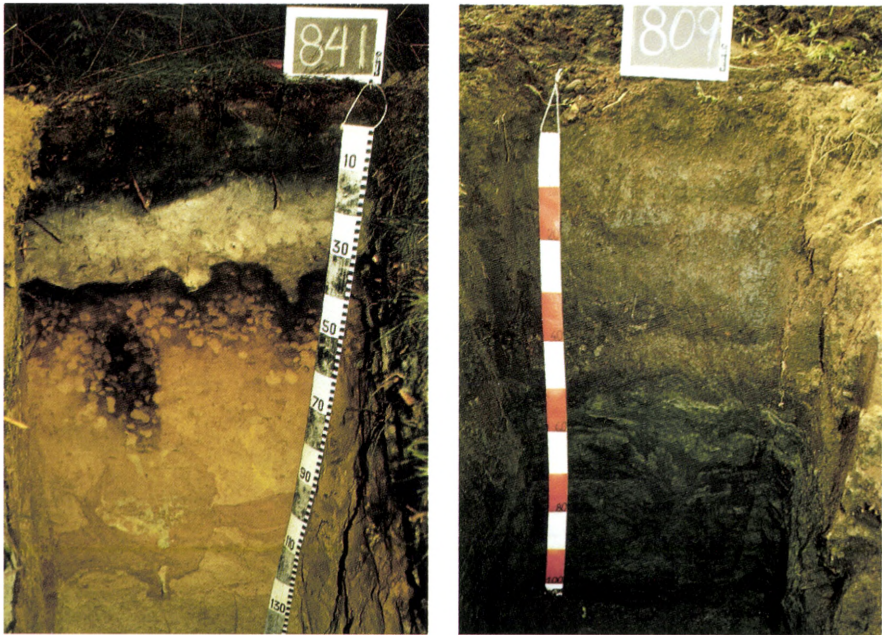

Fig. 1: Snit gennem de øverste lag af en jord præget af henholdsvis podsolering og redoxprocesser.

A: Podsol, hvor man øverst under morlaget ser det hvide blegsandslag, fra hvilket jern og aluminium er udvasket sammen med organiske syrer. Under blegsandslaget ses alen. Øverst er den sort på grund af et relativt stort indhold af organisk stof, medens den nedenunder er rødbrun på grund af farvende jernforbindelser.

B: Jord, hvor de øverste lag er iltrige og derfor brunlige, medens de dybere liggende lag er mørkeblå på grund af et iltfattigt miljø betinget af et højtstående grundvand.

liggende lag vil være rødbrune, især farvet af jern. De berigede lag, der også kaldes allaget, kan være stærkt sammenkittet af de nedførte og genudfældede jern- og aluminiumforbindelser. Jorde med veludviklede allag findes som bekendt især i Jyllands hedeegne.

Redoxprocesser (iltnings- og reduktionsprocesser) foregår især i vandlidende jorde. Den biologiske aktivitet i jorden vil i vandmættede partier hurtigt opbruge al ilten, og der opstår iltfattige forhold. Ferrijern vil blive reduceret til ferro, og jorden vil miste sin brunlige farve og blive olivenfarvet, blålig eller grålig. Ferrojernet vil blive ført med grundvandet og genudfældet som ferri(hydr)oxider, hvor der er mere ilttrigt, fx i rodgange. Hvor der er en skarp, veldefineret grænse mellem det ilttrige

Om Egtvedpigens bevarelse

og iltfattige miljø, kan jernudfældningen ske i et snævert område og derved danne et hårdt tæt lag. Typiske jernlag dannet ved denne proces er myremalm, der tidligere dækkede store arealer i Jylland.

Det vil tage mange år at få dannet en al ved podsolering, medens redoxprocessen ferri til ferro og tilbage igen kan forløbe meget hurtigt. Det sidste ses fx i risjorde. Her er store mængder jern på ferroform under udplantningen af risen, hvor markerne er vanddækkede og jorden iltfattig, medens jernet er på ferriform ved høst, hvor vandet er afdrænet, markerne er tørre, og jorden er iltrig.

Tidligere teorier for dannelse af jernlag i gravhøje

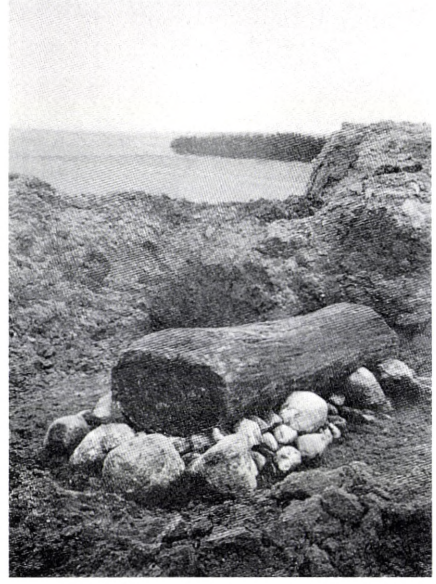
Der er i den første halvdel af dette århundrede fremsat tre teorier for dannelse af jernlag i gravhøje, nemlig i forbindelse med udgravningen af Egtvedpigens og i forbindelse med udgravninger omkring Skrydstrup.

Egtved Storhøj: I 1921 blev Egtvedpigens gravet ud af en høj, der oprindeligt var en næsten cirkulær høj med en diameter på ca. 25 meter og en højde på ca. 5 meter. Hun lå i en velbevaret kiste på et stenleje omgivet af et jernlag, se figur 2. Da landmand Peter Platz gravede kisten frem, konstaterede han, at vand løb ud af graven. Nationalmuseet blev straks kontaktet, og under kyndig vejledning blev kisten forsegle, sendt til København og åbnet der. Man fandt en rimeligt velbevaret pige, især med hensyn til hår, hud og tøj, medens kød og skelet nærmest var forsvundet. For nærmere beskrivelse henvises til Thomas Thomsen (1929): *Egekistefundet fra Egtved, fra den ældre Bronzealder*, i: Nordiske Fortidsminder, bd. II, Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab, København. I kisten fandt man endvidere en udsprungen røllike og en del af et bregneblad. Dette viser, at nedbrydningen må være gået i stå umiddelbart efter begravelsen. Det må betyde, at jernlaget og de våde forhold er opstået ganske kort tid efter højlægningen.

Få måneder efter udgravningen af kisten besøgte daværende afdelingsgeolog Knud Jessen Egtvedhøjen og studerede et snit gennem denne for sammen med statsgeolog Axel Jessen at vurdere, hvordan jernlaget var

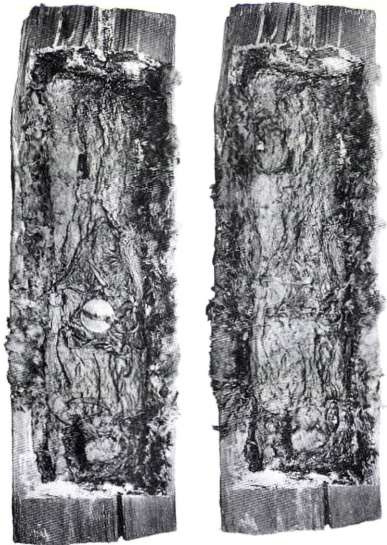

Fig. 2: Billeder fra Egtvedpigens gravhøj.
A: Snit gennem en del af gravhøjen.
Den øvre del af kappen er buet, medens
den nedre del danner et plant gulv.

B: Egtvedpigens uåbnede kiste.

C: Den åbnede kiste.

D: Egtvedpigens.

Om Egtvedpigens bevarelse

dannet. Det blev konstateret, at højen bestod af sand, og at den var todelt. Yderst var der en kappe bestående af tørt muldblandet sand, der kunne have være taget fra en nærliggende mark eller overdrev. Inderst var der en kerne, der var fugtig og bestod af mørkt humusholdigt sand. Jessen mente, at det mørke fedtede sand ikke kan være taget på høj mark, men må være hentet i en lavning, hvorefter det er benyttet til højfyldning. På basis af Jessens observationer konkluderer Thomas Thomsen i sin artikel om Egtvedpigens at: »Dets (øvre allag) Dannelse skyldes, at de Jærnforbindelser og Humusstoffer, som med Regnvandet siver ned gennem Sandjorden, standses i deres videre Fremtrængen af det fugtige Engjordslag og derfor afsætter sig langs dets Overflade og i Tidens Løb sammenbindes til en fast Masse. – Paa samme Maade hindres Undergrundens Fugtighed i at trænge op, og der har derfor dannet sig Al ogsaa i Skellet mellem Engjorden og Undergrundsandet.«

Om jernlagets dannelse skriver statsgeolog Axel Jessen: »Det tynde, haarde Lag mellem de nævnte to Sandlag er Al. Bindemidlet er dels Jærnforbindelser, dels – og hovedsageligt – Humusstoffer (det falder ikke fra hinanden ved Behandling med Saltsyre, hvorimod det paavirkes stærkere af Natronhydrat, der farves meget mørkt). Dette Allags Fremkomst paa Grænsen mellem det øvre, løse, for Vandet let gennemtrængelige Sand og det nedre, humusblandede, vandstandsende Sand er meget naturlig, men en Aldannelse fra saa sen Tid og af saa ringe Alder er vistnok meget sjælden.«

Man må altså konkludere, at de to geologer helt klart mener, at jernlagene er aldannelser og dannet ved en podsolering.

Skrydstruphøjene: I forbindelse med udgravninger omkring Skrydstrup i tiden lige før og under 2. verdenskrig blev der fremsat to andre teorier for indkapslingen af egekister.

I 1935 blev den berømte Skrydstruphøj udgravet. Hun lå indsvøbt i et klæde direkte på stenlejet, idet kisten stort set var forgået. Under højen var udviklet et jernlag, og i højen var udviklet to jernlag med en halv meters afstand, hvoraf den ene indkapslede centralhøjen fuldstændigt. Statsgeolog Werner Christensen besøgte højen, som bestod af sandet græstørv, og fremsatte følgende betragtninger som beskrevet i H.C.

Broholm & M. Hald (1939): *Skrydstrupfundet*. i: Nordiske Fortidsminder, Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab, København: »Højen er efter Profilet at dømme opkastet ovenpaa en podsoleret Jordbund. Jernudskillelsen paa Grænsen mellem Centralhøjen og den senere tilførte Fyld maa skyldes, at der har været særlige Betingelser for Udfældningen af det fra den øverste Del af Højen udvaskede Jern. Det vil ikke ud fra disse Forhold være muligt at drage nogensomhelst Slutning om, hvor lang Tid der er hengaaet mellem Centralhøjens og de sekundære Højes Dannelse, idet den underliggende Al maa være dannet forud for Højens Tilblivelse, medens Jernudskillelsen i Højen er foregaaet, efter at Højen var fuldstændig færdig.«

Om jernlaget mellem kerne og kappe skrives: »Denne Jernudskillelse maa skyldes, at det nedsivende Vand har opløst en Del Jern i den øverste Del af Højen og atter udskilt det paa Grænsefladen. Naar Jernet udfældes her, maa det, ligesom i Hellevad, forklares ved, at der enten har været Mulighed for Iltilførsel, eller at der her har ligget et humusholdigt Lag, da Tilstedeværelsen af Humus fremmer Udfældningen af Jern. Man kan imidlertid ikke opfatte denne Jernudskillelse som et Allag, idet den ikke er knyttet til et normalt Podsolprofil.«

Det kan altså konkluderes, at Werner Christensen mener, at det nedre jernlag er dannet, før højen er bygget. Kernen, her kaldet centralhøjen, er derefter bygget ved højlægningen, medens kappen er bygget på et senere, ikke bestemt tidspunkt. Det øvre jernlag er dannet ved, at overskudsnebdøren har opløst jern i kappen og afsat dette på overgangen mellem kappe og centralhøj, muligvis på grund af mere ilt eller humus. Da der i kappen ikke er udviklet de normale podsolag som fx blegsand, er der ikke tale om en podsolproces, og det øvre jernlag er derfor ikke en al, som fx konkluderet af Jessen ved Egtved Storhøj.

Under 2. verdenskrig byggede tyskerne en flyveplads ved Skrydstrup, og i denne forbindelse måtte der fjernes en række bronzealdergravhøje, der derfor blev nødudgravet. En af disse høje, Staldhøj, var bygget af græs- og lyngtørv fra et hedeagtigt overdrev, og var tydeligt todelt i en muldagtig kappe og en meget fugtig og næsten blåsort kerne, der ved luftens tilgang blev lysegrå. Efter undersøgelser af højen mente professor C.J. Becker at kunne konkludere, at begge jernlag, både det

Om Egtvedpigens bevarelse

øvre og nedre, er sekundære, det vil sige dannet efter højens opførelse. De er endvidere ikke stabile, der fandtes nemlig både over og under de nuværende faste striber rester af ældre stærkt opløste (Beckers tolkning). På basis af disse iagttagelser og inspireret af den tyske geolog Gripps tanker fremkom C.J. Becker med en helt ny teori for jernlagsdannelsen, der i hovedtræk er som følger:

Højen (kerne og kappe) er opført på én gang og består af lyng eller græstørv. Højen suger fugt til sig som en højmose, og langs grænserne udskilles jernlag under påvirkning af ilt, dels fra nedsivende vand, dels fra den gennemluftede, underliggende mark. Det nedre jernlag er stabilt, da der ikke er adgang for nedbrydende stoffer, medens det øvre jernlag til stadighed er påvirket af nedsivende vand, der sammen med humussyre fra kernen nedbryder og gendanner det øvre jernlag længere nede i jorden. Ovenover det øvre jernlag dannes kappen efterhånden med en afvigende farve. Da det øvre jernlag bevæger sig nedad, vil det på et eller andet tidspunkt smelte sammen med det nedre jernlag, således at kernen forsvinder og dermed også egekisten. Dette er illustreret på fig. 3, der er omtegnet fra Jensen (1979): *Bronzealderen*, bd. 2. I Danmarkshistorien, Sesam, Viborg. Procesmæssigt bygger denne teori først på en reduktion/oxidationsproces, der danner jernlaget omkring hele højen. Derefter må nedvaskningen af det øvre jernlag vel nærmest betegnes som en podsolering.

Nyere undersøgelser af gravhøje

I løbet af de seneste år er der blevet udgravet flere gravhøje med mere eller mindre veludviklede jernlag. Disse udgravninger har givet nye muligheder for at studere de processer, der har skabt jernlagene i bronzealderens egekistehøje.

To af disse høje, udgravet i forbindelse med anlæg af motorvejstrækninger i Sydjylland, vil blive diskuteret i detalje. Det drejer sig om den store høj ved Tårup mellem Kolding og Vejle, der blev udgravet i 1993, og højen ved Lejrskov vest for Kolding, der blev udgravet i 1995. Figur 4 viser billeder fra de to høje. Tåruphøjen er bygget på veldrænende

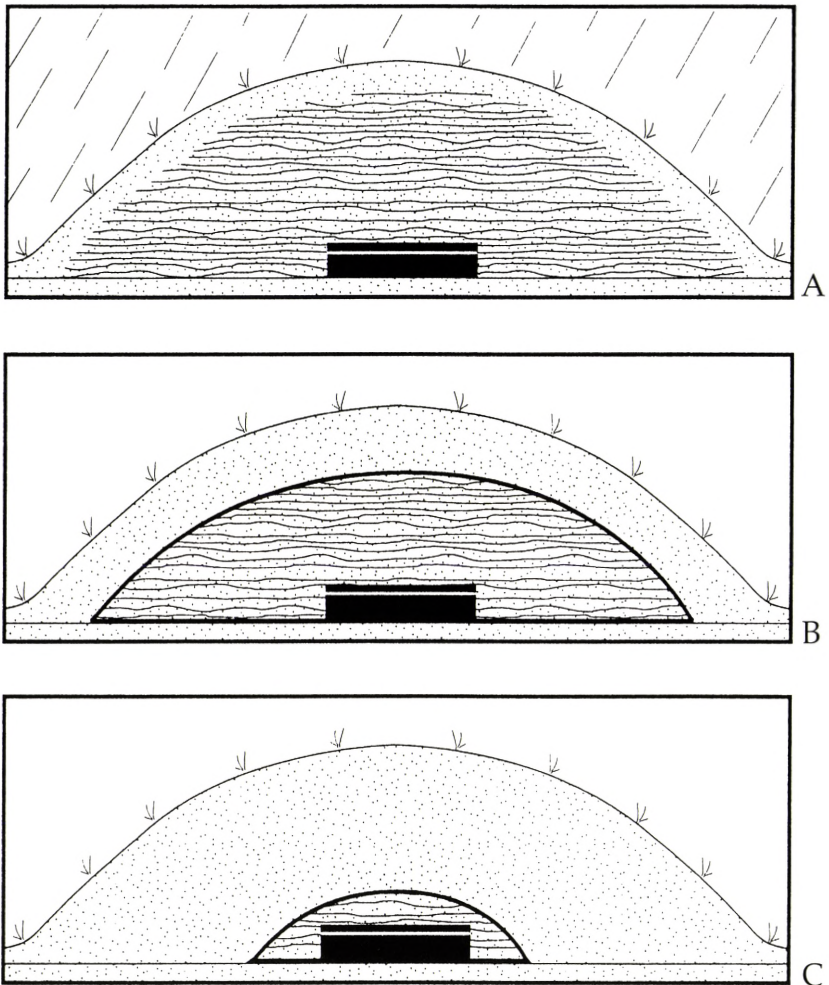

Fig. 3: C.J. Beckers teori for udviklingen af jernlag omkring egekister i gravhøje fra Bronzealderen.

- A: Græstørven i en nyopført gravhøj suger regn og anden fugtighed til sig.
- B: Under påvirkning af bl.a. regnvandet udskilles et hårdt, jernholdigt lag langs højens overflade og på dens bund. De jernholdige lag holder på højens fugtighed og beskytter kisten mod at rådne.
- C: I århundredernes løb flytter de jernholdige lag sig nedad, men stadig holder de på højens fugtighed. Dersom laget når ned til kisten, starter forrådnelsen, og alt organisk materiale omdannes.

Om Egtvedpigens bevarelse

Fig. 4A: Snit gennem Tåruphøjen.

I Tåruphøjen ses øverst den brunlige kappe. De enkelte tørv ses tydeligt i dele af kappen, og de er ikke stablet på en systematisk vis. Under kernen ses den blågrå kerne. Der er intet øvre jernlag, desuagtet er overgangen mellem kappe og kerne meget skarp. Under kernen ses det nedre jernlag tydeligt få cm nede i undergrunden.

møræneler med en del sandlommer, medens Lejrskovhøjen er bygget på senglacialt vandaflejret sand. Selve højene, både kappe og kerne, har stort set samme kornstørrelsesfordeling som underlaget, hvilket viser, at græstørven er taget fra nærliggende marker eller overdrev. Der er altså ikke tale om, at fx kernen er vådbundsjord hentet fra en nærliggende mose eller eng, som foreslået af Jessen ved Egtved Storhøj. Begge høje har et nedre kontinuert jernlag, der skiller undergrunden fra kernen, der er blågrå. I Lejrskovhøjen ses de enkelte tørv, der opbygger kernen, tydeligt. Hver tørv har et markant overfladelag bestående af ikke omsat mos. Så tydelige vegetationsrester sås ikke i Tåruphøjen. Over kernen ligger kappen, der er mere brunlig, og i Lejrskovhøjen findes en del diskontinuerte rustrøde, mere eller mindre hærdede jernlag (øvre jernlag) på overgangen mellem kappe og kerne. Det er formodentlig sådanne

Fig. 4B: Snit gennem Lejrskovhøjen.

I Lejrskovhøjen ses den brunlige kappe tydeligt. På overgangen til den blålige kerne ses flere brudte rustrøde jernlag, der tilsammen danner et diskontinuert øvre jernlag. Den blålige kerne består af systematisk stablede tørv, hvor den tidligere overflades moslag er uomsat og tydeligt kunne erkendes. Under kernen findes et veludviklet kontinuert nedre jernlag. Jorden under det nedre jernlag er rødbrun og veldrænet.

jernlag, Becker tolker som rester af ældre stærkt opløste jernlag. I Tåruphøjen mangler det øvre jernlag, men grænsen mellem kerne og kappe er desuagtet meget skarp og tydelig. I Tåruphøjen ses de enkelte tørv tydeligt i dele af kappen, men de er ikke stablet på systematisk vis som i kernen i Lejrskovhøjen.

Kernen i begge høje er blågrå, hvilket vidner om iltfattige (reducerende) forhold, medens de brunlige farver i kappe og undergrund vidner om, at iltrige (aerobe) forhold har været fremherskende. I Lejrskovhøjen blev der i den nedre del af kernen konstateret tilstedeværelse af ferrojern ved hjælp af dipyridyl. Endvidere fandtes vivianit, et jernfosfat, der kun er stabilt under iltfattige forhold. Det betyder, at kernen endnu idag er iltfattig. Undergrund og kappe var derimod tydelig iltrige.

Om Egtvedpigens bevarelse

I begge høje blev der bestemt totalt og organisk bundet jern, mangan og aluminium samt organisk stof på prøver fra de forskellige jordlag. Tabel 1 viser resultaterne af disse bestemmelse. Jernlagene er stærkt beriget med jern og mangan, men ikke med aluminium og organisk stof. Iltning/reduktionsprocesser i jord giver ophobning af jern og mangan, medens podsolerung giver ophobning af organisk stof, jern og aluminium; det vil sige, at jernlagene er dannet ved iltning/reduktionsprocesser og ikke ved podsolerung. Det sidste bestyrkes også af, at man i internationale jordbundsklassifikationssystemer for podsoljorde kræver, at det organisk bundne jern plus aluminium i alerne skal udgøre mere end 50% af den totale mængde jern plus aluminium. Dette er ikke tilfældet for de i tabel 1 viste jernlag.

Tabel 1: Procent organisk stof, totalt jern (Fe), aluminium (Al) og mangan (Mn) samt organisk bundet jern og aluminium i forskellige lag fra to bronzealderhøje Lejrskov og Tårup.

		% org. stof	% Fe tot	% Al tot	% Mn tot	% Fe org	% Al org
Lejrskov	kappe	0.4	0.11	0.08	0.00		
	ø.jernlag	0.6	2.06	0.18	0.20	0.23	0.09
	kerne	2.0	0.32	0.06	0.05		
	n.jernlag	2.4	4.85	0.12	0.31	0.93	0.05
	underjord	0.6	0.47	0.08	0.05		
Tårup	kappe	1.9	0.3	0.1	0.03		
	kerne	2.2	0.5	0.1	0.02		
	n.jernlag	1.5	14.5	0.3	0.99	0.4	0.3
	underjord	0.5	0.8	0.1	0.26		

I 1980 foretog Vejle Museum udgravninger på det sted, hvor Egtved Storhøj havde ligget. Dette skyldtes, at man ønskede at opføre en ny høj på stedet med en tilhørende mindre udstilling. Der blev ved udgravningen fundet fragmenter af det nedre jernlag, som siden er blevet opbevaret på Vejle Museum. Museet har velvilligt stillet dele af jernlaget til disposition for kemisk analyse, og i tabel 2 ses de kemiske data fra Egtvedpigens jernlag, fra de to førømtalte højes nedre jernlag og fra en veludviklet jernal fra en stærkt podsoleret jord. Analyserne viser, at Egtvedpigens jernlag kemisk set mest ligner de to andre jernlag, og at den ikke kan være dannet ved podsolering (aldannelse) som foreslået af Jessen, jævnfør det ovenfor beskrevne kemiske krav for veludviklede aler i podsoljorde. Der er derfor ingen tvivl om, at jernlaget omkring Egtvedpigens gravleje og i de øvrige egekistehøje er dannet ved redox-processer.

Tabel 2: Procent organisk stof, total jern (Fe), aluminium (Al) og mangan (Mn) samt organisk bundet jern og aluminium i de nedre jernlag fra Egtved, Tårup og Lejrskov og i en veludviklet al fra en stærk podsol.

	% org. stof	% Fe total	% Al total	% Mn total	% Fe org	% Al org
Egtved	4.6	7.86	0.15	0.80	0.95	0.07
Lejrskov	2.4	4.85	0.12	0.31	0.93	0.05
Tårup	1.5	14.5	0.3	0.99	0.4	0.3
Podsol al	5.5	0.38	0.37	0.02	0.29	0.37

Dannelsen af jernlagene er sandsynligvis forløbet ved, at ferrojern fra den våde iltfattige kerne har bevæget sig ned i den tørrere og mere iltrige undergrund eller i mindre grad op i den tørrere og mere iltrige kappe. Ved mødet med de mere iltrige jordlag er ferrojernet momentant blevet udfældet som ferrijern mellem jordpartiklerne, har sammenkittet disse og gjort laget uigennemtrængeligt for vand og luft. Dermed er det ikke blevet muligt for ilt senere at trænge ind i kernen, og de biologiske omsætningsprocesser er stort set gået i stå. De udfældede jernlag er ikke

Om Egtvedpigens bevarelse

særlig tykke, ofte ikke over 1 cm. Det nedre jernlag er normalt tykkere og mere veludviklet end det øvre, hvilket formodentlig skyldes, at der løber mere vand fra kernen nedad end opad på grund af tyngdekraften, og at overgangen mellem iltrige og -fattige lag er mere skarp mellem kerne og undergrund end mellem kerne og kappe, hvor vegetationsresterne fra græstørven i laget kan gøre denne svagt iltfattig.

Andre ting, foruden de kemiske analyser og jordlagenes farve, der bestyrker redoxprocesteorien på bekostning af podsoleringsteorien, er fundene af rølliken i Egtvedpigens kiste samt det uomsatte mos i Lejrskovhøjen. Dette viser, at dannelsen af jernlaget må have gået meget hurtigt, da disse planter ellers ville være omsat og dermed forsvundet. Podsolering tager mange år, medens redoxprocessen kan forløbe meget hurtigt.

Spørgsmålet er derfor, hvordan de våde iltfattige forhold er opstået i kernerne i disse gravhøje, medens de omgivende jordlag er tørre. Det skal dertil bemærkes, at de fleste gravhøje ligger på toppunkter i terrænet og derfor er bygget på de mest tørre områder i landskabet. Gravhøje fra tidligere og senere perioder er som egekistehøjene opbygget af mark- eller overdrevstørv, men i disse er der ikke udviklet jernlag, som omslutter gravlejet. Der må derfor være nogle natur- eller kulturbetingede forhold, der har kunnet optræde som en udløsende faktor, »trigger«, i en hundredårig periode, og udløst dannelsen af jernlagene i højene.

Det er meget svært at forestille sig en hundredårig naturbetinget ændring, der kan give anledning til dannelsen af jernlagene, derimod kan man godt forestille sig nogle kulturbetingede ændringer, der kan optræde som en »trigger«. Den mest sandsynlige forklaring er, at egekistehøjene er bygget på en ganske bestemt måde, forskellig fra den, der blev anvendt i tidligere og senere perioder. En mulig byggemåde, der kan skabe den våde iltfattige kerne omgivet af en mere tør kappe, kan være følgende: Egekisten sættes direkte på underjorden i en stensætning. Derefter dækkes kisten med græstørv e.l., der lægges i en meget tæt lejring, der minimerer det luftfyldte grovporesystem og gør det diskontinuert. Derved hindres luftskiftet i kernen, der hurtigt vil blive iltfattig, når vegetation på tørvne begynder at forrådnede. Har man også opvædet kernerne for at få jorden til at ligge tættere omkring kisten, vil

dette helt klart have fremmet dannelsen af en iltfattig kerne. Umiddelbart efter at kernen er lagt, lægges græstørv ovenpå som kappe i en knap så tæt og systematisk lejring og uopvædede.

Hvis kernerne har været opvædet, opnås en våd kerne omgivet af tør jord umiddelbart efter højbygningen. Derefter vil græsset i kernen begynde at blive omdannet, hvorved al ilt i kernen bliver brugt. Kernen bliver meget iltfattig, og ferrijern vil gå over på ferroform og blive mobilt. I kappen vil græsset også blive omdannet, men da laget ikke er vandmættet som kernen, vil kappen for det meste kunne vedblive med at være iltrig eller kun blive svagt iltfattig. Vandet fra kernen vil langsomt blive suget ned i undergrunden eller op i kappen, hvor det iltes, og ferrojernet overgår til ferrijern, udfældes momentant og lukker kernen inde, hvorefter yderligere vandtransport ud af kernen stopper, og stort set alle omsætningsprocesser ophører.

Hvis kernen ikke er blevet opvædet, skal den være bygget så tæt, at luftskiftet bliver hæmmet i en sådan grad, at iltfattige forhold opstår med det samme, når græstørven begynder at omsættes. Efterfølgende vinter vil kernen blive opvædet, og ferrojernet vil blive vasket ned i underjorden, hvor det danner det nedre jernlag. Det øvre jernlag, der ofte er svagere udviklet end det nedre, dannes herefter på grænsen mellem kerne og kappe ved kapillær stigning. Det øvre lag kan dannes i flere niveauer, normalt på grænsen mellem græstørvene, hvor poresystemet er groft og derfor iltrigt. Derfor ser man i mange af højene, som fx Lejrskov, flere diskontinuerte øvre jernlag, der altså ikke er et udtryk for en degradering af et tidligere kontinuert øvre allag, som foreslået i Beckers teori. Der er således heller ikke tale om, at det øvre allag vandrer nedad og en dag smelter sammen med det nedre. Det er derimod et spørgsmål, om det er muligt at få velbevarede egekister i høje, hvor den øvre al ikke er kontinuert. Dannelsen af et øvre kontinuert jernlag vil kun ske i de høje, hvor der oppe i højen er et stabilt beliggende markant iltningsspring, hvor det fra kernen opadgående ferrojern udfældes.

Fig. 5: Den eksperimentelle gravhøj på Historisk-arkæologisk forsøgscenter, Lejre.

Efterprøvning af den opstillede teori

For at efterprøve ovennævnte teori er der indledt et samarbejde med Historisk-Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre, hvor der i juni 1995 blev bygget en eksperimentel høj for at undersøge, om det er muligt at skabe en iltfattig ferroholdig kerne omgivet af en mere iltholdig kappe. Højen er i store træk bygget som Egtvedpigens høj, men i skala 1:5, dog med en svag overhøjning, da der må forventes en vis sætning. Som bygningsmateriale anvendtes græstørv fra samme mark, hvor højen blev opført. Græstørven var et morænemateriale med omkring 15% ler og pH på 6.8.

Først blev al vegetation fjernet fra den cirkulære byggeplads (diameter 5 meter), og der blev sat kantsten hele vejen rundt. Der blev bygget en lille stensætning i midten, på hvilken en ca. 40 cm lang egekiste blev anbragt. Kisten indeholdt en ribbenssteg, der skulle symbolisere Egtvedpigens, og en ikke udsprunget røllike. Kernen blev derefter opbygget, ved at græstørv blev lagt i vandrette lag med græsset vendt nedad. Hvert lag blev lagt med en mindre diameter, hvorved kernen blev

kuplet. Efter hvert andet lag blev der hældt vand på, og der blev gået på laget for at sammenpresse dette. Højden på kernen var 60 cm. Derefter blev kappen opbygget af samme type græstørv; disse blev dog ikke opvædet, og de blev ikke lagt i systematisk vandretliggende lag, men fulgte den kuplede form. Den færdige høj er ca. 110 cm høj.

Der blev under højbygningen indbygget elektroder i kerne og kappe, der kunne måle redoxpotentialet i jorden. Redoxpotentialet giver et mål for iltindholdet i jorden; et lavt redoxpotential betyder iltfattige forhold, et højt redoxpotential det modsatte. Der blev endvidere stukket temperaturfølere ind i kerne og kappe for at se, om omsætningen af græsset ville give anledning til opvarmning af højen. Endelig er højen opmålt i to tværsnit vinkelret på hinanden for at få et mål for sammen-synkningen af højen.

Allerede 7 dage efter, at højen var bygget, var kernen meget iltfattig, medens kappen kun var svagt iltfattig. Efter en måned blev der udtaget en jordprøve fra kerne og kappe, og der blev ved hjælp af dipyridyl konstateret ferrojern i prøven fra kernen, hvilket ikke var tilfældet for prøven fra kappen. Det kan på basis af de foreløbige resultater konkluderes, at det er lykkedes at bygge en høj, der har udviklet de kemiske forhold, der er en forudsætning for at få dannet et jernlag omkring en våd iltfattig kerne. Hvorvidt jernlaget udvikles, er det ikke muligt at udtale sig om i dag, men en senere udgravning vil muligvis afsløre dette. Det skal dog bemærkes, at forholdene ikke er helt så gunstige som ved bygning af en høj i skala 1:1, idet kernen ligger så tæt ved jord-overfladen, at den naturligt vil indgå i rodzonen og derved være udsat for udtørring. Desuden er pH i den eksperimentelle høj væsentligt højere, end den har været i de oprindelige gravhøje. Dette medfører, at kernen i den eksperimentelle høj skal være mere iltfattig end i de oprindelige høje, for at processen forløber. Det vil derfor være ønskeligt senere, når de endelige resultater fra den nuværende høj foreligger, at bygge en gravhøj i fuld skala. Dette vil give en god indsigt i, hvordan en gravhøj egentlig bygges, samt give de ideelle betingelser for udviklingen af et jernlag.

Om Egtvedpigens bevarelse

Forfatteren vil til slut gerne takke arkæologistuderende Mads Holst fra Moesgård for fagligt inspirerende samarbejde, både hvad angår de rent arkæologiske problemstillinger omkring gravhøjene og de mere jordbundskemiske aspekter. Endvidere skal rettes en tak til forskningschef Marianne Rasmussen, Historisk Arkæologisk Forsøgscenter i Lejre, i forbindelse med bygningen af den eksperimentelle høj.

Kongen og dansk forfatningsrets udvikling

BENT CHRISTENSEN

1. Den store Ordbog over det danske Sprog indeholder under opslaget *Videnskab* en definition, som vist alle, der anser sig for videnskabsmænd, kan tiltræde: »en forskning, der gaar metodisk, kritisk til værks og stiller krav om fyldestgørende bevisførelse for ell. begrundelse af de fremsatte paastande«. Når Videnskab sættes i flertal – som i Videnskaberne Selskab – er det imidlertid forskellighederne snarere end det fælles, der falder i øjnene. På et tilstrækkeligt abstrakt niveau er der ganske vist et grundlæggende slægtskab mellem den metodiske forskning, der anvendes i atomfysikken, og den eller dem, der er gængs i litteraturvidenskab, men forskellene er nu mere påfaldende end lighederne. Forskellige videnskaber har også forskelligt objekt. Atomfysikken og litteraturvidenskaben illustrerer også denne ubestridelige sandhed. På den anden side kan samme objekt samtidig være genstand for forskellige videnskaber. Og endelig hænder det, at et objekt, der i én periode optager en stor plads i én videnskabs opmærksomhedsfelt, i en anden periode flytter tyngdepunktet til en anden videnskab.

De to sidste konstateringer: flere videnskaber med samme objekt og tyngdepunktets flytning fra én til en anden videnskab kan illustreres ved det objekt for metodisk forskning, der betegnes som Kongen; et objekt, som både omfatter et statsorgan, en institution, og de mennesker, der personificerer eller har personificeret institutionen. Adskillige af de videnskaber, der hører til i den humanistiske klasse i Videnskaberne Selskab, har haft og har Kongen som objekt.

Det gælder mest åbenbart den politiske historie. Men det gælder også

kirkehistorien og kunst- og arkitekturhistorie, hvor konger og dronninger som mæcener, som afbillede, som bygherrer og beboere og undtagelsesvis endog som udøvende kunstnere spiller en hovedrolle. Og det gælder den del af retsvidenskaben, der betegnes som statsret eller forfatningsret. Lige netop denne disciplin er tilmed egnet til at illustrere, hvordan vægten af Kongen som objekt for videnskab kan veksle i tidens løb og ligefrem flytte uden for én videnskab og ind i en anden.

Det følgende indeholder en kort og også noget forenklet beskrivelse af udviklingen vedr. Kongen som objekt for forfatningsretten.

2. I en meget lang periode – reelt fra statsomvæltningen i 1660, formelt fra Kongeloven af 1665, og reelt til udnævnelsen af martsministeriet i 1848, formelt til grundloven af 5. juni 1849 – var dansk forfatningsrets helt dominerende objekt Kongen. Kongeloven fastslog utvetydigt Kongens enevælde. Efter art. II skal Kongen være og af alle undersætter holdes og agtes for det ypperste og højeste hoved her på jorden over alle menneskelige love og ikke kende noget andet hoved eller nogen dommer over sig uden Gud alene.

Trods denne ubetingede og i europæisk historie enestående konsekvente fastslåen af kongelig enevælde, resulterede Kongeloven ikke i Kongens personlige diktatur. I den lange periode fra 1660 til 1848 var der store forskelle på den personlige indflydelse, de enkelte konger øvede på statsstyrelsen. Men holder man sig til de store linier, var høje embedsmænds regelbundne og forsigtige statsstyrelse mere karakteristisk end Kongens personlige magtudøvelse.

Men Kongens enevælde var alligevel meget betydningsfuld. Magtens legitimering, som vi i dag er tilbøjelige til at finde i den almindelige valgret, beroede efter Kongeloven på Kongens ophøjede stilling. Og selvom kongerne ikke udøvede personligt diktatur, var det dem, der udnævnte og afskedigede de høje embedsmænd, og de traf også selv utallige væsentlige afgørelser. Man skal heller ikke se bort fra den latente betydning, den retligt ubegrænsede enevælde kunne have. Selvom kongerne ikke eller sjældent gjorde brug af deres ubegrænsede beføjelser, havde de dem. Kongen kunne, hvis han ville, sætte sig ud over ellers gældende ret. Forholdet kan også beskrives således: Be-

Kongen og dansk forfatningsrets udvikling

grænsningerne i Kongens mulighed for personligt at udøve magt var ikke så meget retlige som politiske, men den potentielle mulighed for Kongens personlige enevælde var et af de mange momenter i det politiske.

3. Grundloven af 5. juni 1849 ændrede Kongens stilling i statsstyrelsen. Grl. 1849 § 1, stk. 1, grl. 1953 § 2, 1. pkt., karakteriserer regeringsformen som »indskrænket-monarkisk«. Karakteristikken var i 1849 ganske rammende. Udgangspunktet var den kongelige enevælde, som den var blevet udøvet forsigtigt og i det store og hele velmenende siden Napoleonskrigenes afslutning. Det, junigrundloven ville, var at indskrænke, ikke at afskaffe Kongen som et væsentligt statsorgan. Men indskrænkningerne var unægtelig mange. To var særligt væsentlige.

Kongen kunne ikke længere bestemme indholdet af gældende ret på egen hånd. Love, herunder finansloven om statens indtægter og udgifter, skulle vedtages af den folkevalgte Rigsdag og stadfæstes af Kongen. Kongen måtte altså dele sin lovgivningsmagt med Rigsdagen. Men risikoen for, at Kongen nægtede at stadfæste en af Rigsdagen vedtagen lov, var ikke mere chokerende for samtiden, end at Rigsdagen nægtede at vedtage et af Kongen og hans ministre forelagt lovforslag.

Kongens mulighed for at udøve personlig magt forsvandt. Dette skete ved en kombination af bestemmelser i grundloven om ministrene; bestemmelser, der genfindes stort set uændret i den nuværende grundlov. Grl. 1849 § 18, grl. 1953 § 13, bestemmer, at Kongen er ansvarsfri; ministrene er ansvarlige for regeringens førelse. Og grl. 1849 § 19, 2. pkt., grl. 1953 § 14, 3. pkt., udbygger bestemmelsen ved at fastslå, at Kongens underskrift under de lovgivningen og regeringen vedkommende beslutninger (kun) giver disse gyldighed, når den er ledsaget af en ministers underskrift. Grl. 1849 § 19, 1. pkt., grl. 1953 § 14, 1. pkt., bestemmer endelig, at Kongen udnævner og afskediger sine ministre.

I 1849 var følgen af kombinationen af disse paragraffer, at Kongen, hvis han ville sætte sin personlige vilje igennem, måtte finde en minister, som var villig til at medunderskrive hans beslutning.

For de fleste aktører på den politiske scene i midten af 1800-tallet var en vidtstrakt frihed for Kongen til selv at vælge sine ministre vistnok et

temmelig selvfølgelig udgangspunkt. Begrænsningerne i Kongens valgfrihed var ikke retlige, men politiske; indtil nederlaget i 1864 ikke mindst bestemt af de forviklede forhold til Hertugdømmerne og disse forholds udenrigspolitiske resonanser.

4. Efter at grundlovsrevisionen i 1866 havde muliggjort forskellige politiske flertal i Rigsdagens to kamre, blev Kongens frihed ved valget af sine ministre det centrale forfatningsretlige stridsspørgsmål.

Folketingets flertal hævdede, at Kongen var forpligtet til at vælge ministre, der kunne opnå Folketingets tillid. Regeringen, støttet af Landstingets flertal, insisterede på Kongens frihed til at vælge. Som bekendt var regeringens og Landstingets standpunkt det, der fungerede i praksis århundredet ud.

Striden blev løst i 1901 ved Kongens udnævnelse af en regering, der nød Folketingets tillid. Og parlamentarismen er nu fastslået i grundloven af 1953, især i § 15, stk. 2. Udtaler Folketinget sin mistillid til statsministeren, skal denne begære ministeriets afsked, medmindre statsministeren vælger at udskrive nyvalg. Resultatet er blevet, at Kongens beføjelse i henhold til grl. 1953 § 14 til at udnævne sine ministre er blevet endog meget kraftigt begrænset. Begrænsningen er udbygget ved den skik, at det er statsministeren og ikke Kongen, der i realiteten bestemmer, hvilke personer der skal beklæde hvilke ministerposter.

5. Parlamentarismen, som den er fastslået i grl. 1953 § 15, stk. 2, har imidlertid ikke løst alle problemer vedrørende Kongens beføjelse til at udnævne sine ministre.

Grl. § 15 hindrer en regering i at blive siddende imod et folketingsflertals vilje. Men hvad nu, hvis der er rimelig grund til at tro, at Folketingets flertal ikke er udtryk for flertallet hos vælgerne? Kan Kongen så udnytte sin beføjelse til at udnævne og afskedige ministrene til at afskedige de siddende ministre og udnævne andre, der er villige til at udskrive nyvalg? Det gjorde Kongen faktisk i 1920 med et resultat, der hverken var en ren succes eller en ren fiasko. Kongens handling vakte meget kraftig modstand, men det valg, der blev resultatet, førte til

Kongen og dansk forfatningsrets udvikling

regeringsskifte. Det er nu den almindelige opfattelse, at sådan vil Kongen ikke handle igen.

Et andet, mindre væsentligt, men stadig aktuelt problem er dette: Erfaringen viser, at valg til Folketinget meget vel kan give et resultat, der ikke gør det klart, hvilken regering der har størst chance for ikke at blive mødt med mistillid i Folketinget med deraf følgende pligt til at gå af. Grundlovens tekst, hvorefter det er Kongen, der udnævner statsministeren og de øvrige ministre, gør det i og for sig nærliggende at lade Kongen foretage den prognose vedrørende Folketingets fremtidige adfærd, som udpegning af en statsminister kan nødvendiggøre. Det er imidlertid karakteristisk for forfatningsrettens udvikling, at man i praksis – indtil videre med succes – har bestræbt sig for at undgå, at Kongen behøver at træffe et personligt valg. Om Kongen også retligt er afskåret fra i en tilspidset situation at foretage prognosen, er omstridt.

6. Denne korte oversigt over et væsentligt element i forfatningsrettens udvikling viser, at Kongen fra at udfylde det meste af forfatningsrettens rum er blevet forfatningsretligt marginal.

Det er imidlertid ikke det samme som, at Kongen er blevet marginal i det danske samfund. Det er åbenbart for enhver, der lever i det danske samfund, at Kongens nuværende personificering, Dronning Margrethe og hendes familie, udøver en vigtig funktion i det danske samfund. Det er bare en funktion, som retsvidenskaben er ude af stand til at beskrive. Kongen er flyttet fra en årtusindgammel videnskab, juraen, over i en eller anden gren af sociologien, som i al fald i en jurists øjne er så ny, at den endnu ikke har fundet en metode, der kan belyse Kongens funktion i det nuværende samfund med en lignende klarhed, som forfatningsretten engang har formået.

Synæstesi

DAVID FAVRHOLDT

Det er blevet sagt om psykologien som videnskab, at den har en lang fortid, men en kort historie. Allerede de gamle grækere studerede psykologiske fænomener. Aristoteles skrev en bog om sjælen, og siden har mange filosoffer udkastet spekulative teorier om tænkningen, følelseslivet og den frie viljes natur. Men først omkring 1860 bliver psykologien en selvstændig videnskab, hvor erfaringsmateriale og eksperimenter kommer til at spille en vigtig rolle.

I tiden fra ca. 1860 til ca. 1910 dominerede den såkaldte introspektive metode. Ved introspektion forstår man en persons studium af sine egne bevidsthedsfænomener, altså en undersøgelsesmetode, som det står enhver frit for at bruge. Gennem studier af eget følelsesliv søgte psykologer at fastslå, hvilke følelser der er de grundlæggende, hvad der foregår, når man tænker, hvilke typer af forestillinger der optræder ved hukommelsespræstationer etc. Naturligvis kunne man bygge på ikke blot sine egne, men også på andres erfaringer, men her måtte man i stor udstrækning sætte sin lid til rigtigheden af andres introspektion og til deres evner på dette felt.

Sidenhen blev den videnskabelige psykologi udsat for mange revolutioner. Omkring 1900 opstod dybdepsykologien med dens lære om det ubevidste sjælelivs betydning, godt ti år senere udvikledes den såkaldte gestaltpsykologi, der hovedsagelig beskæftigede sig med lovmæssigheder inden for sansning og perception, og næsten samtidig opstod behaviorismen, hvis tilhængere mente, at al psykologi kunne reduceres til beskrivelse af adfærd, uden at det var nødvendigt at henvise til et

indre sjæleliv. Psykologi er i dag en samlebetegnelse for en hel række »skoler« og forskningsområder. Introspektive undersøgelser er der ikke mange af i vore dage, og man kan komme ud for, at de fænomener, som beskrives i det følgende, end ikke er nævnt i nyere psykologi-leksika.

Da den introspektive psykologi havde sine kronede dage, opdagede man bl.a. de såkaldte synæstesier. Et eksempel på synæstesi kunne være, at man, når man hører en bestemt lyd, for sit »indre blik« ser en bestemt farve, som er knyttet sammen med lyden. Et andet eksempel kunne være, at man ved at høre en bestemt ugedag nævnt, f. eks. onsdag, får den indre oplevelse af en farve, f.eks. gul, der knytter sig til netop denne ugedag. I fransk litteratur hedder fænomenet »audition colorée«, på tysk taler man om »Farbenhören«, men betegnelserne er lidt for snævre, hvis vi skal have alle former for synæstesier af denne slags med. På dansk har vi betegnelsen *farvevision*. Farvevisioner kan forekomme i forbindelse med næsten hvad som helst hørt eller blot tænkt. Ikke blot lyde og ugedage, men også personnavne (Lily er blå, Vibeke er grøn, Margrethe er gul etc.), tal (5 er hvid, 7 er violet etc.) og vokaler (i er hvid, u er blå, a er grøn etc.).

Ud over farvevisioner findes de såkaldte *figurvisioner*. Sådanne består i, at man – igen for sit indre øje eller sit indre blik – oplever mønstre i forbindelse med f. eks. talrækken (det går for nogle »opad« fra 1 til 5, derefter »nedad« fra 6 til 10, derefter igen »opad«) eller med årets måneder, som nogle ser som placerede på en cirkel eller en oval, eller med verdenshistorien, når man tænker på den i store træk (det går f.eks. opad fra år 1000 til år 1500, derefter nedad, så opad efter år 1800, nedad fra 1850 til 1900 o.s.v). Også figurvisioner er synæstesier – ordet synæstesi er græsk og kan bedst oversættes ved »sam-følelse« eller »sam-oplevelse«.

Der er ikke skrevet ret meget om figurvisioner. Den første behandling af fænomenet finder man i Francis Galtons 'Inquiries into Human Faculty' fra 1883. Til gengæld er der skrevet en hel del om farvevisioner. I en monografi fra 1926, 'Das Problem der »Audition colorée«, eine historisch-kritische Untersuchung' anfører forfatteren Friedrich Mahling 532 afhandlinger om emnet, hvoraf de fleste dog er mindre artikler.

Synæstesi

Den første systematiske undersøgelse af farvevisioner er foretaget af tyskeren Gustav Theodor Fechner i 1876.

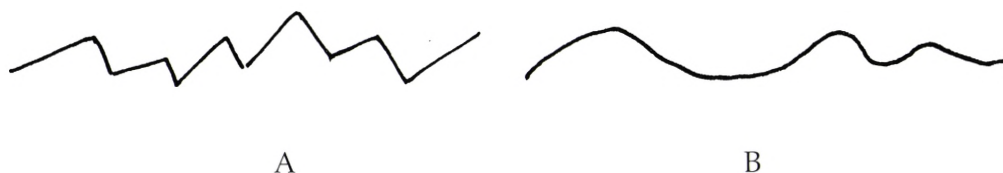
Før vi ser nærmere på synæstesierne kan det være nyttigt at kende til et par forhold ved oplevelsen og beskrivelsen af vore omgivelser og vore private, »indre« oplevelser.

Den danske psykolog Edgar Rubin indførte i sin tid betegnelsen *psykoid dannelse* til at dække det forhold, at vi ofte oplever et psykisk aspekt ved selv livløse, ubesjælede ting. Når man f.eks. taler om »et smilende landskab« oplever man åbenbart ikke blot landskabet som fysisk givet, men tillige, at det har et psykisk aspekt, en mental karakter, som rent oplevelsesmæssigt ikke kan adskilles fra det fysisk givne, men ligesom går i ét med det. Det hele udgør altså en psykoid dannelse. Et bjerg kan opleves som truende eller som majestætisk, en stol kan se dum ud, en bygning kan virke frastødende, en vase kan se nuttet ud etc., uden at man kan sige, hvorfor tingen virker sådan på én.

Vort dagligliv er fyldt med sådanne psykoide dannelser. Først og fremmest oplever vi andre menneskers udseende og adfærd med et sjæleligt aspekt. Det gælder ikke blot ansigtets præg og mimik, men også personens stemme og det, som man nu kalder kropssprog. Denne biologiske disposition, som man vel kan kalde den, holder sig ikke inden for den menneskelige sfære. De fleste mennesker oplever et sjæleligt aspekt ved dyrs adfærd, ikke blot når de betragter hunde og katte, men også når de ser på akvariefisk og insekter, som så opleves som glade, kede af det, arrige, gode, onde etc.

Inden for musik er der en righoldighed af psykoide dannelser. Det er ikke tilfældigt, at »dur« betyder hård og »mol« betyder blød. Alt andet lige opleves en mol-treklang som blødere og mere »vemodig« end en dur-treklang. Langsom musik opleves alt andet lige som mere trist eller neddæmpet end hurtig musik. Måske fordi vi mennesker bevæger os langsommere, taler mere dæmpet og langsomt, når vi bærer sorg, end når vi er ovenud glade. Det er ikke tilfældigt, at de fleste sørgemarcher er langsomme og i mol. Mange af de musikbetegnelser, som bruges, peger også på psykiske aspekter ved musikken, f.eks. scherzo, som betyder spøg, allegro = muntert, grazioso = yndefuldt, kønt, appassinata =

ivrigt, lidenskabeligt. Oplevelse af non-figurativ kunst kan også rumme psykiske aspekter, billeder kan være muntre, dystre, knugende, optimistiske etc. Betragt disse to linier:

Hvis vi bliver spurgt om, hvilken der står for raseri, og hvilken der står for stille glæde, er vi ikke i tvivl om, at A repræsenterer raseriet og B glæden. Tilsvarende kan vi hurtigt bestemme, hvad der står for krig og hvad der står for fred, – åbenbart fordi A har en disharmonisk og B har en harmonisk karakter, men hvorfor har de det? Det lader sig ikke umiddelbart forklare. Men vi kan i hvert fald fastslå, at vort daglige liv og dermed vort dagligsprog er præget af psykoide dannelser.

Til daglig bruger vi i stor udstrækning ord, som egentlig hører til ét bestemt sanseområde, til at beskrive oplevelser, som knytter sig til andre sanseområder. Det hænger sammen med de psykoide dannelser, forstået på den måde, at vor beskrivelse af det psykiske aspekt ved en ting går ud over det i sansningen givne. Det mest logiske – og kedeligste – ville jo være, at man havde et forråd af ord til at beskrive synsoplevelser med, et andet til at beskrive det, vi hører, et tredje til at beskrive smagsoplevelser o.s.v., men sådan er det ikke. Vi taler f.eks. om farver som skrigende, skingrende, bløde, hårde, pågående, varme og kolde. Vi taler om lyde som skarpe, bløde, runde, hule. Oboen har en varm, smægtende tone, klarinetten derimod lyder mere tør, piccolofløjten lyder glad, tubaen lyder kluntet-sørgmodig. Ordet klangfarve, som ofte bruges i denne forbindelse, antyder, at der er tale om oplevelser, som mange har. Vi omtaler lugte og dufte som skarpe, stikkende, eller – når vi taler om parfume – som lette og tunge. Vi taler om vinens smag som rund, blød eller skarp, spids o.s.v.

Synæstesi

Det er ikke nogen nem sag at undersøge synæstesier, hverken hos sig selv eller hos andre. Da de mennesker, som må regnes for ægte synæstetikere er få i antal, er det ofte en fordel at spørge sig for i større forsamlinger, og det er da også, hvad forskerne gennem tiderne har gjort ved deres forelæsninger. Når man så har fundet frem til nogle synæstetikere, der f.eks. har farveoplevelser i forbindelse med personnavne, ugedage m.m., spørger man dem ud og noterer deres svar. Men for en sikkerheds skyld må man stille dem de samme spørgsmål senere, f. eks. efter en uge eller en måned, for at sikre sig, at de ikke simulerer, og at der virkelig er tale om faste oplevelser hos dem. Er der det, kan man så stille mere præcise spørgsmål om deres oplevelser.

Allerede i denne første undersøgelsesfase kommer man ud for et ejendommeligt forhold. Mange forsøgspersoner er ikke klar over, at de er synæstetikere, før de bliver spurgt. Når man f.eks. spørger »Hvad farve har onsdag?« og forsøgspersonen svarer »gul«, er det ofte med tilføjelsen »Nej, hvor mærkeligt, det har jeg aldrig tænkt over før«, og hvis man spørger videre, vil forsøgspersonen ofte kunne fortælle, at han har haft farveoplevelsen siden sin barndom, men at han aldrig har været opmærksom på det. Mange vil mene, at dette ikke kan kontrolleres, og at det lyder så usandsynligt, at man ikke kan bruge sådanne udsagn i en videnskabelig undersøgelse. Men er man selv synæstetiker, ved man, at det kan være tilfældet. Min egen oplevelsesverden er fyldt med figurvisioner, men det blev jeg først opmærksom på, da jeg som voksen læste noget om emnet. Men samtidig kunne jeg umiddelbart fastslå, at børnesange og remser, som jeg ikke havde tænkt på i mange år, men nu genkaldte mig, alle var behæftet med figurvisioner. Det synes at være en selvmodsigelse, at der kan foreligge fænomener for ens indre blik, som man ikke bemærker, men det er ikke desto mindre tilfældet.

Når man går ind i en nærmere undersøgelse af synæstetikere er det bedst at benytte spørgeskemaer, der rummer en række spørgsmål som f.eks.: Hvilken farve oplever De knyttet til onsdag? (eller et andet givet emne). Ser De farven tydeligt for Deres indre blik? Fylder farven hele Deres indre synsfelt? Kan De udpege farven på vedlagte farveskala? Holder farven sig konstant eller varierer den? Ser De farven som

siddende på noget? Ser De farven som lokaliseret i det indre synsfelt?
o.s.v.

Men her dukker nogle vanskeligheder op. Der er forskel på blot at komme til at tænke på en farve, når man hører et bestemt ord, og på at se farven anskueligt for sit indre blik. Hvis man blot kommer til at *tænke* på farven, hver gang man hører ordet, er der tale om en association – svarende til, at man kommer til at tænke på »militær«, hver gang man hører ordet »oberst«. Sådanne – ofte meget faste associationer – finder man hos alle mennesker. En ægte synæstetiker derimod ser i en eller anden forstand en farve for sit indre blik, og det er karakteristisk, at farven melder sig som noget standhaftigt, uafviseligt, der ikke står under viljens kontrol. Men farven kan være stærk eller svag og have et præg, som det er svært at karakterisere. Forsøgspersonerne er ofte ude af stand til klart at beskrive, hvad det egentlig er, de oplever. Derfor er det nødvendigt at træne dem op til at kunne levere rene oplevelses-beskrivelser – også kaldet fænomenologiske beskrivelser – uden skelen til, hvordan de måtte fortolke de oplevelser, de har.

For nu at give nogle eksempler på synæstesi, kan vi begynde med figurvisioner. Hyppigst har forsøgspersonerne figurvisioner i forbindelse med talrækken, alfabetet og årets måneder samt andre serier, der er indlært som remser i en tidlig alder. Som oftest går figurerne fra venstre mod højre, og da de også har markante bump og pukler, der svarer til det tankemæssige indhold, er der næppe tvivl om, at mange figurvisioner er opstået ved indlæring, og har fungeret som et slags skema til støtte for denne. Næsten alle, der har figurvisioner i forbindelse med tal og ser dem som befindende sig på en linie, ser et knæk på linien ved tallet ti. Årets måneder ses ofte som en oval, med januar ude til venstre på ovalen, – logisk nok, for når man er nået ovalen rundt og slutter med december, følger januar lige efter. Figurvisioner som de nævnte er nemme at klarlægge, fordi forsøgspersonerne oftest kan tegne dem.

Men figurvisioner kan forekomme i mange andre sammenhæng. Som nævnt oven for har jeg selv figurvisioner på mangt og meget og kan derfor give et par første hånds eksempler, idet jeg håber, at læseren tilgiver mig dette egocentriske indslag. Her er nogle eksempler:

Synæstesi

»Fadervor« forløber faktisk i tre dimensioner, således at slutpunktet befinder sig længere væk end begyndelsepunktet. Og det, jeg ser, er brede, farveløse bånd uden nogen klar kontur. Så tegningen er ikke helt korrekt. Forløbet er det samme, hvad enten jeg tænker »Fadervor« eller hører det reciteret.

De fleste lyde i dagligdagen – f. eks. fuglenes sang – ledsages for mit vedkommende også af figurvisioner. Også lyden af en bil, der bremses, af en dør, der knirker, af en kniv, der bliver slebet o.s.v. Her er der ofte tale om figurer i to dimensioner. Ved oplevelsen af musik derimod er det ofte bevægelser i tre dimensioner. Figurvisionerne synes ikke at have noget at gøre med den æstetiske oplevelse. De er der, hvis jeg retter opmærksomheden imod dem, men de har lige så lidt at gøre med musikoplevelsen, som oplevelsen af omgivelserne, f.eks. i en koncertsal, har det, når jeg lytter til musik. Selv om de melder sig på en uafviselig måde, kan jeg så at sige »lade være med at se på dem«, hvis jeg ønsker det.

Nogle har figurvisioner i forbindelse med smerte og med oplevelser af smag og lugte, men mig bekendt er der ikke lavet systematiske undersøgelser af disse fænomener.

Når vi taler om farvevisioner er forholdene lidt mere komplekse. Farvevisionerne optræder oftest i forbindelse med lyde. Den tyske psykolog F. A. Nussbaumer, der har skrevet om emnet (i 1873), havde total synæstesi på dette område. For ham var enhver lyd ledsaget af farver og lys: Tonen *d*, skriver han, er kastaniebrun; *a'* pomeransgul, når den bliver slået an, men farven går over i kornblå, efterhånden som tonen klinger af; *c'''* er hvidlig, men går over i det lyseblå, når tonen aftager. En hestevogn, der ruller hen over brostenene, medfører en mørkegrå farvevision. Hans broder, der var lige så synæstetisk anlagt, oplevede også støjen fra hestevognen som grå, men farven skiftede til gul, efterhånden som lyden aftog.

En anden forsker, H. Kaiser anfører (i et kompendium om fysiologisk optik fra 1872) en undersøgelse af en 50-årig mand, der havde farve på hvert eneste ord i sproget. Og det gjaldt også for ordene eller lydene i

David Favrholdt

Thi dit er riget
og magten og æren
i evighed - amen

men fri os fra
det onde
led os ikke
i fristelse

Forlad os vor
skyld således som
vi forlader vore
skyldnere

Giv os i
dag vort
daglige
brød

Ske din vilje som i
himlen således også
på jorden

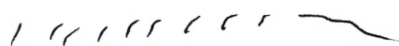
Komme dit
Rige

Helliget
vorde dit
navn

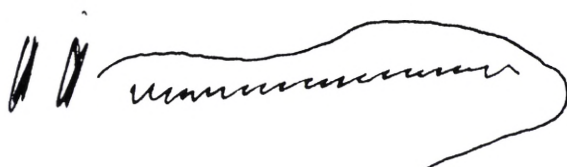
du som er
i himlene

Vor fader

Synæstesi

gulspurv

Beethoven: Eroica
1. sats, første 7 takter.

støvsuger

sprog, som han ikke forstod. Ti år efter undersøgelsen blev han testet igen, og samtlige farvevisioner optrådte i uændret skikkelse.

I disse eksempler – mange lignende kunne anføres – har vi at gøre med synæstesi i dens ekstreme form. Sådanne farvevisioner kan også forekomme i forbindelse med oplevelser af lugte og smagskvaliteter. Og muligvis også i forbindelse med berøringskvaliteter, eksempelvis sådan at én farvevision fremkommer, når forsøgspersonen stryger fingrene hen over fløjl, og en anden fremkommer, når han stryger fingrene hen over sandpapir. Men som vi har set, kan farvevisioner også fremkaldes af personnavne, af ugedage, af tal m.m. Man skelner derfor imellem farvevisioner fremkaldt af oplevelser på andre sanseområder og farvevisioner, der fremkaldes af begreber.

Ejendommeligt nok er farverne hos de ægte synæstetikere meget

nuancerede. Farverne, der opstår for det indre blik, er ikke bare grundfarver, men ofte blandingsfarver, der, som vi har set det i eksemplet med brødrene Nussbaumer, kan variere. Dertil kommer, at mange oplever farverne som skinnende eller selvlysende. Derfor taler mange om farvelys, f. eks. i forbindelse med oplevelsen af musik. Den russiske komponist Alexander Skrjabin, der var synæstetiker med farvevisioner på alle tonerne, komponerede musik, som han kaldte »farvelys-musik«.

Mange har farvevisioner i en mere afbleget form. Dels kan visionerne være så svage, at forsøgspersonen skal anstrenge sig for at se, hvilken farve der egentlig er tale om, dels kan visionerne være få og f.eks. kun optræde i forbindelse med visse navne, men langt fra med alle. Og endelig er der en stor gruppe mennesker, der slet ikke har farvevisioner, men som alligevel på opfordring kan tilordne farver til f.eks. ugedage eller vokaler. Når man beder dem om at vælge den farve, som de synes er mest passende til vokalen »i«, er de i stand til at give et svar, som de synes er det rigtige. De svarer f.eks. gul, og hvis man så spørger, om »i« ikke lige så vel kunne være violet, er svaret »Nej, det ville i hvert fald være forkert.«

Her har vi nok forklaringen på, at forskerne ikke kan blive enige om, hvor udbredt et fænomen farvevision egentlig er. Nogle anfører, at kun 1 % af en befolkning har ægte farvevisioner. Andre er kommet til resultatet 13 %, og andre igen mener, at tallet er 25 %. Der er grund til at tro, at de ægte synæstetikere, der har stærke farvevisioner ved påvirkning af andre sansedområder og ved begreber, kun udgør 1–2 % af en befolkning. Men regner man dem med, der ikke har farvevisioner, men som f.eks. kan angive, hvilke farver der passer til vokaler eller ugedage, hvis de skal vælge, så er det muligt, at man når op på omkring 50 % af en population.

To ting synes alle forskerne at være enige om. For det første, at synæstesi forekommer lige hyppigt hos kvinder og mænd. For det andet, at farvevisionerne – hos de ægte synæstetikere – indfinder sig omkring seks års alderen.

En særlig form for oplevelsesmæssig anomali er den såkaldte formkolorisme, som Frithiof Brandt som den første har undersøgt og indgående

Synæstesi

beskrevet i bogen 'Formkolorisme' (København 1958). Ægte formkolorisme er der tale om hos personer, der ikke kan forestille sig geometriske figurer, uden at disse er farvede. Som et eksempel kan vi tage Brandts forkortede referat (i hans ortografi) af et interview af en forsøgsperson:

»*Cirklen*. Spørgsmål: Vil De forestille Dem en cirkel og beskrive den?

Svar: Den er blåsort eller sortblå, som japanernes hår. Den træder frem på en hvid baggrund, der dog har en tone af gullighed, som gamle elfenbenstanger. Den har en diameter af ca. 10 cm. og ses i en afstand af ca. 1 til 1,5 meter. Skinner i venstre side, og her virker den mest blålig. Farven ikke jævnt fordelt. Typisk overfladefarve. Fast, som om den var til at tage og føle på. Ubestemt forhold til baggrunden, men som om den sad på en cylinder, der står ud fra baggrunden og ses i bunden.....Kan til en vis grad forstørre cirklen, så diameteren bliver ca. 5 cm. større, men heller ikke mere. Farven skifter da fra sortblå til mørkeblå; den bliver altså lysere. Venstre side skinner stadig væk. Kan også formindske cirklen, til ca. 1 cm.; men dette synes at være grænsen. Farven skifter da til helt sort, idet det blå forsvinder. – Den liggende oval er nærmest purpurrød; den skinner og er lysest til venstre. Når den rejses på højkant, kommer der mere blå i purpurfarven, til sidst (d.v.s. helt på højkant) er den helt violet. Den liggende oval har nærmest karakter af et klædestof af ren uld; men ovalen på højkant er ikke af ren uld, det er som om der er blandet celuld i, 60 % celuld. Den ligesidede trekants sider er lysegrønne streger, men det indre, selve trekantarealet, er hvidt, nærmest elfenbensfarvet. Når den vendes på hovedet, med spidsen nedad, er den ikke grøn, men rød. Den stumpvinklede trekant er blågrøn, rejst på højkant bliver den blå, omtrent som farven i det svenske flag. Den retvinklede trekant er typisk bladgrøn, som egeblade i september, lige før de bliver gule. Kvadratet er rødt som Danebrog. Ved formindskelse bliver det efterhånden mørkerødt, helt blodrødt, som veneblod med sort i.«

Som man ser, er beskrivelsen uhyre detaljeret. Forsøgspersonernes oplevelse af de farvede figurer, som de ser for sig, er ofte ret intens. Det, de ser, melder sig af sig selv, og de har meget svært ved at ændre på de givne oplevelser. Hvis man beder en forsøgsperson, der normalt oplever

cirklen som blå, om at forestille sig en rød cirkel, falder det vedkommende uhyre vanskeligt.

Helt barokt er det fænomen, som Frithiof Brandt kalder »bundfældning«. En af forsøgspersonerne ser altid for sit indre blik et rektangel med en bestemt form og størrelse og med en blå farve i venstre side, der toner over i en rød farve i højre side. Beder man nu vedkommende om at rejse rektangelet på højkant, så den røde farve er øverst, sker der det mærkelige, at den røde farve langsomt siler ned over den blå. Forsøgspersonen er passivt vidne til, at dette sker, og kan ikke gribe ind og standse processen. Andre forsøgspersoner refererer, at der ved ensfarvede rektangler, der for det indre blik rejses på højkant, sker en bundfældning, så at rektanglelet er lyst foroven og mørkt forneden.

Formkolorisme er et helt specielt fænomen. Der findes formkolorister, som ikke er synæstetikere. D.v.s. at de ikke oplever farver i forbindelse med lyde eller begreber. For dem er det udelukkende de geometriske former, som er farvede. Nogen forklaring på, hvordan formkolorisme opstår, findes ikke. Tilfældene synes at være sjældne, men til gengæld yderst prægnante.

Selv om man ikke har farvevisioner og altså ikke er synæstetiker overhovedet, kan man godt opleve, at forskellige former for lyd har forskellig karakter. Alle undersøgelser viser, at man normalt oplever høje toner som lyse og dybe toner som mørke. Måske har man her forklaringen på, at vi skriver noder, som vi gør. I nodesystemet er de lyse toner øverst og de mørke nederst, svarende til at vi næsten altid – alt andet lige – anbringer det lyse i et billede øverst og det mørke nederst. Men det er naturligvis ren spekulation. Man kan lige så vel tænke sig, at den første, der fandt på at skrive noder, havde sin egen private figurvision af melodierne, hvor de lyse toner lå højere end de mørke.

Den tyske psykolog Annelies Argelander, anfører (i bogen 'Das Farbenhören' fra 1927), at dybe toner alt andet lige opleves som farveløse, mørke, tykke, kompakte, matte og kraftløse. Toner i mellemløbet karakteriserer mange som lyse, klare, glinsende, glitrende, kraftige, stærke, »krigeriske«, prægnante, intensive. Høje toner opleves som sølvagtige og lyse, men karakterløse og ikke påtrængende. Her er der

Synæstesi

ikke tale om synæstesier, men om psykoide dannelser; man oplever, at tonerne har et psykisk aspekt, og grunden er måske, at vi taler i forskelligt toneleje afhængigt af, hvilke følelser vi vil udtrykke.

Hvis man beder forsøgspersoner om at tilordne forskellige prædikater til tonerne, vil man se, at dybe toner omtales som patetiske, komiske, dumpe og varme, mellemtoner som varme, friske, forstandige, frie og almene, og høje toner som naive, barnlige, simple, muntre, milde, bløde, sarte, stikkende, skarpe, lette, tynde, spidse.

Otto Jespersen påpegede i en artikel fra 1922, genoptrykt i bogen 'Linguistica' fra 1933, at ord, der betegner noget småt, på de fleste sprog indeholder vokalerne i og e, – de vokaler, der forekommer de fleste som værende lyse og svarende til de høje toner. På engelsk har man little, tiny, weeny, skimpy, på dansk lille, lillebitte, på tysk gering, winzig, på latin minor, minimus, på italiensk piccolo, piccino, på fransk petit, på spansk chico, på græsk mikros, på rumænsk mic, på finsk pikku, på estisk pisikene, på ungarsk kis, på eskimoisk mikirsoq, mikivok, på japansk tiisai og på kinesisk tit tit. Om reglen holder på alverdens tungemål kan ikke afgøres her, men det synes at gælde for alle mennesker, at de lægger stemmen op i et højt leje, når de taler til spædbørn og til små dyr såsom kattekillinger og hundehvalpe.

Allerede Fechner hæftede sig ved, at mange oplevede farvevisioner i forbindelse med vokaler. Han fastslog, at de fleste synæstetikere med farvevisioner oplever e og i som lyse, u som dunkel og a og o som en grå mellemvare. Men længe forinden havde Georg Brandes – i 1859 – skrevet et digt, »Vokalfarverne«, hvis tre første vers lyder således:

Ja, Digteren er Maler; en Pensel er hans Pen;
hans Farver er de brogede Vokaler.

En Seer lig han stiller sig for sit Lærred hen;
med Sprogets Paletpragt han maler.

Men den, hvis Blik er sløvt og hvis Farvesans er kold,
han ser ej Maleriets Farver flamme;
imellem ham og Billedet er evigt rejst en Vold
af Taage, saa de tykkes graa og tamme.

David Favrholdt

Han hører Lyden A, men han skuer intet Rødt;
E er ej hvidt for slige Sansers Raahed.
Det gule I, der skinner som Guld, for ham er dødt;
han føler ikke U'ets dybe Blaahed.

Ofte omtalt er også et digt af Arthur Rimbaud, »Sonnet des Voyelles«, hvis første to linier er:

A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, voyelles,
Je dirai quelque jour vos naissances latentes.

Det bør ikke undre, at undersøgelserne af vokalerne falder lidt forskelligt ud, alt efter hvilket sprogeområde undersøgelsen foretages i. Men generelt opleves fortungevokaler, f.eks. i og e, som lyse, medens bagtungevokaler som o og u opleves som mørke.

Sprogforskeren Roman Jakobson fik i 1941 den idé, at der måtte være en nær forbindelse imellem oplevelsen af lyde og oplevelsen af farver. Farver karakteriseres ved tre ting: farvetonen, lysheden og mættet-heden. Dette betyder, at man kan repræsentere alle farver i et tredimensionalt system, og Jakobsons tanke var, at man kunne lave en analog repræsentation af vokalerne. Eli Fischer-Jørgensen efterprøvede senere hypotesen ved to undersøgelser af henholdsvis 200 og 150 studerende ved Københavns Universitet (refereret i artiklen 'Perceptual Dimensions of Vowels' i 'To honor Roman Jakobson', Haag-Paris 1967) og kom til det resultat, at der er en parallelisme imellem vokaler og farver med hensyn til lyshed, men ikke med hensyn til mættethed. Hvad angår farvetonen viste det sig som ventet, at der er en overvejende tendens til at karakterisere vokalerne som gående fra lyse og gule (i e ε y) over rødt (ø oe o) til blå (æ œ). Her er forsøgspersonerne blevet bedt om at vælge, hvad der passer til hvad, så det, som man her har med at gøre, er snarere psykoide dannelser end synæstesi.

Stillet over for de mange eksempler på synæstesier og med dem beslægtede fænomener, er det rimeligt at spørge, hvad forklaringen på dem kan være. Og her står vi mærkeligt nok på næsten bar bund.

Synæstesi

Det første, man tyede til, – for mere end hundrede år siden – var en fysiologisk forklaring: Hvis man oplevede farver i forbindelse med lyde, måtte dette skyldes, at impulser fra hørenerven forplantede sig til synsnerven eller synscentret. Det var dengang mange troede, at hjernen og centralnervesystemet kunne sammenlignes med et telefonnet, og forklaringen på synæstesierne var populært sagt, at nogle nervetråde var for dårligt isolerede. Men efterhånden som man har erfaret, hvor kompliceret det er at beskrive hjernens fysiologi og funktion – der er stadig masser af gåder på dette felt – har man afstået fra at give fysiologiske forklaringer. Men hvilke forklaringer kan man give på det psykologiske plan?

Ser vi først på figurvisionerne, kunne en mulig forklaring, som nævnt ovenfor, være, at man har set diagrammer over det, som figurvisionerne knytter sig til, eller at man selv har lavet et diagram for at huske noget, og at dette diagram derpå er indgået som en fast figurvision. Når f.eks. mange ser årets måneder som dannende en cirkel eller en oval, kunne det skyldes, at man har set et sådant diagram i forbindelse med jordens vandring om solen. Men denne forklaring rækker ikke langt. Diagrammerne er ofte meget indviklede og ulogiske. Og tredimensionale figurvisioner i forbindelse med oplevelsen af musik – ja, det er der slet ingen forklaring på.

Med hensyn til forklaringer på farvevisioner står det lige så sløjt til. Naturligt nok forsøgte man for hundrede år siden at forklare farvevisioner ud fra den da herskende associationsteori. Når man så en blå farve for sit indre blik ved at høre navnet Lily, måtte det skyldes, at man engang havde kendt en, der hed Lily, som ofte havde en blå kjole på (en såkaldt berøringsassociation). Når man oplevede »kat« som grå, måtte det skyldes, at man som barn havde en grå kat – og så fremdeles. Men igen er der tale om en hypotese, der kun kan bruges i meget få tilfælde. Ofte har synæstetikere farvevisioner i forbindelse med lyde, som de aldrig har hørt tidligere – f. eks. når de hører et fremmed sprog for første gang.

Et bedre forklaringsforsøg er følgende: Hver gang vi sanser noget, ligegyldigt hvad, forekommer der en meget svag følelsesmæssig reaktion, som kan være bevidst eller ubevidst, og denne reaktion farver så at

sige det, vi oplever. Mange kender dette fra sansning af farver. Undersøgelser har vist, at mange oplever rød som en mere ophidsende farve end blå, som så til gengæld er beroligende eller – hvis den går over i violet – deprimerende. Man kunne her tale om et psykisk aspekt ved farverne, altså en psykoid dannelse i meget begrænset omfang. Efter som en trompet lyder mere ophidsende end en fagot, som – alt taget i betragtning – lyder mere bedrøvelig end trompeten, så kunne man tænke sig, at trompeten hos folk med farvevisioner oplevedes som rød, mens fagotten oplevedes som blå eller violet. Kort sagt: Hvis sansninger på to forskellige sanseområder opleves med samme følelsesmæssige karakter, vil den ene sansning have en tendens til at fremkalde forestillingen om den anden sansning.

Men heller ikke dette forklaringsforsøg er heldigt. Dels har synæstetikere ofte farvevisioner, der ikke passer ind i teorien, dels duer teorien ikke til at forklare, hvorfor nogle har udprægede farvevisioner i forbindelse med personnavne, ugedage og tal.

Det går lidt bedre, når vi har at gøre med personer, der ikke er synæstetikere. Som sagt kan man få mange til at vælge de farver, som de synes er mest passende til de forskellige vokaler, ugedage, navne eller hvad det nu kan være. Her kan der være tale om psykoide dannelser, forstået sådan at man – ofte i meget svag grad – oplever et psykisk aspekt ved det ene emne, som stemmer overens med det psykiske aspekt ved det emne, man synes passer til det.

Men i det store og hele må man indtil videre sætte et spørgsmålstejn ved alle forklaringer. Vi ved i det hele taget meget lidt om, hvorfor menneskets forestillingsliv er, som det er, og hvorfor der er så stor en variation i det fra individ til individ. Indtil videre må vi nøjes med at glæde os over mangfoldigheden i menneskets oplevelse af omgivelserne og af sine egne »indre« tilstande.

Om at se rigtigt på Leonardo

– et par forsøg

ERIK FISCHER

1.

21 år gammel tegnede *Leonardo da Vinci* (1452-1519) et af de allerførste rene landskabsbilleder i den italienske kunsts historie (fig.1). Da der på det tidspunkt endnu ikke var oparbejdet nogen rigtig tradition for at kunstnere »digter« rene landskabsbilleder, er det mest nærliggende at forestille sig Leonardo siddende og tegne, hvad han ser ude i naturen, med pen og blæk for hånden og blikket vendt mod en storslået udsigt

Fig. 1: Leonardo da Vinci: Udsigt over floden Arno. 1473. Pen, brunt blæk, 196 x 287 mm. Firenze, Uffizierne. *Spejlvendt gengivelse.*

over bjerg og dal og en vandflade med et par små både. Man har gættet på, at der er tale om en *Udsigt over Floden Arno*.

Tegningen bærer præg af hastværk og overvældende energi. Energien er især koncentreret om mellemgrundens geologiske strukturer: de lodrette klipper, de stejle skråninger, de forrevne klipper og de dunkle slugter.

Som vi ser tegningen, begynder det hele med en art svævende tilløb i venstre side, hvor jordsmonnet endnu er ustruktureret og gjort diffust af et sitrende lys, der opløser træernes form. Så synes en slags sindets vildskab pludselig at have grebet den tegnende hånd, da det kom til skildringen af al stejlheden på begge sider af den sære bugt, som skærer sig helt ind mod forgrundens klippekant: pennen har bevæget sig heftigt og insisterende for at forme og betone strukturer, som gjaldt det at forstå og få redegjort for mest muligt af naturformernes iboende geologiske dynamik, inden dagens vandring gik videre. Tegningen ligner i højere grad en analytisk huskeseddel til eget brug end en meddelelse til andre.

I højre side skyder et forbjerg sig ud, ligesom presset frem af bugtningerne i de nærmeste klippekanturer, der som spændte fjedre hvirvler energier ind i forbjergets drift mod rummets dybde og får plateauets borg til at ligne pilen lagt an på en spændt armbrøst. Lavlandet, hvor vandflader lyser, og fjernheden bag det, synes tegnet ind i anden omgang, hastigt og i lette antydninger, accelereret mod dybden langt borte ved nogle summariske perspektivlinjer, der velsagtens er tilføjet til sidst. Og endelig dybet neden for den smalle forgrund: et vandfald styrter fra klippen og rammer strømmende, katastrofesvangert hvirvlende vand, der synes at tage fart, som handlede det om randen af endnu et vandfald på vej til at forsvinde i en slugt under venstre sides klipper.

Som billede betragtet kommer landskabet ligesom slentrende ind fra den lette venstre sides nærhed, sættes derpå i hvirvlende bevægelse indad, nedad og fremad, for endelig at klinge ud, afsluttet og bremset mod højre ved forbjergets spring tilbage i rummet, bort mod de fjerne bjerge. Her fortoner bevægelsen sig, som den begyndte, i dis.

Til allersidst noterede unge Leonardo i øverste højre hjørne: *di di sta*

Om at se rigtigt på Leonardo

Fig. 2: Leonardo da Vinci: Udsigt over floden Arno. *Retvendt gengivelse.*

maria della neve addi 5 daghossto 1473, hvilket er udlagt: på kirkefestdagen Maria i Sne den 5. august 1473. Tegnearbejdet var overstået, dagen værd at huske.

Det er den første daterede tegning, vi har bevaret fra Leonardos hånd, måske endda den tidligste, vi kender. Den synes ikke skabt for at besnære og behage andre, næppe heller går det an at betragte den som en målrettet forstudie til en detalje i et maleri.

Anskuet ud fra den norm for harmonisk, afklaret landskabsskildring, som Tizian og Giorgione fik fastlagt bare få årtier senere med århundreder varende levedygtighed, er tegningen ejendommelig, dels på grund af vildskaben i de rumlige bevægelers forløb, dels fordi Leonardos opmærksomhed er blevet hængende så intenst udforskende, snart ved enkeltformerne i de massive geologiske strukturer, snart ved konturer og vandstrømme i det righoldige sceneri, mens andre elementer tydelig-

vis kun er behandlet summarisk og antydningvis. Kender man i forvejen Leonardos værk, fornemmer man overalt den rentud faustiske forskertrang, der i så høj grad skal komme til at præge manden. Tegningen er unik i kraft af sin overvældende rigdom på anholdende enkelt-elementer og hele komplekse rumlige dynamik. Alligevel bæres dens helhed af et stort og fuldt åndedrag, sagte suget ind fra venstre side mod forgrunden og bredt bøjet af mod fjernheden, lige inden højre sides grænselinje overskrides. Kompositionen udfylder sin tildelte flade, men respekterer dens grænser.

Meget af det hidtil sagte er i bedste fald kun halve sandheder, for tegningen ser i virkeligheden aldeles ikke sådan ud, som den netop blev forklaret. Fig. 1 gengiver nemlig tegningen spejlvendt. Hvilket sker ud fra ønsket om at antyde, at vi måske overser noget væsentligt hos Leonardo, når vi indskrænker os til at forholde os umiddelbart til hans billeder og tegninger, sådan som de nu engang møder øjet på museernes vægge og i bøgernes billeder.

Leonardo var nemlig venstrehåndet i ekstrem grad, hvilket er let at se, bare man forsøger at læse påskriften om den 5. august på den korrekte gengivelse af tegningen (fig.2), for så vil man opdage, at ordene står spejlvendt og er skrevet med den gale hånd, fra højre mod venstre. Med det i tankerne bliver det nærliggende at spørge, om Leonardo da også formede sine billeder spejlvendt – altså ud fra en grundlæggende drift mod, at billedkompositionen, som helhed og i alle sine styrende, dynamiske strukturer, ubevidst formes i forløb fra højre mod venstre, og altså ikke fra venstre mod højre, sådan som det er normen i hovedparten af vesterlandsk kunst.

Vendt rigtigt, således som Leonardo faktisk udformede tegningen, tager den sig naturligvis helt anderledes ud. Hvor den spejlvendte tegnings komposition tydeligt forløber blidt fra venstre, i nærhed, gennem tranghed, dunkelhed og kaos, og videre mod lethed, lys og åbenhed, går det hele den modsatte vej i den retvendte tegning: her er det fjernheden, der ligesom suges brat ind mod det nære og hvirvler ned i forgrundens sorte hul. Straks indenfor i tegningens overfyldte venstre side går alt så hastigt til, at man knap får tid til at ænse det borgkronede

Om at se rigtigt på Leonardo

forbjerg. I den ligesom tilstykket virkende højre side synes tid og bevægelse til gengæld pludselig bragt til ophør i æterisk dvælen: rumløst lys og træers svæven. Alt i dette højre parti virker så mærkeligt, at kræsne kunstkere som Bernhard Berenson har overvejet, om Leonardo kan have lært noget af at se kinesiske billeder, hvilket næppe nogen ville finde på at grunde over, når man ser den spejlvendte tegning. Retvendt virker rummet forkrampet og stakåndet, spejlvendt er det derimod så helstøbt, at man forudser den fremtidige landskabskunsts brede, frie åndedræt.

Kan man som betragter overhovedet tillade sig en så bastant manipulation med et kunstværk? Svaret må i dette tilfælde være ja, for det er Leonardo selv, der indbyder til eksperimentet. Invitationen gemmer sig i hans egen, vitterlig spejlvendte påskrift. Samt i at tegningen, som den faktisk foreligger fra hans hånd, forekommer endda mere mærkværdig, end den egentlig burde være, selv i betragtning af, at just Leonardo – en af historiens allermærkværdigste kunstnere – er ophavsmanden. Hvilket sikkert først for alvor går op for den, der har gjort sig lidt fortrolig både med Leonardo selv, og med potentialet i hans samtids kunst.

Leonardo efterlod sig bindstærke håndskrifter, indeholdende hans overvejelser og iagttagelser vedrørende i bogstaveligste forstand alt mellem himmel og jord, alle skrevet spejlvendt, fra højre mod venstre, og med venstre hånd. At skelne autentiske tegninger af Leonardo fra efterligninger og forfalskninger hører til kunstvidenskabens lettere opgaver, eftersom de autentiske er tegnet med venstre hånd, og alle skraveringer derfor forløber skråt nedad, fra venstre mod højre, og ikke omvendt, som det er normalt for højrehåndede tegnere. Det er den slags forhold, der gør det tillokkende at se lidt nærmere på, om den så intenst kejtandedes billeder også løber den gale vej.

Det er vist mange billedbetragteres erfaring, at der i mangfoldige billeder findes indbygget et mere eller mindre tydeligt direktiv, gående ud på, at de bør aflæses med særlig følsomhed for de ofte sarte og anelsesagtige, dynamiske forløb fra venstre mod højre. Grundlæggende kan det hænge sammen med de vestlige kulturers naturlige eller tillærte forkærlighed

for at skrive – og følgelig også at læse – i vandrette forløb fra venstre mod højre. Med andre ord: en kulturel, og inderst inde sikkert også biologisk betinget, prægning, tæt forbunden med det faktum, at hovedparten af menneskeheden nu engang handler med højre hånd og ikke med den »forkerte« venstre, der på mange sprog betegnes med ord for overflodighed, akavethed eller ligefrem noget dystert, uheldssvangert (f.eks. latin: *sinister*). Når en betragter derfor mener at finde mærkværdigheder i den kejtåndede Leonardos billede, forudsætter iagttagelsen eksistensen af en slags norm, der dels udsiger, at kompositionen egentlig burde se anderledes ud end den gør, og dels udløser en slags beroligelse ved opdagelsen af, at den faktisk ser mindre mærkværdig ud i spejlvendt tilstand. Altså en norm, der omfatter noget alment i vesterlandsk kunst siden renaissancen, hvor spontant observeret natur i stigende omfang bliver bestemmende for kunstværkers form, hvor billeder i stigende omfang bliver flytbare og derfor konciperes uafhængigt af et på forhånd givet rums arkitektoniske struktur, og som derfor rækker ud over giganten Leonardo.

I sine mange notater kommer Leonardo aldrig ind på, at kejtåndetheden skulle have lagt hindringer i vejen for hans arbejde som maler. I en række tilfælde har han imidlertid opgivet at fuldføre allerede påbegyndte store opgaver. Man har forgæves gættet på hvorfor: langsommelighed? uhørt selvkritik?

2.

Det tidligste maleri, man med dokumenter i hånden kan tillægge Leonardo, er den store kvadratiske altertavle med *Kongernes Tilbedelse*, bestilt i marts 1481 af munkene i det længst forsvundne kloster San Donato di Scopeto udenfor Firenzes Porta Romana. Leonardo var da blevet 28. Den ufuldendte altertavle (fig.3) hænger i dag i Uffizierne. I gætterierne om, hvorfor han ikke blev færdig med den, har man først og fremmest heftet sig ved, at han 1482 – måske i oktober – flyttede fra Firenze til Milano, og derfor bare ikke nåede det.

Altertavlen henstår nu som en bredt og summarisk gennemført undermaling i brun farve, som her og der er eftergætet med lidt gråt.

Fig. 3: Leonardo da Vinci: Kongernes Tilbedelse. 1481-82. Brunlig undermaling på træ, 246 x 243 cm. Firenze, Uffizierne. *Retvendt gengivelse.*

Midtgruppens vigtige figurer – Maria og kongerne – er derimod i alt væsentligt kun tegnet op med tynd pensel og farve, som om de i arbejdets slutfase har skullet behandles med særlig omhu.

Billedet er som et ukendt kontinent, anskuet en smule fra oven, som befandt betragteren sig under indflyvning. Rummet er sløret af tåger, befolket af væsener i henført, uudgrundelig grublen og ekstase – et sted mellem 60 og 70 mener man at kunne optælle. Som rovdyr på spring eller i underkastelse indrammer kongerne trekantagtigt den siddende

Madonna, der med sin rankhed forvandler den skrånende trekants flade til en pyramide i rummet. Andre – mange andre – springer til i alle stadier af henrykt undren. En olding flankerer venstre forgrund, en ung hofmand i det modsatte hjørne ser spørgende ud over billedrummets højre kant, pegende tilbage mod tilbedelsen.

Stedet er en lav høj med to træer. Bagude stejler gigantiske heste med deres indbyrdes kæmpende ryttere – kongernes urolige følge – inden rummet fortoner sig som luftigt landskab. I venstre side starter billedet brat med den fornemme ruins piller, hvis lodrette impulser synes at forplante sig durk igennem fladen, helt ned til billedets forgrund, hvor impulsen ligefrem slår den ene konge omkuld. To trapper raser stejlt og parallelt nedad fra ruinen og rammer lynagtigt træet, hvis krone hvælver sig over Madonnas hoved. Ruin og trapper er befolkede, der ses ryttere under de brudte buer.

Trapperuinens perspektiv har ingen rigtig sammenhæng med forgrundens menneskemylder, og de fjerneste figurer forekommer overdimensionerede – men det er slet ikke så afgørende for billedets helhedsvirkning, der for store deles vedkommende synes skabt som en i hast skitseret improvisation.

Dersom den foreslåede analyse af landskabstegningen fra 1473 i retvendt tilstand (fig. 2) kan godtages, vil det næppe volde vanskeligheder at finde beslægtede kompositionelle træk i Kongernes Tilbedelse: den hastige, kompakte indgang i kompositionernes venstre side, præget af stærke lodrette forløb mod forgrunden (forbjerget \neq ruinens venstre side); de to lodrette forløb i og til højre for midtaksen (klippeside og vandfald \neq Madonna og de to træer), den lette udtoning mod højre billedkant (den træklædte bjergside \neq baggrundslandskabet og forgrundsmanden, der ser ud over billedkanten). I begge billeder manifesterer sig uhyre rumlige energier, der brydes mod hinanden og afstedkommer visuelt kaos – som i Kongernes Tilbedelse dog i nogen grad dæmpes af trekantpyramidens stabiliserende form i forgrundens midte.

Retvendt (fig. 3) iler en diagonalbevægelse i spring ned ad trapperne, for derpå ligesom at hakke sig frem i sit videre forløb gennem de mange modsatrettede bevægelser – som den løftede, lysende hånd – i højre

Fig. 4: Leonardo da Vinci: Kongernes Tilbedelse. *Spejlvendt gengivelse.*

sides figurgrupper, og bliver endelig vist helt ud af kompositionen med forgrundsfigurens bortvendte blik.

Spejlvender man billedet (fig. 4), får man en væsentligt ændret komposition: den strømmer nu roligt stigende, i et klart forløb fra den knælende konge i venstre hjørne, gennem barnets hånd, opfanges en stund af altings centrum: Maria, for derpå ganske blidt og ekkoagtigt at fortsætte ad trapperne, opad mod ruinens tårnagtige søjle, og standser endelig i ruinens hvælvbærende piller og den grublende olding forrest i højre side. Venstre sides indgang bliver så de fjerne bjerge og den unge

hofmand i forgrunden, som nu snarest synes at byde udenforstående ind i billedets verden for at slutte sig til de tilbedende. Aner man i det spejlvendte billedes helhed af figurer mon ikke tillige antydningen af et stemningsskift fra exaltation til hengivelse?

Der findes bevaret to kompositionsudkast til Kongernes Tilbedelse. Det ene (fig. 5) ligner et indledende forsøg med temaet, der synes at være fantaseret frem gennem mindst tre faser.

Først selve hovedhandlingen, som udspiller sig på en terrasse, hævet 3-4 lave trin over jorden. Den koncentrerer sig om Madonna og de tilbedende, som tydeligvis er kommet til i kompositionen én efter én, i en rækkefølge og på steder i det groende billede, som Leonardo næppe synes på forhånd at have planlagt i detaljer.

Altså et improviserende forsøg på at få hold på figurerne komposition, der lige så vel kunne have lagt op til at skulle ende som en Hyrdernes og ikke en Kongernes Tilbedelse, hvis ikke netop den forreste af de knælende mænd under arbejdets forløb, som ved en indskydelse, havde fået forandret sine armes stilling fra at støtte mod jorden, til at skulle overrække barnet en prægtig pokal.

I en næste fase må den luftige staldbygning være kommet til, og i en endnu senere endelig det ejendommelige trappeanlæg, hvis dimensioner og hele perspektiviske rumlighed forholder sig alt andet end lydefrit til staldbygningen. Ingen af disse tilføjelser hænger rigtigt sammen med forgrundens brede figurfrise, skønt Leonardo har forsøgt at sløre og mildne en noget tom og brat overgang mellem staldens mur og den foroverbøjede forgrundsfigur ved at tilføje et par oldinge helt ude til venstre. Tilsvarende sent i processen må han have tilføjet forgrundens oldingefigur i den modsatte side.

Velsagtens til allersidst har han så befolket trappeanlæggets rum med det kongelige følge. Ingen tvivl om, at det nu drejer sig om Kongernes Tilbedelse. Tegningen fastholder indre forestillinger og ideers tilbliven, som hastigt er søgt indfanget i det levende nu, i deres frit strømmende vælde.

Fig. 5: Leonardo da Vinci: Kongernes Tilbedelse, kompositionsudkast. Sølvstift trukket op med pen og blæk, 285 x 215 mm. Paris, Louvre. *Retvendt gengivelse.*

En spejlvending af tegningen (fig. 6) synes nok at bringe lidt større sammenhæng i den langt fra helstøbte komposition, ved at hovedenergien ændres fra at være et strømmende fald inde fra baggrunden, ned mod højre hjørne, til i højere grad at blive en roligere stigning fra venstre forgrund, skråt opad og indad forbi trappernes fod. Madonna, som i den retvendte kompositions uro fortøner sig en smule, bliver her orkanens rolige øje, og det korte, dvælende tomrum mellem hendes nakke og æslets blik bliver nu pludselig fuldt af betydning. I selve den ufuldførte altertavle forvandler æslet iøvrigt både rang og gestalt og bliver til en betaget tilbedende konge.

Den anden tegning (fig. 7) antyder Leonardos behov for at betvinge ideernes kaos ved hjælp af det nylig opfundne linearperspektivs formalisme. I tegningen bliver det grundlæggende, endnu ubefolkede billedrum nu klart defineret som et scenisk rum af uendelig dybde. Det er ikke noget helt frontalt rum, eftersom perspektivlinjernes (ortogonallernes) tydeligt markerede forsvindingspunkt er forskudt mod højre, så de opdeler billedbredden i det Gyldne Snits harmoniske proportionsforhold, 1,6 : 1.

Et stykke vej inde tværdeler to trappetrin rummet. Et tredje trin, allerforrest i tegningen, markerer en grænse mod et andet rum, endnu nærmere beskueren, måske endda det virkelighedens rum, hvor beskueren selv befinder sig.

Ind i billedrummet konstrueres derpå arkitekturelementerne, i præcis overensstemmelse med perspektivet: den smalle stald i højre side, det brede trappeanlæg i venstre. Leonardo har her forsøgt sig med at gøre en helhed ud af kompositionsskitsens to adskilte bygninger, stalden og trappeanlægget, ved at forbinde dem med et uhyre bredt favnende tag, men resultatet er åbenbart blevet en bygning så umulig og aparte, at han opgav tanken igen, da selve altertavlen skulle organiseres.

I kompositionsudkastet (fig. 5) havde Leonardo anbragt trappeanlægget i kompositionens højre side, efter alt at dømme simpelthen fordi

Fig. 6: Leonardo da Vinci: Kongernes Tilbedelse, kompositionsudkast. *Spejlvendt gengivelse.*

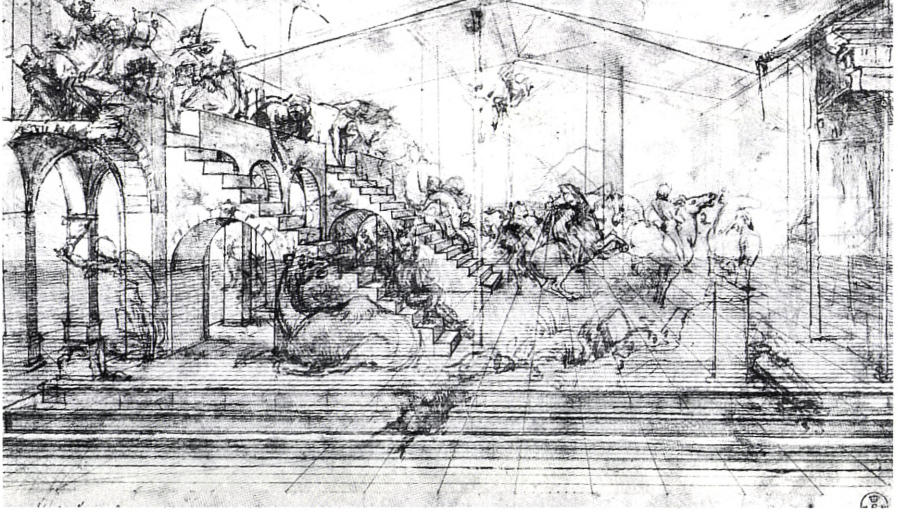

Fig. 7: Leonardo da Vinci: Kongernes Tilbedelse, perspektivstudie. Sølvstift trukket op med pen, pensel og blæk, 165 x 290 mm. Firenze, Uffizierne. *Retvendt gengivelse.*

den venstre i forvejen var beslaglagt af staldbygningens flanke med de to rundbuer. I perspektivtegningen flyttede han trappeanlægget over i venstre side, hvor det altså fik lov at blive stående i den ufuldførte altertavle.

Opfatter man som højrehåndet, at perspektivtegningen begynder i venstre side, så starter den brat og tumultagtigt, med heftigt sammenhobede begivenheder straks indenfor i rummets venstre side. Derpå et fald ned mod billedmidten. Rummet afsluttes nærmest begivenhedsløst i den halvtomme højre side. Altså igen på en måde, der genkalder landskabstegningens princip.

I spejlvendingeksperimentet (fig. 8) begynder tegningen derimod blidt i venstre side, med ro og plads til Madonna selv og alle de tilbedende, der er undervejs. Omkring dybdeaksens midte starter en stigning op ad trapperne, og hvor stigningen har nået sin kulmination, ledes forløbet langs murværkets top, ind i rumdybden, tilbage mod det fjerne forsvindingspunkt.

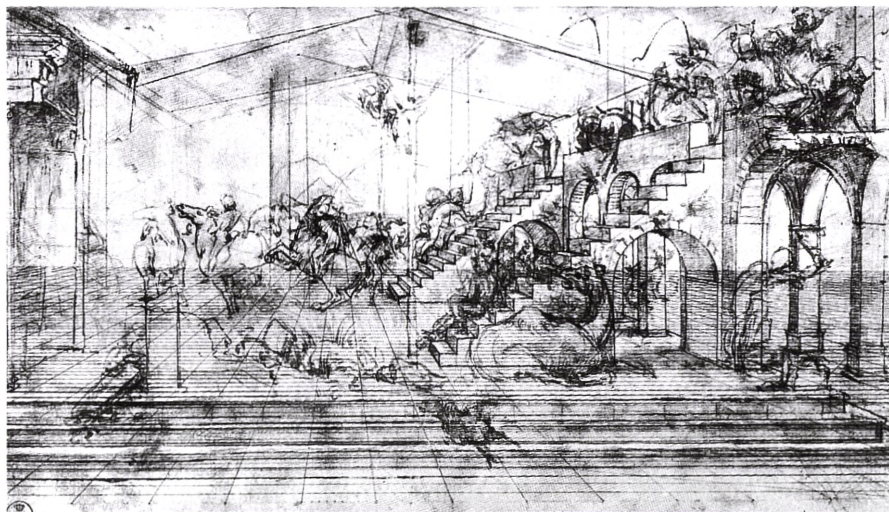

Fig. 8: Leonardo da Vinci: Kongernes Tilbedelse, perspektivstudie. Spejlvendt gengivelse.

Et mennesketomt, nærmest abstrakt rum står nu til rådighed for kommende operationer og ideer.

I næste omgang har Leonardo befolket tegningens konstruerede rum med det kongelige følges virvar, i detaljer uden ret megen overensstemmelse med det, han havde antydnet i kompositionsskitserne – en dromedar er der endda kommet til, men den forsvinder igen. Bjerge er skitseret ind hinsides forsvindingspunktet, hvor alt logisk rum ellers har nået grænselinjen mod uendeligheden, og på forgrundens fliser har han markeret lidt jordsmon med sten og græstotter, som en antydning af at alting er undervejs og i forvandling. Men forvandling til hvad? Operationsfeltet står på vid gab.

Perspektivtegningen må forstås som et forarbejde til et parti tværs gennem altertavlens fulde bredde, men den omfatter dog ikke den allerøverste syvendedel af den ufuldførte altertavles højde. Midten af

det tværgående trin helt fremme i tegningens forgrund svarer nogenlunde til det sted i albertavlen, hvor den siddende Madonna vil blive placeret. I rumlig henseende er det altså kun et relativt smalt stykke forgrund – svarende til det nærmeste par meter eller så i albertavlens verden – der »mangler« i perspektivtegningen. Når den i litteraturen sædvanligvis betegnes som et udkast til albertavlens baggrund, er det altså ikke ganske korrekt, for faktisk har Leonardo brugt den til at fastlægge og definere langt den største del af det billedrum, han får brug for at arbejde videre i.

Leonardo benyttede imidlertid ikke selve denne perspektivtegning (fig. 7) som arbejdsgrundlag for sin ufuldførte albertavle, men må have udført en let ændret version, hvor trappearkitekturens dimensioner reduceres, ses mindre bredt udfoldet og dermed får et hastigere forløb mod dybden. Hovedtrækkene i trappeanlæggets arkitektoniske struktur fastholdt han imidlertid, men strukturen bliver vanskeligere at forstå i selve albertavlen, hvis man ikke på forhånd kendte til perspektivtegningen, der jo ganske klart viser, hvilken art bygning han havde forestillet sig.

Da Leonardo i 1481 sagde ja tak til munkenes bestilling, havde han efter alt at dømme aldrig før prøvet selv at skulle tilrettelægge en figurig billedkomposition. Kompositionstegningen (fig. 5) viser, at hans hoved var så fuldt af ideer til handlinger og samvær mellem mange figurer, at hånden knapt har kunnet følge med. Motiv efter motiv ser ud til at have meldt sig i en ustyrligt strømmende vækst. Med perspektivtegningen (fig. 7) er han derpå nærmest begyndt forfra, med basis i en logisk-stringent struktur, som burde skulle kunne holde styr på ideernes vælte, og han begynder at befolke det tomme, strenge rum, først med arkitekturideer, der efterhånden bliver vildtvoksende (tagkonstruktionen!), og siden med figurmotiver (rytterne) så livskraftige, at de i sig selv ville kunne udvikle sig til et verdensdrama. Endelig forfra igen, med selve albertavlen (fig. 3), på grundlag af en ny, lidt ændret perspektivkonstruktion, der gradvis fyldes til bristepunktet, med bibeholdelse af et fåtal ældre ideer, til gengæld med ankomst af et utal nye.

Om at se rigtigt på Leonardo

Hvad vi ser i den ufuldførte altertavle, kan kun forstås som et stadium i en tilblivelsesproces, improviseret ud fra forgrundens figurpyramide, indrammet af de to gådefulde figurer i forgrundens hjørner og næsten umærkeligt styret af et diagonalforløb ned fra (fig. 3) eller op imod (fig. 4) trappearkitekturen.

Improviseret tilblivelse er alt andet end på forhånd planlagt addition af enkeltmotiv på enkeltmotiv, af form ved siden af form. Hvad der måtte have været af indledende planlægning (et perspektivisk rum), bryder sammen under ideernes pres. Handling, holdning og karakter hos én ankommen figur kræver svar i tilkommende figurers handlinger, holdninger og karakterer. Et blik retning eller en gestus hos én genererer svar og spørgsmål i andre figurer og i atter andre, de træder efterhånden i karakter og lærer hinanden at kende i kraft af hinandens nærvær. Et eksistentielt netværk opstår i billedets verden som et tæt synaptisk nervesystem, der under gradvis tilbliven forbinder alt med alt andet, i samspil eller modspil med billedets formelle strukturer – eksempelvis med kompositionens diagonal, der hele tiden ligger på lur som en slags ulmende direktiv for billedets aflæsning og afkodning. Fejltolker man diagonalens diskrete direktiv, for eksempel ved at »opad« aflæses som »nedad«, bliver slutresultatet, at man overser eller fejltolker subtiliteterne i personernes eksistentielle netværk.

Betragter man for eksempel handlingen mellem barnet og den knælende konge i de retvendte gengivelser af altertavlen (fig. 3) og kompositionstegningen (fig. 5), vil man – fordi diagonalen ubevidst tolkes som et fald fra øverste venstre hjørnes baggrund mod nederste højre hjørnes forgrund – være fristet til at aflæse situationen, som var barnet i færd med at overrække den knælende konge en guldsmedet pokal, mens de spejlvendte gengivelser (fig. 4 og 6) viser handlingens »korrekte« forløb, fordi diagonalen nu tolkes som stigende opad og indad fra venstre mod højre og det derved bliver helt klart, at det er barnet, der modtager hvad kongen overrækker. Går man den ufuldførte altertavle efter i sømmene, vil man mange steder finde tilsvarende let forvanskende sløringer af forholdet mellem årsag og virkning, mellem først og sidst i figurerens samspil, netop fordi billedets medfødt »anormale«, venstrehandsbe-

tingede retningsforløb indbyder til, at man ubevidst aflæser virkning før årsag.

Hvad man kunne kalde for Leonardos »fejlorientering«, afstedkommer i denne hans tidlige, impulsive livsfase endnu visse formalæstetiske ejendommeligheder, simpelt hen fordi figurerne efterhånden på nærmest ustyrlig vis kommer til og ender med at fylde billedrummet til bristepunktet. Det problem kommer han snart langt på vej med at overvinde, eftersom selve den formskabende handling langthen lader sig styre af intellektuel erkendelse og erfaring. Vigtigere er hans billeders mennesker og deres handlinger, som umærkeligt styres af – og selv er med til at generere – billedernes formelle strukturer. »Fejlorienteringens« dybeste konsekvens bliver derfor visse lette, sært foruroligende interferenser i selve den eksistentielle kerne i billedernes ikonografi. Og den ejendommelighed kommer til at bestå – man kunne måske sige: fordi Leonardo instinktivt og tvetydigt byder sine billeders mennesker indenfor med fremstrakt venstre hånd, og bliver ved med at gøre det. Hvilket mennesker sjældent glemmer.

Som nævnt var det i marts 1481, at Leonardo modtog bestillingen på altertavlen. 28. september samme år optræder hans navn for sidste gang i klosterets regnskaber. Og formentlig i oktober 1482 finder man ham ved hoffet i Milano, hvor han bliver til 1499. Havde han overhovedet kunnet overkomme at gøre altertavlen færdig inden afrejsen? Eller kan munkene have betakket sig efter at have set dette mærkelige, der var undervejs? Vi har ingen anelse, men da Leonardo altid arbejdede langsomt og i øvrigt har efterladt sig meget ufuldført, er det naturligvis nærliggende at forestille sig, at han simpelt hen opgav ævret og kastede sig ud i nye opgaver.

Det gjorde i hvert fald munkene, som måske trods alt havde håbet at Leonardo ville komme tilbage og fuldføre hvad han havde begyndt og hvad de allerede havde investeret en hel del penge i. De bestilte i stedet en altertavle hos den fem år yngre Filippino Lippi, elev af Botticelli.

Filippinos altertavle (fig. 9) er dateret 1496, dens dimensioner er praktisk talt identiske med Leonardos ufuldendte, og dens tema er ligeledes Kongernes Tilbedelse. Filippino må have kendt Leonardos

Fig. 9: Filippino Lippi: Kongernes Tilbedelse. 1496. Olie på træ, 258 x 343 cm, Firenze, Uffizierne. *Retvendt gengivelse.*

ufuldførte altertavle, for han har ikke bare overtaget en hel del enkelte figurmotiver i let varieret skikkelse, men også den store diagonalbevægelse, hvis forløb strukturerer Leonardos komposition. Filippino har imidlertid spejlvendt de fleste af sine lån hos Leonardo, hvilket bliver tydeligt, hvis man sammenligner hans altertavle med den spejlvendte gengivelse af Leonardos (fig. 4). Det er et forhold, som enkelte andre har

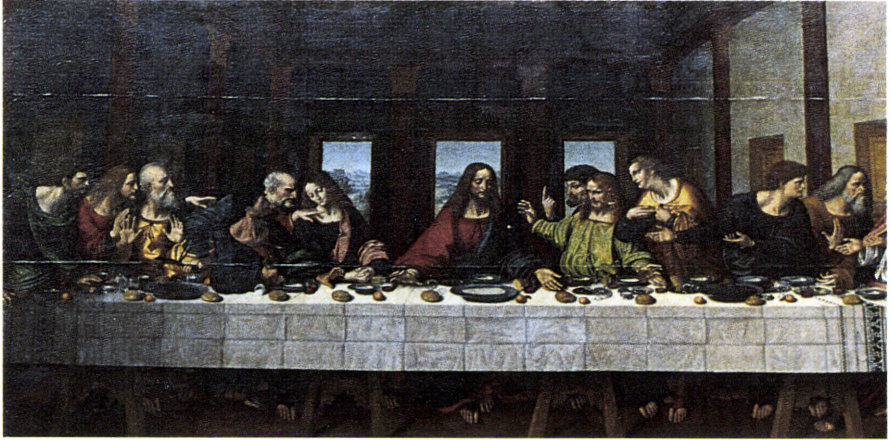

Fig. 10: Leonardo da Vinci: Den sidste Nadver. ca. 1497. Vægmaleri, 420 x 910 cm. Milano, Santa Maria delle Grazie. *Retvendt gengivelse.*

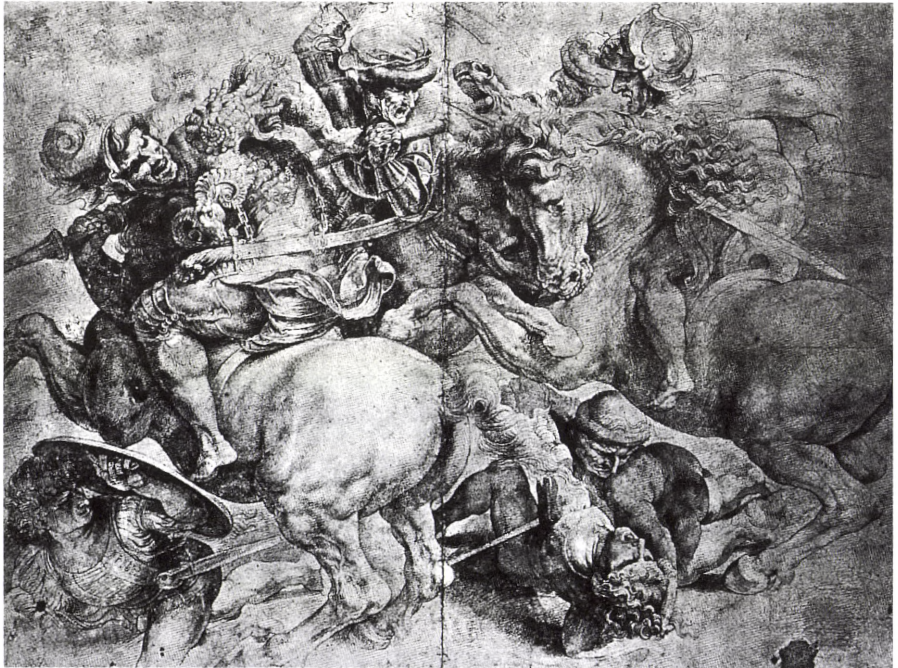

Fig. 11: Peter Paul Rubens: Kopi af midterste del af Leonardos Anghiari-slag. ca. 1615. Sortkridt, pen, pensel og blæk, 435 x 565 mm. Hendes Majestæt Dronningen af Holland. *Retvendt gengivelse.*

Om at se rigtigt på Leonardo

opdaget, uden dog at drage de her foreslåede konsekvenser af iagttagelsen.

Hos Filippino stiger diagonalen fra venstre nedre hjørne mod øverste højre, hvor den kulminerer i staldens mur og den overhængende klippe bagved, begge dele tilsammen svarende til elementer i trappearkitekturen i Leonardos spejlvendte billede. Træstammen, der hos Filippino støtter staldens tag, svarer til det forreste træ hos Leonardo. Leonardos staldbygning, som anes yderst til venstre, har Filippino erstattet med et par træer i baggrunden. Filippinos Madonna og de tilbedende konger gengiver hovedtrækkene i Leonardos tilsvarende gruppe i spejlvending. Tæt ved billedets højre kant har han anbragt en mand, der vender hovedet mod højre, mens han peger mod Madonna. Manden svarer til den unge hofmand i højre hjørne af Leonardos retvendte komposition, så Filippino har altså fastholdt denne placering og undladt at flytte ham over i venstre side, men han har rykket ham en position længere mod venstre, ind i billedrummet, så hans pegende henvendelse nu rettes mod en ung orientaler yderst ved billedkanten, og ikke – som hos Leonardo – mod nogen eller noget udenfor billedets verden. For så vidt en banalisering. Hos Filippino sætter manden et effektivt punktum nederst i kompositionens højre hjørne, hvor han i samme position hos Leonardo virkede som et kolon efterfulgt af gåder.

Der vil altså næppe kunne rejses tvivl om, at Filippinos altertavle er baseret på en spejlvending af Leonardos. Og hvorfor skulle han dog spejlvende, hvis ikke han – og måske munkene? – havde fundet, at operationen ville forbedre noget væsentligt i altertavlens komposition? At det så samtidig lykkedes Filippino at forvandle Leonardos visionært henførte kaos til en pligttopfyldende collage af enkeltmotiver, viser hvad munkene trods alt gik glip af.

3.

Næste gang Leonardo påtog sig at male en figurrig komposition, gjaldt det *Den sidste Nadver* (fig. 10) i munkenes spisesal ved Santa Maria delle Grazie i Milano. Han fuldførte opgaven, som tog ham et par år fra ca. 1495 og fremefter. Det er tankevækkende, at han denne gang til-

rettelagde en i den grad friseagtig, symmetrisk komposition, anbragt i et strengt frontalt set, symmetrisk rum, at en spejlvending af billedet næppe gør fra eller til. Havde han gjort sig erfaringer under arbejdet med Kongernes Tilbedelse, eller videreførte han bare et kompositionsprincip, der allerede var benyttet af florentinske kunstnere som Andrea del Castagno (1445/50) og Domenico Ghirlandajo (1480) i deres nadverbilleder?

Næste gang igen var, da Leonardo fik til opgave at male et mere end 7 x 18 meter stort vægmaleri i den store rådssal i Firenzes Palazzo Vecchio, forestillende en episode under *Slaget ved Anghiari* i 1440, hvor florentinerne besejrede den milanesiske hær. Han tog fat på opgaven i oktober 1503, fuldførte den gigantiske karton i maj 1506, begyndte at male, men gik så enten i stå eller fik lyst til noget andet. Kartonen er væk, man kender kun nogle kopier af en lille del af kompositionen, så det er umuligt at sige noget om helheden. Den kopi, som Rubens udførte (fig. 11), fastholder en gordisk knude af kæmpende ryttere og fodfolk, virtuost udtænkt, gennemkomponeret og tættere knyttet end noget hidtil set i kunstens historie – hans egen improvisationsprægede Kongernes Tilbedelse indbefattet. En spejlvending letter nok handlingens aflæselighed en anelse, så der skimtes en styrende lov, skabt af handling og gestus, bag dens hartad kosmologiske kaos, der tilsyneladende ikke har været indlejret i nogen form for konstrueret, perspektiv-geometrisk rumstruktur.

4.

Det turde vel efterhånden være blevet indlysende, at hele den forudgående tekst handler om, at Leonardos billeder vender den gale vej. At det skulle forholde sig sådan, må naturligvis henstå som et postulat, der er søgt sandsynliggjort med påstande om at kompositionerne vinder i klarhed og ro, når vi ser dem i et spejl – hvilket Filippino Lippi jo faktisk gjorde på sin egen måde – og at de handlinger, som genereres i og af kompositionerne, samtidig vinder sammenhæng og umisforståelighed derved.

Om at se rigtigt på Leonardo

Fig. 12: Leonardo da Vinci: Madonna i Klippegroten. 1483-85. Oliemaleri på træ, senere overført til lærred, 197 x 119,5 cm. Paris, Louvre. *Retvendt gengivelse.*

Kongernes Tilbedelse er en så dunkel og svært aflæselig sag, at det selv i Uffizierne, foran den glasdækkede original, er ganske vanskeligt at få overblik over helhedens mangfoldighed. Derfor vil det nok være lønsomt at efterprøve postulatet en sidste gang på et velkendt billede, som kun indeholder fire figurer og alene derved er noget lettere at overskue.

Kort efter at have opgivet Kongernes Tilbedelse malede Leonardo Louvres *Madonna i Klippegrotten* (fig. 12). Louvres billede er tæt forbundet med den bestilling på en altertavle til et kapel i kirken S. Francesco Grande i Milano, han som 30-årig modtog i 1483.

For figurernes vedkommende betjente Leonardo sig af den trekant/pyramidekomposition, han på det nærmeste selv havde opfundet og introduceret i malerkunsten med den centrale figurgruppe i Kongernes Tilbedelse. I centrum knæler Maria. Ved hendes venstre side en knælende engel. Englen støtter et siddende barn, som løfter sin hånd velsignende – eller kunne det være: afvisende? – mod venstre. Med højre hånd støtter Maria et knælende barn, som rækker foldede hænder mod højre, bønfoldende, frem mod det siddende barn. Over det siddende barns hoved strækker englen hånden frem, pegende yderst demonstrativt mod det knælende barn i venstre side. Maria holder venstre hånd fremstrakt, med håndfladen vendt ned mod englens pegende hånd og det siddende barns hoved, beskyttende, signende. Et mægtigt klippelandskab hinsides al natur. Ovenover og fra grottelignende huler og sprækker i klippen trænger lavt aftenlys ind. En iskold virkende flod eller sø strømmer frem gennem grottens venstre side. Lavt, uvirkeligt lys rammer figurgruppen – og kun den – fra venstre side, i et indfald parallelt med billedets forgrund.

Kompositionen synes planlagt og gennemført så strengt, så fuldt af modsat rettede energier, at den forbinder personerne i et samvær så gådefuldt, som en besnærende og skønt udseende matematisk formel fra en fremmed verdens ukendte natur ville virke.

Man kender ikke nogen tekst, der i detaljer ville kunne forklare, hvad der egentlig foregår. Maria er Jesu moder, et af børnene må selvfølgelig være

Om at se rigtigt på Leonardo

Fig. 13: Leonardo da Vinci og medarbejdere: Madonna i Klippegrotten. Efter 1485. Oliemaleri på træ, 189,5 x 120 cm. London, National Gallery. *Retvendt gengivelse.*

hendes barn – men hvilket af dem? det knælende, hun beskytter med sin højre hånd? det siddende, hun signer med sin venstre? Det andet barn må følgelig være den unge Johannes Døberen, i overensstemmelse med en eftertids legender. Englen peger mod det knælende af de to, som var det barn det vigtigste. Det siddende barns løftede hånd er måske i færd med at gøre korsets tegn i retning mod det knælende, som derfor, alt taget i betragtning, kunne være den første i rang, altså Jesus. Men dette barn knæler jo og underlægger sig dermed velsignelsen fra det siddende barn, som endda udmærkes af Marias fremstrakte hånd. Hvert nyt møde med billedet kalder på ny på spørgsmålet om, hvem af de to børn der egentlig er hvem.

Noget tyder på, at spørgsmålet også har været rejst allerede i Leonardos samtid. I National Gallery i London findes nemlig en revideret gentagelse af billedet (fig. 13), som endda delvis synes malet af Leonardo selv. I den er det knælende barn blevet forsynet med kors, på hvilket der er fæstnet en skriferulle med indskriften *ECCE AGNIUS^{sic} (DEI)*, altså: »Se det Guds lam (som bærer verdens synd«, Johs.1.29). Dette barn er altså Døberen. I London-billedet er yderligere englens pegende hånd blevet fjernet og dermed en alt for overvældende henvisning til det knælende barn Johannes.

De uhyre energier, Louvre-billedets komposition tilfører figurerne, deres gestus og samværsform, bevirker altså, at selve handlingen – ikonografien, om man vil – bliver gådefuld. Foretager man nu eksperimentet med en spejlvending (fig. 14), aflades ingen som helst af de energier, som forankrer figurerne i deres kraftfelt, men kraftfeltets indre strømninger synes til gengæld at skifte retninger: det velsignende Jesusbarn bliver entydigt den handlende hovedperson, hvis handlings mål og retning, Johannes, på ukompliceret vis fremhæves af englens nu langt mere diskret virkende, henvisende hånd. I det retvendte billede synes Johannesbarnets bønfoldende henvendelse at løbe ind i en sært tilbagevisende spærring i højre hjørnes figurers gestus. I spejlvendingen bliver Jesus suveræn, og ekkoer af hans blik og gestus forplanter sig skråt opad og indad i billedet, for at klinge ud i skumringslyset over vandstrømmen hinsides grottens gåder.

I en spejlvending af London-gentagelsen (fig. 15) svækkes komposi-

Om at se rigtigt på Leonardo

Fig. 14: Leonardo da Vinci: Madonna i Klippegrotten, Louvre. *Spejlvendt gengivelse.*

tionen helt klart ved det vakuum, der nu er opstået med udeladelsen af englens pegende gestus. Retvendt (fig. 13) er udeladelsen derimod en gevinst, fordi noget skurrende (som en lidt diabolisk ironi) forsvinder med den anmassende pegen-fingre.

Det er tænkeligt, at just spejlvendingsproblemerne rummer svaret på det hidtil uløste problem om, hvorfor der findes to lidt forskellige versioner af klippegrottemadonnaen.

5.

Overvejelser, som disse forsøg giver anledning til, viser sig i sidste instans at handle om det fordomsfulde menneskeøjes forunderlige dybsindighed.

Note: Enkelte andre har beskæftiget sig med »retningsproblemet« i billedkunsten, eksempelvis Heinrich Wölfflin: *Über das Rechts und Links im Bilde* (Münchener Jahrbuch der Bildenden Kunst, Neue Folge, V, 1928), som ikke kommer ind på Leonardo. Det gør til gengæld Mercedes Gaffron: *Right and Left in Pictures* (The Art Quarterly, 13, 1950), dog kun med disse ord: *Not only his notebook pages, but also most of his pictures, have to be reversed in order to show the composition which best fits the subject matter from the point of view of the right-handed spectator.* Mig bekendt har ingen andre fulgt problemet op. En til dansk oversat artikel om spejlvendingsproblemet er: Felix Hoffmann: *Venstre og højre i billedet* (Bogvennen 1968-70).

Om at se rigtigt på Leonardo

Fig. 15: Leonardo da Vinci og medarbejdere: Madonna i Klippegrotten, London. Spejlvendt gengivelse.

Sørens Broder

Om Peter Christian Kierkegaard (1805-1888)

LEIF GRANE

To brødre

Hvis en udlænding eller en fra udlandet hjemkommende dansker i 1850 havde spurgt, hvem Dr. Kierkegaard var, er det overvejende sandsynligt, at han var blevet oplyst om Peter Kierkegaard, der var en kendt og agtet mand i offentligheden, måske med den tilføjelse, at der også var en anden Dr. Kierkegaard, nemlig hans broder Søren, der skrev mærkelige bøger, som de færreste vidste, hvad de skulle stille op med. Ganske vist var Sørens indsigelse mod den herskende teologi blevet aktuel på grund af udgivelsen af Hans L. Martensens »Christelig Dogmatik«, men de fleste har dog nok været mere interesseret i, hvad Peter havde at sige, både om broderen og om Martensen. Fire-fem år senere fulgte Søren Kierkegaards kompromisløse angreb på den bestående kirke, der afsluttedes med hans død. Det rev op i sindene og skabte en interesse for hans forfatterskab, som aldrig siden er ophørt. Brødrenes fælles arv fra barndomshjemmet og de mange træk hos dem begge, der umiskendeligt bevidner det nære slægtskab, havde, så længe Søren levede, vanskeliggjort deres indbyrdes forhold. Deres dagbøger og øvrige papirer viser klart, hvor meget det beskæftigede dem, men også hvordan deres saglige uenighed krydsedes af en bevidsthed om fælles rødder.

I 1997 vil navnet Kierkegaard for langt de fleste alene være knyttet til fornavnet Søren, medens Peter kun er kendt af få. Med den internationale berømmelse og det stærke hjemlige engagement i Sørens forfatterskab er det ikke så mærkeligt. De pseudonyme skrifter synes at kunne lede i mange retninger og har da også tydeligvis tiltrukket filosoffer, teologer og litterater af højst forskellig observans. Der skal

ikke her tages stilling til denne mangfoldighed. Blot skal det bemærkes, at de skrifter, Søren Kierkegaard udgav under sit eget navn, næppe kan tydes i mere end én retning, nemlig den, der helt konsekvent førte til kirkekampen i 1854-1855. Sådan opfattede Peter Kierkegaard sin broder, og just derfor måtte han – hvor meget han end i kraft af slægtskabet forstod ham – tage afstand.

Peter har ikke som broderen formået at vinde vor samtids interesse, skønt hans væsentlige betydning i egen samtid er umiskendelig. Det er der flere grunde til. Den vigtigste er ret så påfaldende: Peter Kierkegaard var ude af stand til at skrive flydende og inciterende. Som broderen var han en dialektiker af format, men hos ham blev evnen til at vende og dreje en sag lammende, idet den fik ham til at fortabe sig i de mange muligheder for argumentation, så at hans fremstilling blev trættende og forvirrende. Brutalt sagt var han en elendig skribent! Når han alligevel formåede at få stor indflydelse og anseelse, beroede det på, at han til gengæld, som det hyppigt er bevidnet af venner, men også modvilligt af fjender, var en blændende taler. Karakteristisk nok var hans berømteste taler ikke nedskrevet i forvejen, men holdt uden manuskript.

Disse ejendommeligheder har bevirket, at Peter Kierkegaard overhovedet ikke har efterladt sig noget, der i mindste måde kan tåle sammenligning med broderens skrifter. Sin betydning fik han først og fremmest som en selvstændig discipel af Grundtvig, hvis indsats for at fremme både den folkelige og den kirkelige side af Grundtvigs virke blev særdeles væsentlig. Intet kunne vel mere ophidse hans broder, der endte med at se grundtvigianerne som sine værste fjender, skønt han under sin kamp mod den etablerede kirke næsten ikke gav offentligt udtryk for det. At hans tilbageholdenhed på dette punkt hang sammen med Peters holdning, kan næppe betvivles. Peters forhold til »partiet« var ham modbydelig – og dog tav han, skønt han raser i dagbøgerne. I bitterheden mod Peter kan man, tror jeg, se en modvillig anerkendelse af broderens betydning.

To brødre, forbundet ved den stærke slægtsfølelse, der prægede den Kierkegaardske familie, men skilt fra hinanden ved deres modsatte holdning til Grundtvig. Begge dele blev bestemmende for dem begge, både ved det, de sagde, og ved det, de tav om.

Den unge filosof og teolog

Peter Christian Kierkegaard blev født 1805 i Hillerød, hvortil hans forældre var flyttet fra København kort forinden. Faderen, hosekræmmer Michael Pedersen Kierkegaard, der 1797 havde solgt sin blomstrende forretning og samme år for anden gang indgået ægteskab, med Ane Sørensatter Lund, havde i forvejen tre døtre. Efter Peter fik parret yderligere tre sønner, hvoraf den yngste, Søren Aabye, fødtes 1813. Familien var da forlængst flyttet tilbage til København.

Hosekræmmeren formenes især at have opgivet sin forretning for at få mere tid til læsning og eftertanke. Peter har siden omtalt ham som »Den mest begavede Mand, jeg har kendt«. Den dialektiske begavelse synes Peter og Søren at have fået i arv fra deres far, fra hvem de vel også har arvet tungsindet og skrupulositeten. Familien blev i København knyttet til Brødremenigheden, men efter J.P. Mynsters ansættelse ved Frue kirke kom man også til gudstjeneste hos ham. Sønerne fulgte også deres fader deri, at de var tilbøjelige til at udlægge selv små begivenheder som tegn på Guds vilje, som gunst eller straf.

Peter viste tidligt rige evner. Hans skolegang i Borgerdydskolen sluttede 1822 med udmærkelse, hvorefter han studerede teologi og blev kandidat 1826, med de bedste anbefalinger fra fakultetets lærere. De næste to år var han lærer ved Borgerdydskolen, hvor han bl.a. havde sin broder Søren som elev – en vistnok noget tvivlsom fornøjelse – samtidig med at han læste en del filosofi. Det har vel stået som en mulighed for ham at få sit virke ved universitetet. 1828 drog han på udenlandsrejse. Han begyndte i Berlin, hvor han bl.a. hørte Hegel. Selv studerede han ivrigt kirkefædre og middelalderlige skolastikere. Om Hegel skrev han hjem. Mærkeligt nok er han, så vidt jeg ved, den eneste danske tilhører hos Hegel, der har sagt noget væsentligt om den berømte filosof. Han hørte ham læse over historiens filosofi. Peter er tilpas imponeret, men for så vidt angår Hegels udtalelser om kristendommen, er han skarpt afvisende. Hegel forekommer ham, trods sin antagelse af kristendommens dogmer, at fordreje den »i en Mening, som aldrig før er anet«. Langt interessantere, mener han, ville det have været, hvis Hegel havde vendt sig mod kristendommen. Disse ord, kan man sige, er næsten

profetiske, når man betænker, hvordan det gik efter Hegels død, da hans disciple delte sig i, hvad man har kaldt »højre- og venstrehegelianere«, hvoraf de sidstnævnte jo netop vendte sig mod kristendommen.

Opholdet i Berlin fulgtes af et længere ophold i Göttingen, hvor han erhvervede den filosofiske doktorgrad. Over for J.P. Mynster, der i kraft af sin plads i Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler var en indflydelsesrig mand, begrundede han dette skridt med, at han med sin doktorgrad håber at få lettere adgang til katolske biblioteker, der, efter hvad han har hørt, ikke gerne modtager protestantiske cand.theol.'er. Afhandlingen handler om løgnens begreb. Både Mynster og Poul Martin Møller, der skrev en rosende, omend ikke ukritisk anmeldelse, fandt dette arbejde meget lovende. Iøvrigt deltog Peter åbenbart ikke sjældent i disputationer under sit ophold i Berlin og Göttingen, hvilket indbragte ham øgenavnet »Der Disputierteufel aus dem Norden«. Hans færdighed ved disputationer hang iøvrigt ikke blot sammen med hans dialektiske evner, men også med usædvanlige latinske kundskaber.

Rejsen gik videre til Rhinen og Nederlandene, inden han kom til Paris, hvor han under julirevolutionen blev tvunget til at deltage i opførelsen af barrikader. Medvirken til fjernelse af Bourbonerne var imidlertid ikke blandt Peters ideer om udbytterig rejse, og han forlod skyndsomst Paris for over Tyskland at rejse hjem i efteråret 1830. Med en vellykket filosofisk doktorafhandling og flittige, lærde studier i ryggen måtte hans tanker nu definitivt gå i retning af en akademisk løbebane. Med Mynsters velvilje at forlade sig på syntes det på ingen måde at være uden for rækkevidde.

På hjemturen havde Peter hørt om Poul Martin Møllers udnævnelse til professor i filosofi ved Københavns Universitet, og han skrev til Møller for at høre om muligheden for at efterfølge ham i Kristiania; men da svaret gjorde det klart, at man i Norge ikke ønskede at få en dansker, måtte den idé opgives. Han genoptog da foreløbig lærergerningen ved Borgerdydskolen. Fra 1833 var han desuden en meget søgt manueltør til teologisk embedseksamen. På det tidspunkt havde han holdt dimisprædiken, og samme år havde han søgt – og fået – embedet som sognepræst i Vejerslev og Blidstrup på Mors. Efter udnævnelsen meldte skruplerne sig: var han værdig, og kunne han aflægge præsteeden?

Svaret, som han søgte ved opslag i Bibelen, blev negativt. Han gik da i audiens hos Frederik VI og opnåede, dog ikke uden en irettesættelse, tilladelse til at indgive afskedsansøgning. Forløbet er karakteristisk for Peter Kierkegaards ængstelighed. Vennerne rystede på hovedet af ham, men den lærde provst Engelbreth beklagede, at Peter ikke holdt fast ved ønsket om en stilling ved universitetet, og Mynsters velvilje var urokket – indtil videre.

Formentlig har manuduktionsvirksomheden atter givet Peter lyst til at virke ved universitetet, og han indgav ansøgning om tilladelse til at holde filosofiske og teologiske forelæsninger. Han fik dog kun lov til at virke ved det filosofiske fakultet. I efteråret 1834 holdt han da forelæsninger over moralfilosofien. Samtidig tænkte han meget på at fuldføre sit arbejde om lønnen med en teologisk licentiatdisputats. Når det kom til at gå anderledes, hænger det sammen med hans forhold til Grundtvig, som for alle tider skulle lukke vejen til universitetet for ham.

Den afgørende beslutning og dens konsekvenser

Da Peter efter udnævnelse til sognepræst blev bange for at tage følgerne, havde han bl.a. søgt råd hos Grundtvig, som han altså i 1833 allerede må have haft stor tillid til. Grundtvig og en række af hans venner blandt yngre teologer hørte i tiden efter Peters hjemkomst til familiens omgangsfæller. Trods den dystre tone, der som følge af husekræmmerens mørke livssyn kunne herske i hjemmet, var gæstfriheden stor, når den gamle Kierkegaard i håbet om en stimulerende samtale hentede vinen op fra kælderen. Peter, der før sin udenlandsrejse stadig var noget præget af den oplysningsteologi, som dengang endnu rådede ved universitetet, blev mere og mere optaget af den kamp mod rationalismen, som siden 1825 havde været ført af Grundtvig og andre, men også af Grundtvigs eget kirkelige syn. Denne kamp førtes ikke mindst i J.C. Lindbergs »Nordisk Kirketidende«. I 1834 ytrede Peter ønske om at skrive anonymt i tidsskriftet, hvad Lindberg dog ikke ville høre tale om. Det kan næppe betvivles, at Peters forslag hang sammen med hans viden om, at Lindbergs blad misbilligedes stærkt i byens førende intellektuelle kredse, og især om, at Mynster afskyede det. Den i samme kredse højt

værdsatte præst hørte jo også til dem, der kom i hosekræmmerens hus. Efter Lindbergs afslag skrev da Peter under sit eget navn. Tilfældet ville, at det nummer af »Nordisk Kirketidende«, hvori en artikel af ham første gang stod, udkom dagen inden han skulle til Mynster for at tale med ham om en ledig stilling ved Sorø Akademi. Mynster gav ham »en drøj Irettesættelse«, og Peter fik ikke stillingen. Han havde bekendt kulør og var ikke længere i Mynsters gunst.

Det første indlæg i »Nordisk Kirketidende« blev hastigt fulgt af flere, men mere afgørende var det nok, at Peter i 1835 indleverede en afhandling til forsvar for den teologiske licentiatgrad, som måtte oprøre fakultetet og alle, der misbilligede Grundtvigs virke – og det vil på dette tidspunkt stadig sige de fleste toneangivende teologer. Planen om en videreførelse af den filosofiske doktorafhandling var opgivet og erstattet af et arbejde, der satte sig det mål at vise det Grundtvigske kirkesyns egnethed til udformning af en teologi. Peter lod dermed, som han selv udtrykker det, alle »falske, skiære, kiødelige Bevæggrunde« fare. Da først betænkelighederne med henblik på en åben tilslutning til det foragtede »parti« var overvundet, skulle der åbenbart mere til end en fortsættelse af den filosofiske afhandling, hvormed han formentlig endnu en gang ville have vundet den akademiske verdens ros og anerkendelse. Når først skridtet var taget, skulle det ske med fynd og klem. Det er iøvrigt værd at notere sig, at Peters dagbøger synes at vise, at han i denne periode havde heftige diskussioner med broderen, der som han selv var mærket af, at deres moder, begge deres gifte søstre og en yngre broder døde i 1834. Skønt Søren endnu var langt fra at være afklaret på dette tidspunkt, ser han altså ud til allerede da at have næret uvilje mod Peters grundtvigske tilbøjeligheder.

Det gjorde sandelig også Det teologiske Fakultet. Fakultetsmedlemmernes vota og deres diskussion senere om formuleringen af fakultetets indstilling til Direktionen for Universitetet er interessant læsning. Kun professor C.E. Scharling, der skrev først, forsøger en egentlig vurdering, medens de tre andre, H.N. Clausen, M.H. Hohlenberg og C.Th. Engelseft, uden at gå imod Scharlings skarpe kritik mest lader sig bestemme af taktiske hensyn. Dommen er tilintetgørende: uvidenskabelig, banali-

teter sat på stylder, katolicerende, uklar. Scharling finder derfor afhandlingen uantagelig. Clausen er enig i kritikken, men dog ikke sikker på, at fakultetet bør forkaste den. Grundtvigs modstander i 1825 og de følgende år frygter for offentlighedens reaktion: hvis man forkaster, forbliver fakultetets begrundelse ukendt, og det vil ikke tage sig godt ud over for en forfatter, der ellers anses for dygtig. Hohlenberg bryder sig ikke om Clausens begrundelse for en antagelse, men er enig med ham i sagen: man kan antage disputatsen til forsvar af hensyn til Kierkegaards tidligere demonstrerede duelighed. Engelstoft er den eneste, som ikke vil frakende afhandlingen videnskabelig værdi. Resultatet blev en besked til Peter om, at fakultetet – dog ikke uden betænkelighed – »har troet at kunne antage [afhandlingen]«.

Svaret kastede Peter ud i nye sjælekvaler. Han overvejede at opgive forsvaret, men endte dog med beslutte sig for det. Fakultetet har antagelig ment at kunne sætte tingene på plads ved det mundtlige forsvar, men har i så fald glemt, hvem det havde at gøre med. Selv skriver Peter i sin dagbog:

»Den 29 disputerede jeg da fra 10 til henad 2 og fra 4 til henad 9. Den ugunstige Dom over Dissertationen havde gjort Opsigt blandt Studenterne, saa at der hele Dagen var fuldt Huus. Opponenterne vare Scharling, Kolthoff, Prof. Johannesen, stud. Monrad, Bornemann, Trojel og Prof. Engelstoft«.

Fra anden side hører vi, at professorerne var »alt andet end høflige«, og at det var grunden til, at D.G. Monrad tog ordet for yderligere at tilbagevise professorernes indvendinger. I et brev til Gunni Busck skrev Grundtvig:

»Kierkegaard disputerede da i Fredags for Licentiat-Graden og Sligt er jo kun Spilfægteri; men at Man matte døie en Disputats om at bygge hele Theologien paa Kirke-Ordet og see Kirkens Gienmæle citeret, og at Regents-Kirken var propfuld fra Morgen til Aften for at høre, hvad det blev til, er, om jeg seer ret, et af Tidens store Tegn i vor lille Kreds, der sikkert har langt mere at betyde, end det selv er«.

Grundtvig har ingen respekt for det akademiske halløj på »Embedsmands-Fabrikken«, som han andetsteds kalder universitetet, men i

den omstændighed, at det modvilligt må lade sig bruge til at forfægte hans eget kirkesyn, ser han dog et vigtigt vidnesbyrd om, at et vendepunkt nærmer sig.

Om selve forløbet af disputationen ved vi ikke meget, men fakultetets efterfølgende drøftelse af ordlyden i den indstillende skrivelse til Direktionen kunne tyde på, at Peter Rørdam ikke har ganske uret, når han efter omtale af Søren Kierkegaard skriver til sin broder:

»Hans Broder, Doctoren, hvis Licentiat-Disputats med Nød og Næppe blev antaget af det theologiske Facultet, hvis Dom var »admissa«, viste ved de mundtlige Diskussioner, at han var Karl for sin Hat; thi i egentligste Forstand legede han Himmelspræt med Facultet og øvrige Opponenten, saa at han paa det meest glimrende fik en heel modsat Dom af Publikum«.

Fakultetets efterfølgende diskussion gælder følgende sætninger i et udkast af H.N. Clausen: »Facultetet havde, med Hensyn til dette Arbejdes ringe videnskabelige Værd, ikke været uden Betænkelighed ved at antage det. Ved sammes mundtlige Forsvar lagde Forf. derimod ualmindelig Virtuositet i Disputerekunsten for Dagen«. De øvrige professorer har forskellige forslag til sproglige rettelser, men ingen af dem vover for alvor at anfægte, at Peter klarede godt for sig. Clausen endte med at rette »Virtuositet« til »Talent og Færdighed« og lod det øvrige stå. Igen er fakultetets uvilje tydelig, men det fuldstændige fravær af tvivl om Peters evner for disputation kunne tyde på, at Peter Rørdams skildring af begivenhederne ikke er helt ved siden af. »Der Disputierteufel« havde atter vist sig på katederet! Men vigtigere end professorernes forargelse er naturligvis disputatsens indhold.

Peter Kierkegaards teologiske program

Disputatsens titel lyder: *De theologia christiana, præcipue autem philosophica eius parte, rite construenda*, hvilket vil sige noget i retning af »Overvejelser over, hvordan den kristne teologi, især dens filosofiske del, rettelig bør opbygges«. Det er altså selve måden at drive teologi på, Peter Kierkegaard vil fremlægge – og således belære det teologiske fakultet om. Ikke underligt, at fakultetet blev noget gnavent over denne

bog! Han begynder med at slå fast, at sammenhængen i teologien bør kunne begrundes teologisk, dvs. den skal være konsistent i sig selv og kan ikke klare sig med en henvisning til, hvad den skal bruges til. Det må være objektet og ikke anvendelsen, der bestemmer indholdet.

Kierkegaard forsøger sig ikke med nogen original bestemmelse af teologien, men tilslutter sig, at den er en positiv videnskab, hvis objekt og materiale er kristendommen. Men han gør opmærksom på, at teologien følgelig er og må være fragmentarisk og ufuldkommen, fordi den er historisk, dvs. afhængig af, hvad den enkelte teolog og den enkelte periode af kirkehistorien har evnet at forstå af kristendommen. Fuldendt kan teologien ikke blive, før kristendommen når sin fuldendelse, nemlig ved tidernes ende.

Betyder det så, at vi er overladt til teologernes forgodtbefindende? Nej, ingenlunde, for teologien må tage sit udgangspunkt i det, som efter kristendommens natur er det højeste, og hvad det er, behøver vi ikke at lede længe efter. Her er det, Kierkegaard klart og bevidst søger tilknytning hos Grundtvig: i Kristus, Faderens Ord, er livet. I troens ord, som vi prædiker og bekender, i dåbens ord, hvorved vi genfødes, og i nadverordet, der forener os med Herrens legeme og blod, vil Kristus, da han er Faderens evige Ord, være til stede hos sine troende og ikke på nogensomhelst anden måde.

Følgelig må Kierkegaard tage afstand fra dem, der vil gøre erkendelsen (ortodoksien), viljen (Kant) eller følelsen (Schleiermacher) til religionens sted. Men lige så lidt kan der være tale om, at Skriften og ikke trosordet er teologiens fundament. Vi tror ikke på Skriften, og Herren bor lige så lidt i bøger og bogstaver som i basilikaer eller kapeller. Kierkegaard vil på ingen måde afvise Bibelens autoritet, som han tværtimod energisk betjener sig af, men han afviser, at en beskrivelse af den apostolske kristendom – og sådan, mener han, må Skriften opfattes – kan danne et fornødent grundlag for teologien.

Man kan også illustrere hans anliggende ved at henvise til bogens titel: »Om den rette måde at opbygge teologien på«. Hvis skriftfortolkningen, den menneskelige psyke eller fornuftens dom var teologiens udgangspunkt, ville det ikke være teologien, men kristendommen selv, der skulle »konstrueres«. Men teologien kan netop ikke skabe sin

egen genstand. Den er afhængig af, at objektet er der i forvejen. Kierkegaard er sig bevidst, at han med dette standpunkt går mod strømmen i den protestantiske teologi. Han mener, at alle, der vil gøre Bibelen til kristendommens fundament, lider af den vildfarelse at anse troen for at være teologiens datter. De færreste vil ganske vist indrømme det, men det bliver konsekvensen, når de forventer, at man skal indrette sin tro efter deres skriftfortolkning.

Det forkerte i en sådan opfattelse beror efter Kierkegaards mening på, at sammenhængen mellem det guddommelige Ord og det liv, som det skaber i de troendes hjerter, dermed er opløst. Går man derimod ud fra livet selv, der går forud for videnskaben, idet man lader kirkens vidnesbyrd om Ordet som det, der både konstituerer kirken og skænker den enkelte troende livet, være teologiens fundament, mener Kierkegaard ikke, der er fare for, at de enkeltes subjektive dom vil kunne åbne vej for vildfarelser.

Sagt på almindeligt dansk er meningen denne: En fremstilling af kristendommen, der bygger på skriftfortolkning, på fornuftens dom eller på en teori om den religiøse følelse, svæver frit i luften ved at lægge vægt enten på det objektive alene eller på det subjektive alene, dvs. enten på troens indhold i objektiv forstand eller på troen som livsholdning. Ingen af delene slår til, for kristendommen findes kun i forholdet mellem Ordet og troen. Man kunne også sige: den er kun til som eksistens i relation til det guddommelige Ord. Teologiens indhold er netop kristendommen som både Guds ord og dets virkning, for såvel Ordet som troen er meningsløse uden for deres indbyrdes relation.

Det kan måske synes lovlig optimistisk af Kierkegaard at mene, at han derved kan undgå at tage fejl, men man skal ikke glemme, at han fremhæver teologiens fragmentariske karakter. Et værn mod vildfarelser er derfor ikke nødvendigvis et værn mod mangler. Teologien kan aldrig nå længere, end livet er nået på samme sted og til samme tid.

Efter at fundamentet er lagt, gælder det nu om at rejse bygningen. Først gør Kierkegaard rede for de måder, den menneskelige fornuft kan betjene sig af i sin stræben efter så fuldkommen og fuldstændig en erkendelse som muligt. Der er to – og kun to – *modi*, den historiske og den filosofiske. Den historiske *modus* følger sit tema, som det virker og

selv påvirkes lige fra begyndelsen gennem forskellige stadier, både under gunstige og ugunstige vilkår. Den filosofiske *modus* arbejder overalt på at adskille det specielle fra det væsentlige. Den leder efter det uforanderlige, enheden i mangfoldigheden, identiteten i variationerne. De to måder er uundværlige for hinanden. De udgør hinandens komplement og er derfor forbundet i enhver erkendelsesakt, skønt det normalt vil være sådan, at den ene spiller hovedrollen, medens den anden er hjælpende ledsager.

Dette syn på den menneskelige erkendelses ejendommelighed præger hele Kierkegaards forestilling om det teologiske studiums opbygning. Historisk set bør man ikke blot interessere sig for profeternes og apostlenes vidnesbyrd om ordet, men også for alt det, som er overleveret af mennesker vedrørende dette ords liv gennem hele kirkehistorien. Kierkegaard ser ingen tvingende grund til at betragte skriftfortolkning og kirkehistorie som to fra hinanden adskilte discipliner. De er blot underafdelinger under den historiske teologi. Men med dette studium bør, som sagt, en filosofisk behandling af de samme ting være snævert forbundet. Den filosofiske teologi søger enheden gennem de forskellige grader og perioder for således at nå frem til en erkendelse af den sande menneskelige natur og af den sande og fuldkomne kristendom.

Den filosofiske teologi

Kierkegaard er dermed kommet så vidt, at han kan begynde at beskæftige sig nærmere med den filosofiske teologi. Når han kalder den sådan og ikke vil bruge den gængse betegnelse »systematisk teologi«, hænger det sammen med, at den efter hans mening ikke har mere krav på ordet »system« end en ordentlig historisk behandling. Han begynder med at konstatere, at man først i det 17. århundrede begyndte at skille dogmatik og etik fra hinanden. Det finder han forkert, da troen ikke stræber mere efter erkendelse end efter praksis. Dogmatik og etik hører altså sammen.

Det bliver da spørgsmålet for ham, hvordan en teologi, der i lige grad tager hensyn til den historiske og den filosofiske *modus*, kunne tænkes at se ud. Dertil leverer han en skitse, samtidig med at han selv rejser og

besvarer nogle indvendinger mod hele sit oplæg. Blandt indvendingerne er der en, som sætter spørgsmålstegn ved ideen om, at teologiens enhed er bestemt af sammenhængen mellem den historiske og den filosofiske teologi. Måske med tanke på den Hegel, der i sin tid havde imponeret og frastødt ham på én gang, men også med henblik på de teologer, der gik i hans eller andre af den tyske idealismes tænkeres fodspor, skriver han, at i vore dage vil det, man kalder filosofi, helst gøre krav på det hele. Man kan gå med til, at den filosofiske (dvs. systematiske) teologi kan belyse kirkens historie, men at noget fra historien skulle være væsentligt for teologien, tåler man ikke. Hermed vil Kierkegaard sige, at med en sådan opfattelse ophæver man teologiens enhed som én videnskab. Men den filosofiske teologi kan ikke bestå alene, for kun ved historiens vidnesbyrd kan man sikre sig, at det virkelig er kristendom, den taler om, og ikke rent hjernesvind. Lige så lidt kan den historiske teologi bestå uden medvirken af den filosofiske, for i så fald ville man forvirres af mængden af oplysninger uden at kunne få orden på dem. Det er heller ikke nok blot at hente udvalgte historiske træk ud af deres sammenhæng. Tværtimod, jo mere det historiske forløb forstås ud fra egne forudsætninger, des større betydning vil det få, og des mindre kan det undværes i det teologiske system.

Der er altså ikke tale om, at den forening af dogmatik og etik, som Kierkegaard iøvrigt benævner »summistisk« teologi, reducerer skriftfortolkningen til hebraiske og græske gloser og kirkehistorien til årstal og navne. Kun ved en fuldstændig optagelse af den historiske teologi kan teologiens enhed hævdes. Alt for længe, mener Kierkegaard, har det, man kalder systematisk eller spekulativ teologi, været et håbløst mismask, som enhver behandlede efter forgodtbefindende. Man kan måske udtrykke det på den måde: den historiske teologi skal sikre, at det virkelig er kristendom, der tales om, og den filosofiske teologi skal sørge for, at »den røde tråd« i historiens forløb fastholdes. Netop derfor må den historiske teologi altid ledsages af den filosofiske, så historien ikke fremtræder som det, en engelsk historiker har kaldt »one damned thing after another«, og den filosofiske må ledsages af den historiske, så det sikres, at det, der siges, er udsprunget af sammenhængen mellem ordet

og troen, som den fremtræder i kirkens historie, og ikke blot er en tilfældig teologs ideer.

Disse synspunkter ligger også bag den skitse af den »summistiske« teologis opbygning, som Kierkegaard leverer. Han lægger ikke skjul på, at den gængse teologi – og dermed også det teologiske fakultets – er uegnet som grundlag. Med sin stærke opdeling i adskilte fag tilslører den snarere enheden, der bestemmes af teologiens centrum, som er i Jesu Kristi person, fra hvem erkendelsen af alle menneskelige og guddommelige ting udgår, og fra hvem kærligheden udgydes. Det kristne liv, hævder Kierkegaard, er derfor både en real og intuitiv erkendelse og en kærlighed i fuldkommen form. Mod dette stræber både den historiske og den filosofiske teologi, så vidt det er muligt her på jorden, dvs. i retning af en sand, men diskursiv erkendelse. Kierkegaard afviser mystikken: kun Gud kan erkende Gud direkte. Vi kender ham kun i ham, i hvem den sande og ægte menneskelighed er nærværende: Jesus Kristus, Guds sande billede.

Selve skitsen skal ikke gennemgås her. Det er nok at nævne, at den selvfølgelig forsøger at fastholde enheden af lære og liv, som det forinden er fremhævet. Bogen slutter med et kapitel om den apologetiske teologi, dvs. om teologiens »selvforsvar«. Mest interessant er det, at Kierkegaard med Grundtvig argumenterer for, at kirken som historisk kendsgerning må være udgangspunktet. Dermed skal det siges, at enhver beskæftigelse med det historiske, der ikke bevidst tager sit udgangspunkt i det nærværende, finder sted i et tomt rum og derfor kun kan føre til livløse konstruktioner, men også, at ethvert forsøg på at blive i nutiden ender i indholdsløse spekulationer, hvis det ikke er båret af bevidstheden om den historiske sammenhæng.

Peter Kierkegaards disputats er ikke uden mangler, men den ned-sabling, den blev genstand for i fakultetsmedlemmernes vurdering, er dog mere præget af indgroede fordomme end af en uvildig forståelse. Fakultetets hævde af en »skriftteologi« var, som allerede Grundtvig havde påpeget det, aldeles principløs, fordi man samtidig forbeholdt sig selv ret til at afgøre, hvad der havde gyldighed. Idet man fastholdt Bibelen som kristendommens grundlag, og på samme tid ville være dens

dommer, gjorde man sig selv til kristendommens kilde for menigmand. Skønt overbevist om Bibelens autoritet søgte Kierkegaard i Grundtvigs spor at anvise en helt anden vej. Over for det brændende spørgsmål, som man siden den historiske bibellæsnings indførelse i det 18. århundrede ikke fandt noget svar på ad de vante baner, nemlig hvordan man kommer fra Jesus af Nazareth til Kristus, den levende Herre, henviste han til Ordet, der bekendes og tros i kirken, som udtryk for Kristi nærværelse i menigheden. Dermed var to ting givne, som i det foregående er fremhævet; for det første: foreningen af ordet og troen må medføre, at teologiens genstand er både ordet og dets virkning, dvs. såvel lære som liv, og for det andet: da livet i troen på ordet, som er Kristus selv, er at finde i skriftens og kirkehistoriens vidnesbyrd, er det kun dér, vi kan forvise os om, at det, vi siger, virkelig er kristendom. Derfor omfatter teologiens enhed både den historiske og den filosofiske teologi.

Den trods alt vel overståede disputats synes at have befriet Peter Kierkegaard for i hvert fald nogle af de anfægtelser, der havde plaget ham, og dermed at have frigjort hans kræfter til at »realisere det almene«, for at bruge et af broderens udtryk.

Peter Kierkegaards virke i København og Pedersborg (1836-1857)

Kort efter disputatsen bad den nu 31-årige licentiat sin fader om tilladelse til at gifte sig, og den 21. oktober 1836 holdt han bryllup med Marie Boisen, datter af biskop Boisen. Parret tog bolig i faderens ejendom på Nytorv, men allerede den følgende sommer døde hustruen. Efter tre års forløb indgik Peter nyt ægteskab med præstedatteren Henriette (Jette) Glahn, som var datter af en søster til Grundtvigs kone Lise. Hun levede ganske vist lige til 1881, men efter sønnen Pouls fødsel 1842 var hun svagelig og det meste af tiden sengeliggende. Lang tids ægteskabelig lykke blev således ikke forundt ham. Hans anlæg for at se tegn i alt, hvad der hændte ham, har utvivlsomt formået at gøre en vanskelig situation

endnu ulykkeligere, end den var i forvejen. Sorg og trængsler hindrede ham dog ikke i et rastløst virke udadtil. Vilje og evne tilskyndede ham til at tage del i det offentlige liv, både som teolog og som borger.

I sit votum om disputatsen havde H.N. Clausen ytret, at afhandlingen »ikke er værdig til at tjene som Fundament for en akademisk Grad, der betegner Værdighed til at bestige det akademiske Catheder«. Ikke desto mindre havde fakultetet ved sin handlemåde netop givet Peter Kierkegaard retten til at forelæse ved universitetet, og den benyttede han sig også straks af. I årene 1836-1838 holdt han forelæsninger over nogle af de nytestamentlige breve, samtidig med at han fortsatte som manuduktør. I begge egenskaber havde han stor søgning. Det skyldtes ikke blot hans principielle tilslutning til Grundtvig, som flere og flere teologiske studenter lyttede til, men tillige i høj grad hans betydelige lærdom, der forøvrigt også gjorde indtryk på hans broder Søren. I samme periode skrev han en række kyndige afhandlinger om trosbekendelsens plads i den senantikke kristendom, naturligvis med det formål at befæste Grundtvigs forståelse af trosbekendelsens plads i kirken.

Peter Kierkegaard havde med sin disputats slået et slag for Grundtvigs sag, som havde advaret fakultetet imod ham, men også gjort indtryk på studenterne. I de følgende mange år var han utrættelig i sit forsvar for det Grundtvigske kirkesyn, og det kan siges, at han i kraft af sin lærdom og veltalenhed nok – foruden Grundtvig selv – er den, der har betydet mest for dets gennemslagskraft i årtierne omkring århundredets midte. Og dog blev han aldrig »grundtvigianer« i egentlig forstand. Det er således ret sigende, at han trods sit personlige forhold til Grundtvig aldrig kom til at høre til hans nære venner. De tiltalte vedblivende hinanden med »De«. Ved flere af de lejligheder, da Grundtvigs venner hyldede deres høvding under stor offentlig omtale, blev Peter væk. Han var for meget en Kierkegaard til at kunne indrulleres blandt rygklappere af nogen art. I det omfang, hvori han var enig med Grundtvig, tog han til orde for hans sag, men han fulgte ham ikke ukritisk. Ved flere lejligheder opstod der midlertidige misstemninger mellem dem, fordi Peter tillod sig at mene noget andet end den gamle. Nok var han, som hans biograf Otto Holmgaard siger, »Grundtvigs lærling«, men han var ikke, og blev aldrig, hans eftersnakker. Hvad han

kunne og måtte sige, var, også når det gjaldt Grundtvigs kirkelige anskuelse, bestemt af hans egen, selvstændige stillingtagen.

I de år (1832-1839), da Grundtvig prædikede til aftensang i Frederikskirken, var Peter ofte hans tilhører, og da Grundtvig i 1839 var blevet præst ved Vartov, var Peter ikke sjældent prædikant dér. I 1838 havde Grundtvig bedt ham om at grundlægge Nordisk Tidsskrift for Christelig Theologie, hvad han gjorde 1840 sammen med sin ven Th. Oldenburg. Da det ophørte med Oldenburgs død 1842, udgav Peter siden »Fortsættelser fra Pedersborg«, som han i hovedsagen selv skrev. Han var også blandt dem, der i 1838 opfordrede Grundtvig til at holde de historiske forelæsninger på Borchs Kollegium, som fik stor betydning for det omsving i den offentlige mening, der forvandlede Grundtvig fra at blive anset for at være en fantast til at være højt respekteret, inden han som bekendt endte som levende nationalmonument.

Peters anseelse blandt studenterne blev af betydning, da han deltog i et studentermøde på Hotel d'Angleterre kort efter Frederik VI's død. Orla Lehmann, D.G. Mønrad og andre ønskede en adresse til den nye konge, hvori denne opfordredes til at give landet en fri forfatning. Peter hindrede vedtagelsen og blev selv talsmand for en adresse, der indskrænkede sig til at lykønske Christian VIII. For Peter blev det indledning til en varig forbindelse med det nye kongepar, der nu lærte både ham og broderen at kende. Som Carl Weltzer siger i sit værk »Peter og Søren Kierkegaard«, var dette til stor glæde for Søren, »trods al Ironiseren derover«. Dronning Caroline Amalie, der som bekendt var en varm tilhænger af Grundtvig, mødte Peter hurtigt i to sammenhænge. I 1838 havde han været medindbyder til stiftelse af asylskoler, og netop på asylskolen blev han præsenteret for dronningen. To år senere blev han af Caroline Amalie anmodet om at fortælle kirke- og verdenshistorie. Disse foredrag på Amalienborg fortsatte, indtil han 1842 forlod København. Det var vel også hans kontakt med kongeparret, som i 1842 bevirkede hans valg til formand for en deputation til kongen, der ved frivillige bidrag ønskede at formindske den betydelige statsgæld. Bevidstheden om, at offentlige anliggender også under et enevældigt styre bør engagere ansvarlige borgere, ligger vel også bag Peters medvirken

Sørens Broder

ved stiftelsen af »Danske Samfund« i 1839. Skønt også Orla Lehmann var blandt stifterne, bærer denne forening, der ville »vække og fremme Folkelivet« ved hjælp af »det levende Ord«, »fri Foredrag, Samtale og Sange«, umiskendeligt præg af Grundtvigs indflydelse. Her skulle den stemning befordres, som havde rådet under Grundtvigs »Mands Minde«-forelæsninger året før.

Peter Kierkegaard kunne ikke, sådan som han uden tvivl havde foretrukket det, forvente at få ansættelse ved universitetet. Det er da grunden til, at han atter tænkte på at søge præsteembede. I den anledning aflagde han de for ordination nødvendige praktisk-teologiske prøver – og besøgte biskop Mynster. Den 10. september 1842 udnævntes han til sognepræst i Pedersborg og Kindertofte ved Sorø. Mynster har sandsynligvis hellere set ham som præst på landet end som en i forhold til studenterne indflydelsesrig teolog. Det nye embede afholdt ham imidlertid ikke fra at øve betydelig indflydelse på de sjællandske præster, dels i det af Mynster foragtede »Sydvestsjællandske Broderkonvent«, dels i det nye Roskilde Præstekonvent, som biskoppen heller ikke var glad for. Begge steder var den grundtvigske fløj dominerende, og Peter Kierkegaard en hyppig og højt agtet taler. Her, blandt embedsbrødre, kunne han udfolde sin af lærdom underbyggede veltalenhed med stor virkning. Derimod tyder alt på, at hans sognes beboere har haft svært ved at forstå ham. I Kindertofte var messefald ikke usædvanligt, medens han i kirken i Pedersborg i hvert fald kunne glæde sig over, at en lille kreds fra det nærliggende Sorø Akademi deltog i gudstjenesten.

Helt gled dog København og universitetet ikke ud af billedet. I 1850 holdt han under stor tilstrømning forelæsninger i universitetets festsal. Da C.Th. Engelstoft året efter blev biskop i Odense, fik Kierkegaard en opfordring fra 53 studenter til at søge professoratet. Fakultetet mente dog ikke at kunne anbefale hans udnævnelse. Som formel grund angaves Kierkegaards erklæring om, at han ikke så sig i stand til at undervise i hebraisk, men mere vægt skal man nok lægge på en bemærkning fra fakultetets side om, at man anså ham for at lade sig lede af (grundtvigske) »Partihensyn«. I 1854 blev igen et professorat ledigt,

denne gang efter H.L. Martensen ved dennes udnævnelse til Mynsters efterfølger på Sjællands bispestol. 90 studenter og kandidater ytrede i en adresse ønske om at få Kierkegaard, men ministeren, A.S. Ørsted, udnævnte J.A. Bornemann, der havde måttet opgive at virke som privatdocent af mangel på tilhørere. Sandsynligvis handlede Ørsted efter råd fra Martensen, som han mod kongens ønske havde gjort til biskop.

Der kan ikke herske tvivl om, at Kierkegaard ved de to lejligheder, hvor fakultetet vragede ham, var langt den bedst kvalificerede af samtlige ansøgere. Når han ikke ville give sig af med hebraisk, var det på ingen måde, fordi han ikke beherskede dette sprog – det viser afhandlinger af ham, at han gjorde – men fordi han var ængstelig for ikke at kunne leve op til de strenge krav, han stillede til sig selv. Den sygelige skrupulositet var altid lige i nærheden. Betydning for hans muligheder havde dette forbehold dog i virkeligheden ikke. Det var ikke blot uvilje mod hans velkendte synspunkter, der fik fakultetet til at afvise ham, men også ren og skær frygt for den indflydelse på studenterne, som han i kraft af sin viden og begejstrende fremstillingsevne ville have fået som professor.

Ganske som i Grundtvigs tilfælde opstod også i Kierkegaards ønsket om at komme til København. Han havde forgæves søgt valg til den grundlovgivende Rigsforsamling, men kort efter blev han medlem af Landstinget. Nødvendigheden af at opholde sig meget i København fik ham til at antage en kapellan. Måske har han forestillet sig muligheden af til stadighed at være i rigsdagen? Sådan kom det ikke til at gå, men i 1856 blev sognepræsteembedet ved Helligåndskirken ledigt. Kierkegaard tænkte på at søge det, for således at få en prædikestol i byen. Desuden forudså han muligheden for i større udstrækning at benytte sig af sin *jus docendi*. Men inden det kunne blive til noget, fik han brev fra konseilspræsidenten, der tilbød ham Ålborg bispestol. Efter mange betænkeligheder – og bibelopslag! – og samtaler med Grundtvig og andre sagde han ja, da også hans kone Jette, »der gruede for Kiøbenhavn, tager det saa jævnt med Reisen til det nordlige Jyllands Siberien«.

Til sin forbløffelse erfarede Kierkegaard, at Martensen havde bragt ham i forslag. Det er nu ikke så mærkeligt. Ved at sende ham til

Sørens Broder

»Sibirien« slap Martensen af med ham. Det havde formentlig på grund af hans anseelse været umuligt at forbigå ham til embedet ved Helligåndskirken. Tilmed forsvandt han derved fra Roskilde Konvent, hvor han var en dominerende skikkelse. At Martensen var bange for hans magtfulde personlighed, er der mange vidnesbyrd om, især i biskoppens mangeårige korrespondance med sin »Busenfreund«, domprovst Gude i Roskilde, hvori det vrimler med sure bemærkninger, hvis bitterhed ikke bliver mindre ved den modvillige indrømmelse af Kierkegaards rige evner og personlige integritet.

Netop da Kierkegaard var i København i anledning af bispeudnævnelsen, afholdtes det første skandinaviske kirkemøde, hvor man bl.a. drøftede Grundtvigs kirkelige anskuelse. Han gik hen til mødet og hørte her et foredrag, hvori hans egen og Grundtvigs ven A.G. Rudelbach kritiserede Grundtvig. På sin sædvanlige manér holdt han improviseret et modforedrag med udfoldelse af sine dialektiske færdigheder. Talen, som han bagefter skrev ned efter hukommelsen, var kun én af mange lignende gennem årene. Men i konventerne og andre steder holdt han også mange foredrag med kirkehistoriske og bibelske emner. Det er karakteristisk for ham, at han aldrig selv søgte at realisere det program for den systematiske teologi, som var blevet fremlagt i disputatsen. Helt koncentreret om de »sager«, der i øjeblikket optog ham, havde han ofte svært ved at føre noget til ende. Således begyndte han også på en meget original gennemgang af kirkehistorien, men længe inden den blev færdig, var han optaget af noget andet. Hans folkelige og kirkelige virke i Pedersborg-tiden satte meget i gang, men hans anfægtede sind og en trang til at komme til bunds i alt, hvad han havde at gøre med, blev ofte en hindring for ham. Den stærkeste blivende betydning fik han nok i denne periode som den grundtvigske anskuelses lærde forsvarer.

Men just i denne egenskab kom han i stærk modsætning til sin broder Søren, hvis forfatterskab i hovedsagen falder i Peters Pedersborg-tid. I modsætningen mellem de to brødre afspejles den store kontrast i dansk kirke- og åndsliv i det 19. århundrede, som er en så væsentlig del af den danske arv.

Broderstriden

Søren Kierkegaard havde i »Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift« (1846) taget Grundtvigs kirkelige anskuelse op til behandling, men på en måde, der må betegnes som forfejlet. Han har ikke rigtig forstået, hvad det drejer sig om. Netop i 1846 besøgte han flere gange sin broder i Pedersborg, men intet tyder på, at de har talt om det spørgsmål, eller overhovedet om Søren's forfatterskab. Siden disputatsen i 1836 vidste Søren jo godt, at Peter var den teologisk mest dybsindige og lærdeste blandt anskuelsens talsmænd, og Peter har utvivlsomt læst angrebet på Grundtvig omhyggeligt. Anledning til at ytre sig om broderen fik han imidlertid først i 1849, da diskussionen om Martensens »Christelig Dogmatik« for første gang bragte Søren's synspunkter direkte ind i den teologiske debat. Peter holdt da et foredrag i Roskilde Konvent om Martensen og Søren. Til baggrunden for Søren's rasende reaktion hører det, at han siden 1848 i sine dagbøger rettede voldsomme angreb på sin broder.

Peters foredrag, som året efter offentliggjordes i »Dansk Kirketidende«, tog udgangspunkt i vers 5,13 i Paulus' 2. Korintherbrev. Paulus' begejstrede, »ekstatiske« tale og på den anden side hans rolige og besindige udviklinger bruges til at sammenligne Søren Kierkegaard og Martensen. Skønt Peter tilkender begge en vis ret, er det klart, at han har mere sympati for sin broders end for Martensens bestræbelser. Ikke desto mindre blev Søren såret og ikke mindst rasende over at blive betegnet som ekstatiker. Læser man foredraget i sammenhæng, er der imidlertid ikke mindste dokumentation for, at ekstatisk skulle være det samme som gal, sådan som Søren opfatter det. Peter understreger meget stærkt, at Søren's fastholden ved paradokset og troens afgørelse er en særdeles nødvendig advarsel mod spekulationens fristelse. Men desuden påpeger han en anden væsentlig ting: I sin bekæmpelse af Martensen havde professor Rasmus Nielsen brugt de Kierkegaardske pseudonymer, og det er, som Peter siger, forunderligt således at se livets protest mod teorien gjort til en ny teori, »protesterende og gjendrivende paa en Boghandlers Forlag, istedenfor i Gjerningens Ildprøve og med Livet som Indsats«. En teori kan i henhold til sin natur gentages i det uendelige,

Sørens Broder

Portræt i Budolfi Kirke i Aalborg. Signaturen E.V. er muligvis Johan Fr. Vermehren.

hvorimod protesten på livets vegne mod al teori mister sin troværdighed ved således at blive brugt i litteraturen.

Søren fornemmede naturligtvis selv det samme og tog afstand fra Nielsen, men han indrømmer ikke, at Peter her har forstået ham bedre end andre. I stedet for fylder han mange sider med hånende bemærkninger om præstekonventer og vender gang på gang tilbage til Peters foredrag med bidske og næsten hadefulde udfald. For enhver, der beskæftiger sig med Søren Kierkegaard for at forstå ham – og ikke blot for at synes åndrig – må dog Peters ord om Søren, der er i begreb med at få tilhængere, være en anledning til eftertanke. Er der i det hele taget, kunne man spørge, anden måde at forstå Søren Kierkegaard på end at sætte livet ind? At han selv måtte afvise en forståelse som broderens, der kun tilkender hans protest betydning som en gavnlig advarsel mod spekulationens fristelse, er klart nok.

Angrebet på Martensens tale ved Mynsters begravelse og alt, hvad der fulgte, især med tidsskriftet »Øieblikket«, var en klar konsekvens af Søren Kierkegaards indsats. Der kan naturligvis være forskellige meninger om de ting, han skrev under kirkekampen, men at hovedsagen lå i forlængelse af forfatterskabet, forekommer det ikke rimeligt at bestride. Vist leverede han for al fremtid det fornødne materiale til præstekarikaturer og antikirkelig propaganda i så rigeligt mål, at ugudeligheden aldrig selv har behøvet at finde på noget, men det hører til de fornøjelige biting. Meget af det, han fyldte »Øieblikket« med, er måske ikke særlig værdigt for ham, men anledning til at betegne ham som forrykt giver det ikke. Det kan godt forklares ud fra en følelse af afmagt over for den selvtilfredse »Statskirke«, der hverken ville eller kunne forholde sig seriøst til hans anliggende. Men måske har også forholdet til broderen medvirket til at give udfaldene en så eksalteret karakter, at mange fandt det beroligende og derfor praktisk at betegne dem som en syg mands rablen?

Umiddelbart var det ud fra forfatterskabet klart, at netop Mynster og Martensen måtte være Søren Kierkegaards modstandere. Ikke blot deres statskirkelige indstilling, men også deres betragtnende og spekulativt orienterede teologi måtte være ham stærkt imod. Han var ikke blind for, at et angreb på de to indflydelsesrige teologer og hele deres retning måtte være Grundtvig og hans venner meget tilpas, for også de var jo modstandere både af statskirkens stive institutionspræg og af den »ty-ske« teologi. Skønt Grundtvig og hans fløj kun omtales flygtigt i »Øieblikket«, er dagbøgerne fyldt med hvasse og hånende angreb, altid med broder Peter som en af hovedfigurerne. Vi får her at vide, at grundtvigianerne er de mest depraverede af alle. Peters begavelse og gode kundskaber hævdes at være forkludret ved at komme i berøring med Grundtvig. Når Søren mener, at et angreb på Grundtvig af nogen kunne tydes som ønske om hævn over broderen, er det næppe udtryk for en nøgtern vurdering, men snarere for hans egen umådelige optagethed af forholdet til Peter. Hensynet til broderen får ham til at tilbageholde en fuldt færdig artikel, beregnet til »Øieblikket« – og det selv efter at han på grund af et nyt foredrag af Peter i Roskilde Konvent bryder forbindelsen med ham.

Sørens Broder

Peter havde i juli 1855 besøgt Søren, men uden at det var kommet til en åben drøftelse mellem dem. I samme måned talte han altså på konventet. Foredraget, hvori Peter Kierkegaard åbent og klart gjorde rede for sin uenighed med broderen, kender vi kun i nogle sene gengivelser, som dog nok får det vigtigste med. At kristendom er eksistens, kan han helt tilslutte sig. Skønt Søren ikke var i stand til at se det, var det jo netop, hvad Grundtvig havde hævdet over for H.N. Clausen, ligesom Peter selv havde betonet det i sin disputats og utallige gange siden. Men identificerer man denne eksistens med en uendelig fordring, betyder det, at »det nye Testamentes Christendom«, som Søren taler om, egentlig kun findes i Herrens taler, medens Ny Testamente iøvrigt viser et ganske andet billede. Hvad Søren fordrer af troen, siger Peter, er i Ny Testamente et spørgsmål om kærlighed. Netop som eksistens kan troen ikke forekomme uden for den skikkelse, som præger alt menneskeliv, dvs. som udfoldelse fra undfangelsens kim til mandens modenhed. Det er derfor efter Peters mening en vildfarelse, når hans broder kun omtaler troen i dens fulde kraft og højeste spænding, idet han fuld af hån bryder staven over den barnlige og uprøvede tro.

Søren havde i papirerne påstået, at grundtvigianisme i grunden ikke var andet end jødedom. I foredraget retter Peter den samme beskyldning mod sin broders skrifter. Det er sandt nok, at kristendom ikke er, hvad flæbende præster gør den til, men den påstand er kun til gene for dem, der ikke kan skelne mellem sentimentalt præk og evangeliets prædiken. Men hvis kristendom, som Anti-Climacus siger, er det absolutte, nemlig den uendelige fordring, så må man spørge, hvori da forskellen mellem jødedom og kristendom består? Jødedommen anerkender den absolutte fordring, så hvis der skal være en forskel, må den med Paulus og Luther sættes i, at i kristendommen har det absolutte gjort sig selv relativt. Dermed menes: over for jødedommens fordring står kristendommens løfte om opfyldelse som Guds gave. Taler man kun om troen i dens fulde kraft, med kun hån til overs for den ufuldkomne tro, hvordan skal vi så blive bekendt med den herre, som trøster den anfægtede? Det vil næppe lykkes, mener Peter, hvis vi »tage for gode Varer alt det som Pseudonymerne vil have Ord for at fordre af os paa hans Vegne«.

Det skulle blive den eneste gang, Peter talte ud om sit syn på Sørens

livsværk. Hvad han sidenhen lejlighedsvis antyder, viser, at han fastholdt sin opfattelse til sin død. I sin tale ved Søren's begravelse, som han iøvrigt nægtede at udgive, afholdt han sig fra at komme ind på broderens synspunkter. Man må således give ham ret i, hvad han siden skrev til sin nevø Henrik Lund: han havde givet broderen frit spillerum ved kun een gang at tage til orde, i foredraget juli 1855, som ikke blev offentliggjort. Det var ikke Peter, men Søren, der gjorde broderstriden til en hovedsag. Og det var Søren, der gik helt over gevind i sin forbitrelse, medens Peter sagligt gjorde rede for uenigheden mellem dem. Alligevel lod Søren ikke striden komme offentligt til udtryk. Hvorfor? Det kan man kun gætte om. I betragtning af dagbøgenes ubeherskede forhånelser af Grundtvig og grundtvigianerne og de sidste måneders understregning af, at de er de egentlige fjender, kan det synes mærkeligt, så meget mere som Søren forsikrer sig selv om, at han ikke (som tilfældet var med Mynster) var bundet af noget pietetshensyn. At det trods alt skulle være hensynet til broderen, er der ikke noget, der taler for. Han havde jo, som Peter siden siger, lyst ham i band ved at afvise ham, både ved et besøg i august og siden på dødslejet. Hvad kunne da holde ham tilbage, når det efter hans eget udsagn var den største sag, Danmark har haft, han havde den ære at tjene?

Det er lettere at spørge end at give et svar. Under alle omstændigheder kan man beklage denne gådefulde tilbageholdenhed, der bevirkede, at kirkekampen 1854-1855 forløb anderledes, end de private optegnelser lagde op til. Danmarks »største sag« blev hæmmet af hensyn, der uanset grunden havde med broderen at gøre. Protestens konsekvenser blev ikke draget fuldt ud. Med Peter gjorde han kun op privat ved at afbryde forbindelsen, skønt et offentligt opgør med den broder, der dialektisk var hans jævnbyrdige og i kundskaber var ham overlegen, ville have rettet sigtet mod Grundtvig og grundtvigianerne, efter hans eget udsagn de eneste, han virkelig ville til livs.

Broderstriden, der egentlig var kirkekampens centrum, incitamentet i vreden over Grundtvig og hans »hjertelige« tilhængere, udkæmpedes for Søren's vedkommende kun i dagbøgerne.

Biskoppen

Først år efter Sørens død stiftede Peter bekendtskab med sin broders papirer. Skønt nærmeste arving overlod han villigt ansvaret for dem til nevøen Henrik Lund, der hævdede at have fået opgaven betroet af Søren selv. Da Henrik Lund rejste til Vestindien, tilbød Peter papirerne til Emil Boesen, som imidlertid afslog. Først da overtog han dem selv. Ikke længe efter modtagelsen udgav han 1859 »Synspunktet for min Forfatter-virksomhed«. H.P. Barfod, der senere blev en af udgiverne af papirerne, blev sat til at ordne dem. Beskæftigelsen med Sørens papirer blev for Peter anledning til mange bekymringer og anfægtelser, så længe han levede, dels fordi selve opgaven var vanskelig, dels fordi han fik henvendelser forskellige steder fra, som krævede hans stillingtagen til spørgsmål vedrørende broderens eftermæle. Der er imidlertid intet i hans egne efterladte papirer, der tyder på, at læsningen af Sørens udtalelser om ham selv har øvet nogen særlig indflydelse på ham. Som han siger i et brev: allerede de trykte ting (og det personlige forhold til broderen) havde sagt ham, hvad der kunne siges. Når han blev beskyldt for at holde papirerne tilbage af frygt for sin egen position, kunne han tilbagevise beskyldningen ved at henvise til, at Søren havde fået sagt, hvad han ville, og at han selv på ingen måde havde gjort noget for at overtage papirerne efter Sørens død. Men han skjuler ikke, at meget af det efterladte forekommer ham at være skadeligt, og at han af den grund ikke vil medvirke til dets udgivelse.

Men skønt Ålborgbispens således næppe har følt sig foranlediget til at revidere sin opfattelse af broderens kristendomssyn og angreb på kirken, var der tilstrækkeligt andet, der bidrog til at accentuere anlægget for tungsind og ængstelighed hos ham: genvordigheder i stiftet, dårligt helbred, sørgelige familieforhold og fremfor alt personlige anfægtelser, der kunne overfalde ham i næsten alle situationer, der krævede en beslutning.

Han var biskop i årene 1857-1875. Det meste af hans tid og kræfter opslugtes af de mangehånde opgaver, stiftet pålagde ham, herunder ikke mindst bekæmpelsen af de sekter, som på denne tid vandt mange tilhængere i det nordjyske. Kun lejlighedsvis blev der tid til at skrive

lærde kirkehistoriske eller bibelvidenskabelige afhandlinger, omend han som biskop ofte fandt grund til at forholde sig til mange af tidens spørgsmål. Ved at forlade Sjælland var han, som formentlig ønsket af Martensen, kommet på afstand af hovedstaden, hvor i hans tid næsten alt af betydning endnu foregik. Væk fra stiftet var han sjældent, og blot en enkelt gang i en længere periode, nemlig da han i 1867-1868 var kultusminister.

Kun under store betænkeligheder modtog han – under stærkt pres – udnævnelsen. Han stillede som betingelse, at han ikke skulle have ansvar for Det kongelige Teater og Det kongelige Kapel, og at han ikke behøvede at deltage i selskabelighed. Teater og orkester følte han sig fremmed for og turde derfor ikke tage ansvaret. Det forlyder, at han var en besværlig minister, fordi han ville sætte sig grundigt ind i enhver sag, der krævede hans underskrift.

Megen tid tog naturligvis den sag, der havde forårsaget henvendelsen til ham om at overtage Kultusministeriet, nemlig gennemførelsen af en valgmenighedslov. Valget af netop ham til denne opgave, som regeringen havde gjort til et kabinetsspørgsmål, var helt naturlig. Han havde den fornødne anseelse og dygtighed, og så var han jo overbevist om sagens rigtighed.

Peter Kierkegaard forberedte loven og talte for den i Rigsdagen med vanlig overlegenhed. Skønt han, syg og træt, søgte og fik afsked som minister, inden loven blev vedtaget, er den dog helt og holdent hans værk. Sammen med den i 1855 gennemførte lov om sognebåndsløsning udgør valgmenighedsloven stammen i den – grundtvigsk inspirerede – frihedstænkning, som til denne dag har præget folkekirken – et ord som Peter Kierkegaard iøvrigt har formet, allerede længe inden Grundloven. Begge love havde til formål at bryde statskirkens institutionstvang og var således skridt på vejen væk fra den embedsmandskirke, som Søren Kierkegaard havde vendt sig mod. Men samtidig forudsatte de – i modsætning til ham – at kristendommen eksisterer, hvis den får frihed til at gøre det. Grundtvig – og Peter Kierkegaard med ham – havde heller ikke noget til overs for en »kristenhed«, der blot bestod i embedshandlinger og ydre former.

Søren Kierkegaard havde spottet over Grundtvigs og grundtvigianer-

Sørens Broder

nes overfladiske hjertelighed og letsind. Hvad Grundtvig angår, er karakteristikkene hen i vejret, og det samme gælder for Peter Kierkegaards vedkommende. Personligt var han som broderen præget af familiarven, og hans tro var mærket dybt af det. Søren Kierkegaard fortæller, at Peter engang sagde til ham, at forskellen mellem dem bestod i, at medens det for ham – Peter – drejede sig om at blive elsket, drejede det sig for Søren om at elske. Skønt Søren nødig vil gå med til, at Peter har ramt centralt, kan han ikke komme uden om, at der er noget rigtigt i denne bemærkning. I et større perspektiv kan man måske sige, at det svarer til modsætningen mellem Sørens krav om at *gøre sig* samtidig med Kristus i lidelse og efterfølgelse og Grundtvigs – og Peters – forkyndelse af, at Kristus, nærværende i sit ord, *er* samtidig med os.

For Peter Kierkegaard forblev troen på dåbspagten og trosordet (trosbekendelsen) det, han klyngede sig til, når anfægtelserne var ved at tage livet af ham. Hjemvendt fra København mødte der ham nye sorger. Sønnen Poul brød sammen efter at have taget teologisk embedseksamen. At han trods en markant begavelse viste sig livsuduelig, vil have bekræftet hans fader i den overbevisning, at slægten var dømt til undergang, sådan som hans egen fader og hans broder havde ment. I 1875 søgte Peter afsked som biskop.

Nogle år forinden var han begyndt at prædike regelmæssigt i Ålborgs fattiggård, og det fortsatte han med efter afgang. Hans sidste år blev mørke og triste. Mere og mere vandt den sygelige ængstelse og selvfordømmelse, der altid havde været en fare for ham, overhånd. I breve vendte han tilbage til ubetydelige begivenheder årtier tidligere og bad om tilgivelse for små, ofte indbildte forseelser. Han tilbagesendte alle ordener og bad om at blive frataget sin rang. Til sidst, ser det ud til, gled han ind i et åndeligt mørke, helt uden lyspunkter.

I sin samtids folkelige og kirkelige liv fik Peter Kierkegaard en betydning, der svarede til hans begavelse og personlige integritet, og som den betydeligste samtidige fortolker af Grundtvigs kirkesyn har han været med til, med virkninger frem til vor tid, at sætte sit præg på den store modsætning til broderens livsværk. I sit indre, personlige liv var han først og fremmest »Sørens broder«. Dertil behøvede han ikke sin broders tilskyndelser. Han havde rigeligt at gøre med at bære de

Leif Grane

byrder, som familiearven havde lagt på netop ham. Det fra faderen stammende fællesskab mellem brødrene gjorde det svært for dem at omgås fortroligt, men gav dem måske samtidig en gensidig forståelse, der kun yderligere komplicerede den saglige uenighed mellem dem. For Søren bevirkede det, at broderstriden til tider næsten overskyggede den saglige konflikt, men også, at han derved på sin egen måde bragtes til at se, at den åndelige dynamik i dansk åndsliv er – og formentlig i uoverskuelig tid vil være – bestemt af kontrasten mellem de to genier, der satte dagsordenen i sidste århundrede: Grundtvig og Kierkegaard.

Ret og galt at stave

POUL LINDEGÅRD HJORTH

I det danske sprogsamfund er der stort set hverken tradition eller sympati for statslig sprogstyring. Naturligvis spiller det offentlige alligevel en betydningsfuld rolle i sprogets udvikling, bl.a. derved, at terminologi for de institutioner og funktioner, som staten tager sig af gennem lovgivningen, bliver knæsat i forvaltnings sproget og breder sig derfra. Men offentlige påbud om i almensproget at holde visse ord ude (fx at forbyde de mange engelsk-amerikanske lån, som i de sidste menneskealdre er strømmet ind over os) eller at udskifte nogle ord med andre (fx at opgive de traditionelle danske titalsord til fordel for de såkaldt nordiske) er utænkelige. Det kan heller ikke tænkes, at staten skulle give sig af med at opstille regler for, hvordan danske ord skal dannes eller bøjes. Mindst lige så utænkeligt er det, at staten skulle søge at gennemføre en bestemt norm for udtalen. Kun på ét punkt har den danske stat tiltaget sig retten til at styre sproget, tilsyneladende uden at have haft alvorlige skrupler derved og vel egentlig også, uden at ret mange har anset det for urigtigt: inden for visse, faktisk dog ret snævre rammer har staten bestemt, hvordan ord skal staves.

Af stor praktisk betydning er således de autoriserede lister over stednavnes stavemåde, som Stednavneudvalget udarbejder til brug i statstjenesten. Karakteristisk for dansk holdning til officiel sprogstyring må det nok siges at være, at disse lister i ikke ringe udstrækning går på akkord med principper i forsøg på at imødekomme lokale ønsker.

I den almindelige bevidsthed er det ikke normeringsbestræbelser som den her nævnte, der først melder sig for tanken, når det gælder officiel

sprogstyring. Interessen samler sig helt overvejende om den kodificering af staveformer, som finder sted i Retskrivningsordbogen. Om denne form for sprogstyring, især dens juridiske grundlag og visse problemer i forbindelse med administrationen af dette grundlag, skal det følgende handle.

Dansk har en næsten tusindårig historie som skriftsprog. Den historie skal ikke fortælles her. Til formålet er det nok at konstatere, at myndighedernes interesse for ortografisk normering helt overvejende, måske udelukkende, er opstået i forbindelse med, at modersmålet tilkæmpede sig en plads i latinskolens undervisning. I begyndelsen udmærkede de officielle direktiver sig dog ikke ved stor præcision; i latinskoleforordningen af 17/4 1739 blev det således blot henstillet til lærerne at påse, »at Ungdommen vænnes til en god og brugelig *Orthographie* i deres eget Sprog«. Formuleringen er for løs til, at henstillingen kunne få nogen virkning; men den gode vilje bør roses.

Med Guldbergs skoleforordning af 11/5 1775 fik modersmålet omsider tildelt en selvstændig plads i latinskolens fagkreds, og der blev udstukket ganske detaljerede retningslinier for fagets formål og indhold og for undervisningens plan. På linie hermed blev der også gjort forsøg på at sige noget mere konkret om, hvad en rigtig ortografi egentlig var, idet en bog, Ove Mallings Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, skulle tjene som ortografisk forbillede. Den udkom ganske vist først to år efter forordningen, og den kan – hvad Malling selv indså – ikke have været specielt egnet til formålet, dels fordi den var en læsebog, ikke en ordbog, dels fordi Malling havde sine ortografiske særheder, der næppe har nydt almindelig anerkendelse som god ortografi. Men det fortjener respekt, at forordningen vidner om klar forståelse for, at den tilstræbte ortografiske norm skal konkretiseres.

Set i det lys er det et tilbageskridt, at myndighederne i 1800 indskrænkede sig til at pålægge latinskolens dansklærere at følge »den *Orthographie*, som af Fædrelandets bedste og meest classiske Prosaister bruges«.

Den kommission, hvis langvarige arbejde resulterede i dette elastiske pålæg, bør dog alligevel fremhæves for sin indsats på ét felt. Vistnok

Ret og galt at stave

som de første i Danmark har kommissionens medlemmer drøftet spørgsmålet om myndighedernes ret til at gribe styrende ind i sproget, og kommissionens betragtninger har interesse den dag i dag. Hvad den uafklarede ortografiske situation angår, nåede den til den opfattelse, »at Regjeringen, som vel ei kan eller bør befatte sig med at give Love for Sprogbrugen, dog er beføiet til at vaage over, at i det Mindste ei fra de under dens umiddelbare Autoritet staaende Underviisnings-Anstalter en saadan Sprogforvirring fremmes og forøges«. Altså: som absolut hovedregel skal det offentlige holde fingrene fra sproget; men inden for undervisningsområdet må det have ret til at tilstræbe ortografisk fasthed.

Det tør antages, at behovet for ortografisk fasthed ikke blev mindre føleligt, da en folkeskole eller, som man dengang sagde, et almueskolevæsen blev lovfæstet i begyndelsen af det 19. århundrede. Anordningerne om denne skoles undervisning rummer dog ikke mange bestemmelser herom, og hvad angår de lærere, der skulle forestå undervisningen, er forskrifterne ikke overvættede klare. De skal, hedder det i seminariereglementet fra 1818, kunne udtrykke sig skriftligt »uden Feil imod Retskrivningens, deels i Sproget grundede, deels af gode danske Skribentere vedtagne, Regler«; og den formulering åbner virkelig rigt spillerum for fortolkning.

Hele det 19. århundrede igennem var retskrivningsspørgsmålet genstand for en levende interesse, der bl.a. satte sig spor i form af en lang række skrifter. Her kan det være tilstrækkeligt at minde om to markante bidrag til debatten. Rasmus Rask fremsatte i 1826 et forslag til radikale ændringer i retskrivningen. Forslaget vandt – især i den let modificerede form, som Rasks ven, N.M. Petersen, gav det – en vis tilslutning i skolekredse, ikke mindst højskolekredse, men opnåede ikke myndighedernes godkendelse. Imidlertid har det nok her i landet været med til at berede jordbunden for de reformtanker, der kom til udtryk på det skandinavistisk inspirerede nordiske retskrivningsmøde i Stockholm i 1869. Dette møde resulterede bl.a. i forslag om både i svensk og i dansk-norsk at ombytte *q* med *k* og *x* med *ks* i hjemlige ord (*Qvinde* > *kvinde*, *vexe* > *vokse*); og hvad specielt angik dansk-norsk, blev det foreslået at udskifte *aa* med *å* og at bruge små begyndelsesbogstaver i

substantiver, i begge tilfælde i lighed med svensk praksis, og derudover bl.a. at stryge en del stumme bogstaver, at skrive *j*, ikke *i* som tegn for sidste diftongkomponent (*seire* > *sejre*) og at ombytte *kj* og *gj* med *k* og *g* foran *æ*, *e* og *ø* (*kjær* > *kær*, *kjøre* > *køre*, *Gjerning* > *gerning*). Om fremmedords stavemåde var der ikke enighed. Ganske vist nåede man frem til at foreslå, at fremmede ord, der kunne anses for fuldt optaget i sproget, skulle skrives efter dettes regler; men denne kompromisløsning dækkede over meget forskellige synspunkter hos mødedeltagerne.

Det er givet, at retskrivningsmødets forslag har chokeret mange mennesker, og der er ikke noget overraskende i, at den retskrivningsordbog bygget på mødets vedtagelser, som Svend Grundtvig udgav allerede i 1870, ikke kunne samle bred tilslutning. Men da nogle af de mest provokerende træk blev luget ud, fx derved, at substantiverne beholdt deres store begyndelsesbogstaver og *aa* blev genindsat i hævdunden rettighed, opnåede dens snarlige afløser, Svend Grundtvigs Dansk Haandordbog fra 1872, at blive anbefalet af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet som vejledende hjælpemiddel i skolerne.

Tilstanden var dog fortsat ustabil. Til venstre for den norm, som ministeriet havde anbefalet, men ikke påbudt, befandt sig tilhængere af diverse mere radikale reformer, og de havde som nævnt et vist fodfæste i skolens verden. Til højre stod så traditionens vogtere, tilhængerne af en såkaldt »litterair« retskrivning. Under disse omstændigheder, splittet mellem mindst tre forskellige opfattelser af, hvad der var rigtig stavning, måtte skolens folk, især naturligvis dansklærerne, føle et stærkt behov for at få helt klare retningslinier.

Efter at Det pædagogiske Selskab i den anledning havde henvendt sig til ministeriet, nedsatte dette i sommeren 1885 en kommission, som var betydelig hurtigere i vendingen, end den slags ellers har ry for: allerede i november 1886 afgav den sin betænkning. Herefter påløb der en forsinkelse; kommissionens flertal var nemlig stemt for at indføre små begyndelsesbogstaver i substantiver, og det afstedkom en vældig opstandelse. Skønt kultusministeren, J.F. Scavenius, egentlig var indstillet på at følge flertallet, måtte han skære igennem og fastholde de store bogstaver i substantiverne. Derimod gav han ikke køb på andre punkter, der også kunne være svære nok at sluge for traditionalisterne. Resulta-

tet af kommissionens arbejde blev lagt offentligt frem i et cirkulære i sommeren 1888, og efter at dette cirkulære på enkelte punkter var blevet justeret, blev det den 7. juni 1889 til Danmarks første egentlige retskrivningsbekendtgørelse.

I holdningen til selve det at normere retskrivning savner bekendtgørelsen intet i klarhed: de retskrivningsregler, som hermed forelægges, vil ministeriet »for Fremtiden« have »fastslaaede til Brug og nøje Efterlevelse i alle offentlige Skoler og Seminarier samt i alle de Privatskoler, der have Ret til at afholde Afgangseksamen til Universitetet eller almindelig Forberedelseseksamen«.

Citatet giver anledning til to betragtninger: For det første taler her en myndig regering, som ikke i mindste måde er i tvivl om sin ret til at påbyde retskrivningsregler til brug og nøje efterlevelse. For det andet er samme regering heller ikke i tvivl om, at påbudet alene gælder skolesystemet inden for de meget præcist angivne rammer. Måske kunne man have ventet, at påbudet også skulle gælde statstjenesten; men det står der ikke noget om.

Da der med denne bekendtgørelse var tilvejebragt al den klarhed, som lærerne havde efterlyst, burde freden nu kunne have sænket sig. Det skete ikke. Uroen fortsatte, ikke mindst vedligeholdt af traditionalisterne, som vejrede morgenluft, da Scavenius i 1891 blev afløst af den konservative C. Goos. Deres energiske forsøg på at få tilbagekaldt nogle af de mere radikale bestemmelser bar vel ikke direkte frugt, men kan have været medvirkende til, at ministeriet allerede i oktober 1891 nedsatte en kommission af skolemænd til at vurdere virkningen af 1889-bekendtgørelsen; i al fald aner man et knæfald for traditionens våbendragere i den omstændighed, at det bl.a. blev pålagt kommissionen at udtale sig om, »hvorvidt det i Betragtning af Skolens Stilling til Litteraturen og Ønskeligheden af, at der ikke er alt for stor Forskel mellem Skolens Retskrivning og den i Litteraturen sædvanlig brugte, maatte være muligt og tilraadeligt at foretage saadanne Ændringer i Skolernes Retskrivning, at man derefter turde forvente, at vore Hovedforfattere vilde slutte sig til denne«.

Citatet stammer fra et aktstykke, som i skildringer af dansk retskrivnings historie ikke rigtig har fået den plads, det kunne gøre krav på, en

bekendtgørelse (nr. 23) af 27. februar 1892, hvori ministeriet dels rapporterede om det stedfundne kommissionsarbejde, dels gav udtryk for egne synspunkter:

Kommissionen gjorde med god grund opmærksom på, at det var for tidligt at bedømme virkningen af 1889-bekendtgørelsen, der først var trådt i kraft i skolerne efter sommerferien 1890, hvorfor kommissionen altså kun havde godt et års erfaringer at bygge på. Den dristede sig dog til at fastslå, at de nye regler på adskillige punkter havde indebåret lettelse og ikke på noget væsentligt punkt havde øget vanskelighederne. Der var if. kommissionens flertal ting i bekendtgørelsen, som skolen i og for sig kunne have ønsket anderledes, men de var ikke så betydningsfulde, at man ville foreslå nogen ændring. Det gjorde man nu alligevel, men i meget begrænset udstrækning; vigtigst er forslaget om, at reglerne for fremmedords stavning, der i bekendtgørelsen fremtræder som indiskutabelt påbud, mildnes, så de får karakter af vejledning og anbefaling. Hvad endelig angik eventuelle ændringer af skolens retskrivning for at bringe den i bedre samklang med litteraturens, fandt kommissionens flertal, at sådanne ændringer indtrængende måtte frarådes, »ikke blot af Hensyn til den for Skolen saa gavnlige og ønskelige Ro«, men også, fordi litteraturens retskrivning ikke var nogen fast og ensartet størrelse.

Ministeriet kunne uden videre acceptere de få ændringer, som kommissionen foreslog, men var bestemt ikke indstillet på at blive stående ved det, bl.a. fordi »den sproglige Konsekvens« i 1889-bekendtgørelsen (og den retskrivningsordbog, der fulgte i dens kølvand) efter ministeriets skøn på visse punkter havde »tilsidesat praktisk-pædagogiske Hensyn eller ført enkelte Ord for langt væk fra den hidtil sædvanlige Skrivemaade«. Mildningen af bestemmelserne om stavningen af fremmedord blev understreget med pointeringen af, at det herefter ligesom tidligere stod skolerne frit at skrive fremmede ord »paa en til vedkommende fremmede Sprogs egen Skrivebrug nærmere svarende Maa-de«. Nogle af 1889-bekendtgørelsens stavemåder af enkelte ord ændredes; således blev fx *sejsten* '16', der i høj grad havde vakt forargelse, nu til *seksten* (ikke som før *sexten*, idet ændringen *x* > *ks* blev fastholdt). I andre tilfælde indførtes valgfrihed mellem to former, men således, at

Ret og galt at stave

den mere konservative blev anbefalet; det gjaldt fx *Dejg, fejg* og *sejg*, der blev foretrukket for 1889's »*Dej, fej* (eller *fejg*), *sej*«, *tredie* for *tredje*, *tidt* for *tit*, *Ballie*, *Lillie* og *Villie* for *Balje*, *Lilje* og *Vilje*. Ministeriet var imidlertid fuldt på det rene med, at disse forholdsvis få ændringer ikke ville sikre skolens retskrivning den savnede tilslutning fra litteraturens side. Det anså en sådan tilslutning for i høj grad ønskelig og ville i bestræbelserne for at opnå den ikke gå af vejen for »selv mere indgribende Ændringer« i skolens retskrivning. Den reviderede bekendtgørelse, nr. 24, der som resultat af kommissionens og ministeriets overvejelser fremkom samme dag som nr. 23, den 27. februar 1892, blev derfor af ministeriet kun anset for midlertidig; målet var »at arbejde hen til, at der kan paabydes Skolen en Retskrivning, som er anerkendt i Litteraturen«.

Denne midlertidige bekendtgørelse har lige siden været lovgrundlaget for den danske skoles retskrivning.

Der blev foretaget nogle mindre ændringer i den i begyndelsen af dette århundrede (hvorom senere), og i 1948 kom så den ændring, der med ca. 80 års forsinkelse tog de sidste skridt på vejen til at bringe dansk retskrivning i næsten fuldstændig overensstemmelse med vedtagelserne på det nordiske retskrivningsmøde i 1869: substantiverne mistede deres store begyndelsesbogstav, og *aa* blev erstattet med *å*. Ved samme lejlighed måtte, hvad 1869-mødet ikke kan lastes for, præteritumsformerne *kunde*, *skulde* og *vilde* vige for *kunne*, *skulle* og *ville*. Så iøjnefaldende virkningen af 1948-revisionen end blev, både ved den heftige diskussion, den fremkaldte, og ved den meget markante ændring af det typografiske helhedsindtryk, som (faktisk i løbet af meget kort tid) blev dens resultat, må det dog siges, at hverken den eller de forudgående småændringer har rokket afgørende ved de retskrivningsprincipper, som blev fastlagt med bekendtgørelsen af 1892.

Det grundlæggende arbejde med opstillingen af disse principper blev udført i forbindelse med 1889-bekendtgørelsen. Den uenighed, der mht. den konkrete ortografiske normering kan iagttages mellem den og dens snarlige efterfølger, angår detaljer, ikke principper. Et meget langt stykke er det derfor rimeligt at se de to bekendtgørelser under et.

Først skal det da siges, at de virkelig tåler at blive set efter i sømmene. De vidner om en ansvarsbevidst og meget dygtig indsats for at komme til rette med de retskrivningsproblemer, som dengang var svære at tumle (hvad mange af dem i øvrigt stadig er). Umiddelbart kan bekendtgørelserne forekomme alt for detaljerede, nu om stunder ville vi måske have foretrukket en rammebekendtgørelse; men faktisk er retskrivningsproblemer ofte af den art, at man kan blive nødt til at lovgive om enkelte ord, fordi den eneste fremkommelige vej er at fastholde deres stavemåde i den form, som de har fået i almindelig sprogbrug, uanset at denne form ikke stemmer med de principper, som man har sat sig for at følge.

Et godt indtryk af, hvor seriøst bekendtgørelsernes fædre er gået til værks, giver den paragraf (§ 12 i 1889, § 11 i 1892), hvori de kæmper en heroisk kamp for at give holdbare direktiver mht. dansk retskrivnings i særklasse mest umedgørlige problem: hvordan gengives udtalens korte æ-lyd i skriften, med *e* eller med *æ*? For at antyde vanskeligheden: hvorfor skal der skrives *flette*, men *sætte*? *begge*, men *lægge*? *bedre*, men *hædre*? *veksel*, men *dæksel*? *held*, men *gæld*? osv. osv. Problemet går nogenlunde lige så langt tilbage, som vor retskrivnings historie rækker, og der er sandt at sige ikke megen udsigt til, at det nogen sinde bliver løst. Det forsøg, som blev gjort med retskrivningsbekendtgørelserne, vidner om, at folkene bag dem har tænkt, så det knagede; men de retningslinier, som de nåede frem til, lod og lader sig næppe omsætte til pædagogisk praksis.

Hvad angår de overordnede, så at sige juridiske problemer, er der fuld enighed mellem de to bekendtgørelser: Deres gyldighedsområde er udelukkende skolevæsenet.

Fælles for de to er også en næsten klar forståelse af, hvad normeringens genstand er: Det, som bekendtgørelserne skal fastlægge, er ordforrådets ortografiske dragt, ikke andet. Men på et par områder er denne grænse blevet overskredet:

Fra ca. 1870 var der i visse kredse opstået ønske om at erstatte de danske titalsord med de såkaldt nordiske, *halvtreds(indstyve)* > *femti* osv. I den anledning fastslås det i 1889-bekendtgørelsens § 5, at de »gamle hidtil brugte Talbenævnelser beholdes«. Paragraffen udgik ved

Ret og galt at stave

revisionen, ganske givet ikke, fordi folkene bag 1892-bekendtgørelsen nærrede noget som helst ønske om at være med til at bane vej for de udanske talbenævnelser, men vel så, fordi de har erkendt, at dette ikke var et spørgsmål om retskrivning.

Det er bøjningsforhold heller ikke. En retskrivningsbekendtgørelse skal ikke foreskrive, hvordan ord skal bøjes. Der er ikke grundlag for generelt at hævde, at de to bekendtgørelser vidner om manglende forståelse heraf. Men ét forhold har åbenbart været så problematisk, at den principielle klarhed er fremstået som mindre vigtig end den pædagogiske: Det drejer sig om verbernes flertalsformer. De var for længst forsvundet i almindeligt talesprog, men havde bevaret en vis, efterhånden dog stærkt truet, position i skriftsproget. Om dem foreskriver begge bekendtgørelser, at de skal bevares i præsens (så at der altså bøjes fx *jeg har – vi have, jeg kan – vi kunne, jeg ved – vi vide*), og at de kan, men altså ikke nødvendigvis skal beholdes i præteritum af visse stærke verber (således fx *jeg krøb – vi krøbe*).

I parentes bemærket holdt disse bøjningsforskrifter ikke ret længe. Ved bekendtgørelse af 15. december 1900 ophævedes påbudet om flertalsformerne; herefter stod det skolerne frit, om de ville bruge dem, og den tilladelse gælder for resten den dag i dag. Åbenbart var myndighederne dog ikke blevet helt kureret for lysten til at pille ved bøjningsformer, for i samme bekendtgørelse blev det foreskrevet, at kongruensbøjning af præteritum participium skulle fastholdes (så at det altså fx hed *Fuglene ere fløjne*, ikke .. *fløjet*). Det påbud fik dog en yderst kort levetid, idet det blev ophævet allerede den 25. februar 1902. Og siden har ministeriet ikke forsøgt sig med normering af almensprogets bøjningsforhold.

Tilbage til de to grundlæggende bekendtgørelser. Det vil være fremgået, at de et meget langt stykke er samstemmende. Men der er forskelle imellem dem, også ud over den nys omtalte vedrørende titalsordene – små forskelle rigtignok, men symptomatiske og ikke uden langtrækkende konsekvenser.

En af disse forskelle, så at sige en holdningsforskel, er tangeret: Mens det af præambelen til 1889-bekendtgørelsen fremgår, at de følgende forskrifter gælder »for Fremtiden .. til Brug og nøje Efterlevelse«, er der

i 1892 blot tale om, at de »paalægges indtil videre«. Den reelle forskel kan forekomme ret uvæsentlig, men når den sidste, blødere formulering ses i lyset af ministeriets samtidig klart tilkendegivne ønske om med tiden at nærme skolens retskrivning til litteraturens, indebærer den, at selve normeringsbegrebet bliver stærkt relativiseret.

Konkret fik 1892-bekendtgørelsens noget ambivalente holdning til selve det at normere især betydning, når det gjaldt stavning af fremmede ord. I grunden er de instanser og personer – retskrivningsudvalg eller sprognævn, redaktører af retskrivningsordbøger og sandelig ikke mindst lærere –, der skal forvalte den påbudte retskrivning inden for dens gyldighedsområde, sat på en uriaspost, når deres lovgrundlag ikke påbyder, men anbefaler. Nu gik det ikke så galt, som det kunne være gået, for i praksis er den danske tradition for behandlingen af fremmedord temmelig fast; men ved festlige lejligheder – som fx under *majonæse*-krigen for en halv snes år siden – ville sagerne have stillet sig enklere, hvis de ansvarlige havde kunnet finde entydig besked om, hvad de skulle tro og gøre.

Der er allerede givet eksempler på, at retskrivningsbekendtgørelserne undertiden giver valg mellem to stavemåder. I 1889 er det gennemgående princip da, at disse stilles lige. Visse verber på trykstærk vokal kan skrives med eller uden *-e*: *at du* eller *due*, *at vi* eller *vie* m.fl.; der kan skrives *Køge*, *København* eller *Kjøge*, *Kjøbenhavn* o.l.; *Th-* kan beholdes i nordiske navne: *Thor*, *Thyra* eller *Tor*, *Tyra*. Antallet af valgfri former er dog stærkt begrænset.

Også i bekendtgørelsen af 1892 er det muligt at finde tilfælde, hvor valgfri former sidestilles: *neppe* og *næppe* er fx lige gode. Men ofte er der tale om, at valgfriheden, der her gør sig stærkere gældende end i forgængerer, fungerer som sprogpolitisk styringsmiddel: med en foransat stjerne markeres det, hvilken af to valgfri former ministeriet vil anbefale. Af de netop nævnte er det således *due*, *vie*, *Kjøge*, *Kjøbenhavn*, *Thor* og *Thyra*, der udmærkes med stjerner.

Uanset hvor detaljeret en retskrivningsbekendtgørelse er, er det absolut nødvendigt, at dens bestemmelser udfoldes nærmere i en retskrivnings-

Ret og galt at stave

ordbog, som applicerer de regler, bekendtgørelsen udstikker, på en passende del af ordforrådet.

Den retskrivningsordbog, der sluttede sig til 1889-bekendtgørelsen, blev lidt forsinket; den udkom først 1891, redigeret af docent Viggo Saaby, der også forestod dens 2. udgave i 1892, og som, inden sygdom hindrede hans fortsatte arbejde, nåede at tilrettelægge 3. udgave (1896), den første, der byggede på bekendtgørelsen af 1892. De senere udgaver af Saabys retskrivningsordbog (herefter forkortet: Saaby) til og med 8. udgave (1919) blev redigeret af P.K. Thorsen; fra og med 7. udgave (1918) fik denne ordbog en værdifuld udbygning i en retskrivningsvejledning, der var udarbejdet af undervisningsinspektør Henrik Bertelsen og godkendt af undervisningsministeriet.

I 1920 nedsatte ministeriet et stående retskrivningsudvalg. Til dette udvalgs pligter hørte udarbejdelse og udgivelse af en autoriseret retskrivningsordbog og retskrivningsvejledning, og udvalget gjorde sin pligt ved at udsende Dansk Retskrivningsordbog (DRO), hvis 1. udgave kom i 1923. Heri var Bertelsens retskrivningsvejledning bevaret, mens selve ordbogen, der blev redigeret af Jørgen Glahder, afveg stærkt fra forgængeren, idet ordstoffet var undergået en gennemgribende revision. 3. udgave af DRO udkom i 1929, det sidste i en række optryk heraf i 1946.

Retskrivningsændringen i 1948 førte i forholdet mellem ministeriet og retskrivningsudvalget til, hvad man i nutidens sprog ville betegne som en ikke ringe turbulens. Retskrivningsudvalget blev fyret, et nyt kom til, men også det blev ophævet. Endelig lykkedes det i slutningen af 1953 at få nedsat et lille udvalg, som kunne forestå udarbejdelsen af en retskrivningsordbog, der var revideret og ajourført efter de stedfundne ændringer. Den egentlige ordbog blev fortsat redigeret af Jørgen Glahder, mens retskrivningsvejledningen nu blev lagt i hænderne på Erik Oxenvad. Manuskriptet var færdigt i marts 1955. Udgivelsen af det blev overdraget til det netop samtidig oprettede Dansk Sprognævn, og 1. udgave af Retskrivningsordbog udgivet af Dansk Sprognævn (RO 55) udkom da i december 1955. I 2. og 3. oplag af denne ordbog blev der foretaget nogle småændringer, men derefter udsendtes RO 55 i uændrede fotografiske optryk til og med 19. oplag i 1985.

Dens afløser, Retskrivningsordbogen (RO 86), forelå i 1986. Den er ikke blot udgivet, men også udarbejdet af Dansk Sprognævn. Selve arbejdet med ordbogens alfabetiske del er så at sige gjort om fra grunden, ligesom dens retskrivningsvejledning, der nu fremtræder under navnet Retskrivningsregler, er helt nyskrevet. Ordstoffet er ajourført og udvidet kraftigt, og det fortræffelige afsnit om retskrivningsregler er den mest indgående og mest omfattende retskrivningsvejledning, vi nogen sinde har haft. Nu har RO 86 allerede 10 år på bagen, og dens 2. udgave udkom i slutningen af september 1996; den adskiller sig især fra 1. udgave ved et betydeligt antal nyttilkomne ord, men viser ikke sådanne principielle afvigelser fra forgængeren, at det er nødvendigt at omtale den nærmere her.

Efter denne oversigt over de autoriserede retskrivningsordbøger er det nok på sin plads at gentage, hvad der var begrundelsen for overhovedet at beskæftige sig med dem: de er nødvendige, når bekendtgørelsernes forskrifter skal føres ud i livet.

Paradoksalt nok er de imidlertid også farlige, idet de kan – måske næsten automatisk vil – bidrage til at skabe uklarhed om, hvor meget der egentlig er fastlagt ved en bekendtgørelse om retskrivning.

Som allerede flere gange nævnt gælder bekendtgørelserne alene skolen. Deraf kunne man måske have draget den konsekvens, at ordstoffet i de retskrivningsordbøger, som slutter sig til bekendtgørelserne, skulle vælges udelukkende under hensyn til skolens behov.

Den konsekvens har man aldrig draget, og det er naturligvis godt det samme. Uanset de formelle forhold er retskrivningen jo ikke bare skolens, men hele nationens; så godt som alle skrivende stræber (med større eller mindre held) efter at være i overensstemmelse med den. Retskrivningens faktiske udbredelse tilsiger derfor, at retskrivningsordbøger rummer så mange som muligt af de ord, som de skrivende kan have anledning til at tage i deres pen. Men i takt med, at det er lykkedes at opnå en betydelig grad af fuldstændighed på det punkt, er risikoen for en uheldig misforståelse blevet øget:

Hver gang en ny retskrivningsordbog er på trapperne – således også nu, da 1996-udgaven blev varslet –, kommer denne efter alt at dømme

Ret og galt at stave

meget almindelige misforståelse til udtryk i pressen. Den omstændighed, at den nye retskrivningsordbog medtager nogle ord, som ikke fandtes i forgængerens, bliver i avisomtaler usvigeligt sikkert til, at Sprognævnet nu har »blåstemplet« nogle nye danske gloser, som hermed »optages officielt i vort modersmål«. Det er rent vrøvl. Sprognævnet har ingen som helst beføjelse til at give ord borgerret i dansk (og i øvrigt heller ingen ret til at formene ord adgang til dansk, skønt det derved kunne glæde ikke så få indignerede læserbrevsskribenter).

Som det fx står at læse i den indledende vejledning i brug af RO 86, skal ordbogen dække »rigssprogets almindelige ordforråd, herunder en del fagord med en vis almen udbredelse«. Nyoptagne ords adgangsbillet vil da som absolut hovedregel være den, at de på redaktionstidspunktet måtte skønnes at have vundet indpas i dette ordforråd.

I to tilfælde er eller har denne deskriptive hovedregel dog været sløret:

Faktisk forekomst i sproget er ikke altid en tilstrækkelig betingelse for optagelse. Fx har retskrivningsordbøgerne længe forholdt sig tøvende over for en række velkendte, men efter den almindelige opfattelse mindre stuerene benævnelser for menneskelige legemsdele og funktioner; efterhånden som disse tidligere tabuord er blevet almindelige også på tryk, har de dog holdt deres sejrriige indtog i retskrivningsordbøgerne. Fra et helt andet område kan nævnes de mange fremmede, især angelsaksiske ord, som i dette århundrede er vandret ind i dansk. De medtages i betydeligt omfang, men ikke rub og stub, idet redaktionen øjensynlig først vil have tid til at se, om de nu også slår rod i dansk; mange af dem forbliver rene døgnfluer, og der er ingen grund til at belaste en retskrivningsordbog med den slags.

Den anden undtagelse fra hovedreglen kan eksemplificeres med nogle ordenstal, der har sneget sig ind i RO 86: *fyrrende*, *halvtredsende*, *tressende*, *halvfjerdsende*, *firsende* og *halvfemsende*. Når man kender Sprognævnets samvittighedsfulde administration af redaktionsprincipperne, vil man højst ugerne driste sig til at påstå, at disse blodfattige størrelser ikke kan forekomme i dansk; men man tør godt hævde, at de ikke hører til det almindelige ordforråd. Medtagelsen af dem i RO 86 må

være sprogpolitisk motiveret, udtryk for et ønske om at skaffe den pompøse række fra *fyrretyvende* til *halvfemsindstyvende* nogle kortere afløser; alle sundt reaktionære kræfter vil kunne forenes i inderligt ønske om, at anslaget mislykkes.

Forhåbentlig har disse overvejelser over, hvor meget man kan slutte af et ords medtagelse i en retskrivningsordbog, været så klagende, som de nu engang kan blive. Måske kan det være på sin plads at supplere dem med nogle bemærkninger om et tidligere lige netop berørt spørgsmål: hvordan bør en retskrivningsordbogs oplysninger om ords bøjning tolkes?

Som nævnt har ministeriet kun i helt specielle tilfælde givet direktiver vedr. bøjning. Men allerede Sv. Grundtvigs anbefalede retskrivningsordbog medtog i en vis udstrækning bøjningsoplysninger, og de autoriserede retskrivningsordbøger er gået videre ad den vej; de hidtil udførligste og klareste oplysninger på dette felt gives i RO 86.

Det er god service at give sådanne oplysninger, men de må ikke misforstås. Principielt er de ikke påbud om, hvordan ord skal bøjes; det, de foreskriver, er, hvordan givne bøjningsformer skal staves. Altså: hvis en sprogbruger vælger at bøje substantivet *interview* i pluralis efter et af de to danske mønstre, der da kan komme på tale, giver RO 86 ham den oplysning, at den valgte form i skolen skal staves henholdsvis *interviewer* og *interview*.

Normalt kan man regne med, at de bøjningsformer, hvis stavning fremgår af retskrivningsordbogen, er de almindeligt forekommende. At dette dog ikke undtagelsesløst er tilfældet, ses tydeligt af det lige omtalte eksempel: Formentlig vælger hovedparten af danske sprogbrugere fortsat den engelske pluralisform *interviews*, men den medtages ikke i RO 86. Forklaringen er ligetil, igen her er der tale om et sprogpolitisk motiv; bestræbelserne for at akklimatisere fremmedord i dansk ved at udstyre dem med dansk bøjning savner ikke god begrundelse, men når de forvaltes som her, kan de medvirke til at give sprogbrugeren et falsk indtryk af, hvad retskrivningsordbøger egentlig har lov til at bestemme.

Indtil nu har behandlingen af de autoriserede retskrivningsordbøger taget sigte på at klarlægge, hvad man for to vigtige forholds ved-

kommende kan slutte og, mindst lige så vigtigt, ikke kan slutte af dem; m.a.o.: i hvilken udstrækning har de status som normative?

Endnu et spørgsmål kan gøre krav på at blive berørt, nemlig spørgsmålet om, hvorvidt de på det felt, hvor de har en sådan status, følger retningslinierne i det lovgrundlag, som de bygger på: hvor loyale er de over for 1892-bekendtgørelsen og – for så vidt angår de to nyeste – ændringen af 1948?

Mht. det sidste er sagen klar: den ændring, som blev gennemført i 1948, er fuldt respekteret i RO 55 og RO 86. Når det derimod gælder samtlige autoriserede retskrivningsordbøgers forhold til 1892-bekendtgørelsen, er billedet mindre entydigt.

Her skal gøres et forsøg på at ridse nogle hovedlinier op i dette forhold. Fremstillingen bygger på et ikke særlig imponerende antal stikprøver, og det er derfor usandsynligt, at den helt igennem skulle tegne et pålideligt billede. En del linier fremstår dog med en sådan klarhed, at der ikke kan være noget forgjort i at viderebringe stikprøveundersøgelsens resultater.

Udgangspunktet for den er godt 30 ord, hvis stavemåde udtrykkelig nævnes i bekendtgørelsen. Der er lagt særlig vægt på tilfælde, hvor bekendtgørelsen giver valg mellem flere muligheder, især sådanne, hvor én af disse muligheder anbefales. Derudover er medtaget en lille samling ord, hvis stavning set med nutidens øjne tager sig noget påfaldende eller af anden grund interessant ud.

Disse godt 30 ords skæbne er så fulgt i Saabys 5. udgave (1909) og 8. udgave (1919), i Bertelsens retskrivningsvejledning, der som nævnt første gang indgik i 7. udgave af Saaby (1918), i DRO (3. udgave, 2. optryk; 1940), i RO 55 (8. oplag; 1966) og i RO 86 (1. oplag; 1986). Umiddelbart ser det måske lidt mærkeligt ud, at Saaby er repræsenteret med hele to udgaver, de andre kun med én hver. Forklaringen er, at Saaby var enkeltmandsarbejde og undergik ændringer fra udgave til udgave, når redaktøren ad mere eller mindre systematisk vej var blevet opmærksom på behov for det, mens de senere er udarbejdet under ansvar over for og overvåget af en kommission (først retskrivningsudvalget, senere Dansk Sprognævn) og som næsten naturlig følge heraf kun i meget ringe omfang genstand for løbende ændringer. Hertil

kommer, at en sammenligning mellem de to Saaby-udgaver giver mulighed for at bedømme, i hvilken udstrækning den sidste er rettet ind efter Bertelsens vejledning.

I forordet til Saabys 5. udgave giver redaktøren, magister P.K. Thorsen, tankevækkende oplysninger om sit forhold til ordbogen. Dens 3. udgave forelå, som allerede nævnt, i færdigt manuskript fra Saabys hånd, og Thorsens opgave bestod da alene i udgivelsen, hvorunder han efter eget sigende nøje fulgte Saabys manuskript. Nogen tid efter blev han af Gyldendalske Boghandel opfordret til at tage sig af 4. udgave. Det var han villig til, men han ville gerne have lov til at foretage de ændringer, som han anså for »gavnlig og fornødne«. Hans ønske blev forelagt forlagets konsulent, M.Cl. Gertz, der var professor i klassiske sprog og – nok så relevant i denne sammenhæng – formand for undervisningsinspektionen for de lærde skoler. Gertz' svar gik ud på, at ordbogen stadig skulle bære Saabys navn og i alt væsentligt bevare den skikkelse, den havde, men at dette ikke udelukkede, at Thorsen kunne foretage rettelser og mindre ændringer, som forekom ham hensigtsmæssige; dog skulle han, hvad disse angik, rådføre sig med professoren i nordiske sprog, Ludvig Wimmer.

Trods de indskrænkninger i Thorsens bevægelsesfrihed, der således blev fastslået, virker sagens forløb nærmest grotesk: et privat forlag giver ved sin konsulent en redaktør nogle beføjelser, som formelt set alene ministeriet kunne udstyre ham med. Hvis nu Thorsen af type havde været embedsmand, var der vel ikke sket alverden herved. Det var han imidlertid ikke. Tydeligvis lagde han større vægt på sine egne iagttagelser og sin (virkelig også meget gode) forstand end på ministerielle retningslinier.

Det mest iøjnefaldende resultat af stikprøveundersøgelsen af Saabys 5. udgave angår holdningen til de ministerielle anbefalinger af den ene af flere tilladte muligheder. Saaby selv nåede at få disse anbefalinger med i et tillæg til 2. udgave, og i 3. udgave var de (på et par interessante undtagelser nær) respekteret og indarbejdet på alfabetisk plads. Men Thorsen har ikke følt sig forpligtet: samtlige anbefalinger er udgået. Bekendtgørelsens **Bajads/Bajas*, **Bjerg/Bjærg*, **Dejg/Dej* osv. er altså af Thorsen gjort til ligestillede former: *Bajads/Bajas*, *Bjerg/Bjærg*,

Ret og galt at stave

Dejg/Dej osv. Dristigere endnu forekommer det dog at være, at nogle af de former, som bekendtgørelsen medtog, er erstattet af eller suppleret med andre muligheder: **Ballie/Balje* er blevet til *Balje/Balle*, **Elm/Ælm* til *Elm/Ælm/Alm*, **Esp/Æsp* til *Esp/Æsp/Asp*, **Remse/Ræmse* til *Remse/Ramse*. Ofte er afvigelsen fra bekendtgørelsen i og for sig rimelig, som fx når **Hessel/Hæssel*, der begge er overvejende dialektale, erstattes med *Hessel/Hassel*, hvorved den mest rigssproglige kandidat, *Hassel*, da i det mindste introduceres; men om selvtagen frihed er der ligefuldt tale. Højdepunktet af frigjorthed nås i tilfælde, hvor den ministerielle valgfrihed simpelt hen ophæves, som når *befrie/befri* og *forny/forny* bliver til *befri, forny*, eller hvor den stavemåde, der i bekendtgørelsen fremtræder som den eneste rigtige, udskiftes med en anden, som når *jydsk* og *vadske* (hvis *d'* er begrundes med slægtskabet med *Jyde* og *vaad*) bliver til *jysk* og *vaske* (hvorimod *Vædske* og *vædske* loyalt bevares, hvilket ikke forekommer helt konsekvent). Igen her gælder det, at der kan være god begrundelse for indgrebet, men der kan også iagttages tilfælde, hvor forenklingen er uhensigtsmæssig. Et eksempel herpå er behandlingen af et ord, der ganske åbenbart har voldt kvaler ved udarbejdelsen af bekendtgørelsen: i § 17 opererer den med hele tre muligheder, »**Tru(d)sel* (nu sædv. *Trusel*) eller *Trussel*«, som dog i § 20 reduceres til to, **Trusel/Trussel*; problemet er, at ordet tidligere kunne have en udtale med lang vokal. I Saabys 5. udgave er der skåret igennem: *Trusel* er eneste mulighed; men da den langvokaliske udtale vistnok allerede dengang var ved at være sjælden, havde det været bedre en tid endnu at bevare valget mellem to muligheder.

Hvorom alting er: i mangt og meget var Thorsen virkelig sin egen. Så egen, at det efterhånden blev ministeriet for broget. Følgen var, at det stillede den betingelse for autorisation af Saabys 7. udgave, at den blev udvidet med en af ministeriet approberet retskrivningsvejledning, udarbejdet af Henrik Bertelsen.

Der er allerede ovf. sagt anerkendende ord om Bertelsens vejledning; den er såvel fagligt som pædagogisk af høj klasse. I den aktuelle sammenhæng er det imidlertid især interessant, at Bertelsen i klar modsætning til Thorsen handler som loyal embedsmand: helt igennem præges vejledningen af hans vilje til længst muligt at rette sig efter bekendt-

gørelsen og kun fravige denne i få tilfælde, hvor han udtrykkelig havde indhentet ministeriets tilladelse til det.

Opgaven var ikke let. Når det gælder retskrivning, er det så sin sag blot at kassere det, som ens nærmeste forgængere har bebyrdet én med. Således også her: Følgen af uden videre at rense ud i, hvad Thorsen havde fundet for godt at optage i Saaby, ville blive, at de årskuld af skoleelever, hvis staveundervisning var baseret på den, ikke længere havde en ajourført ortografi. Normalt vil man være utilbøjelig til således med ét slag at forvandle gode stavere til dårlige. Bertelsens praksis demonstrerer en klar bevidsthed om problemet.

I vid, men ikke fuld udstrækning genindfører han bekendtgørelsens anbefalinger: **Bajads/Bajas*, **Dejg/Dej*, **die/di*, **El/Æl*, **Trusel/Trussel* osv., og genindfører valgfrihed, der var blevet ophævet af Thorsen: *befrie/befri*, *fornye/forny*. Men i bestemte typer stryger han ligesom Thorsen den oprindelige anbefaling (som gjaldt den form, der nævnes først i hvert af de følgende par): *Bjerg/Bjærg*, *Fjeld/Fjæld*, *Jern/Jærn*; *Lillie/Lilje*, *Villie/Vilje*; *tidt/tit*, *tredie/tredje*. At han, vel af den nys omtalte grund, følte sig forpligtet til at lade Thorsens indgreb leve videre, ses fx af tilfælde, hvor han optager Thorsens form som sideform; *jysk/jydsk*, *vaske/vadske*, ved flere lejligheder dog således, at disse sideformer serveres parentetisk, hvilket evt. kan ses som antydning af en vis misbilligelse af dem: »*Ballie* eller *Balje* (eller *Balle*)«, »**Elm* og *Ælm* (og *Alm*), **Esp* og *Æsp* (og *Asp*) .. **Hessel* og *Hæssel* (og *Hassel*) .. **Remse* og *Ræmse* (og *Ramse*)«.

Parerede den egenrådige hædersmand Thorsen nu ordre? Både ja og nej, må man sige. Heller ikke i Saabys 8. udgave er der taget hensyn til de anbefalinger, som bekendtgørelsen rummede og Bertelsen viderebragte. En vis portion god vilje lægger Thorsen for dagen ved at medtage *Ballie*, *Hæssel*, *jydsk*, *Ræmse*, *Trussel* og *vadske* som sideformer. Men der er snævre grænser for hans imødekommenhed. Også i Saabys 8. udgave er *befri* og *forny* de eneste tilladte, og mens 5. udgave havde givet husly til valgfriheden *die/di*, gennemføres *die* nu som eneste form. Det kan herefter ikke være helt misvisende at betegne denne udgave, der på en række punkter siger én ting i vejledningen, en anden ting i ordbogsdelen, som et hus splidagtigt med sig selv.

Spliden bringes ud af verden i DRO, der følger bekendtgørelsen og Bertelsen tæt i hælene; den medtager ministerielle anbefalinger og ligestillede valgfri former i samme omfang som Bertelsen, for de sidstes vedkommende dog således, at de (Thorsen-)former, som Bertelsen noget forvirrende havde anbragt i parentes, nu slipper ud af parentesens: *Ballie/Balje/Balle*, **Elm/Ælm/Alm* osv. Af de meget få afvigelser fra Bertelsen kan nævnes, at *die* nu gennemføres som eneste mulighed (hvad den sikkert længe havde været i praksis), og at Bertelsens »**Hessel* og *Hæssel* (og *Hassel*)« nu bliver til »*Hessel*, *Hæssel* el. *Hassel*« med henvisning til artiklen *Hassel*, hvori det oplyses, at de to først nævnte former især er dialektale.

At RO 55 allerede i det ydre måtte skille sig markant fra de hidtidige autoriserede retskrivningsordbøger, siger sig selv. Det beror ikke blot på, at substantiverne mistede deres store begyndelsesbogstav og *aa* blev erstattet med *å*, men i høj grad også på, at *å* ved bekendtgørelsen af 8. februar 1955 blev placeret sidst i alfabetet. Følgen af denne placering blev et utal af flytninger; sagen var jo ikke klaret ved, at ord, der begyndte med *aa*, nu havnede under bogstavet *å*; i hver eneste del af bogen måtte der flyttes rundt – *tå*, der tidligere kom før *tab*, skulle nu stå efter *tø*, osv. osv.

Forskellen mellem RO 55 og forgængerne er imidlertid langt mere indgribende end som så. Det er ikke for dristigt at sige, at der med RO 55 sker brud på en kontinuitet, som – Thorsens luner til trods – havde præget retskrivningsordbøgerne indtil da.

RO 55 er mildest talt ingen ynder af valgfrihed. Her følger en buket eksempler på, at RO 55 gennemfører én og kun én form: *bajads*, *befri*, *bjerg*, *el*, *elm*, *fjeld*, *hassel*, *jysk*, *lilje*, *næppe*, *remse*, *tit*, *tredje*, *trussel*, *vaske*, *vilje*, *væske*. Mest provokerende er vel de tilfælde, hvor RO 55 som eneste form vælger den, der netop ikke anbefales i bekendtgørelsen; det gælder fx *dej*, *fej* og *sej*, og det til trods for, at de anbefalede former med *-jg* stod meget stærkt i sprogbrugen. I nogle få tilfælde accepterer RO 55 dobbeltformer, jf. fx *esp/asp*, *vi/vie* og – mindre motiveret, forekommer det – *balje/balle*. At RO 55 så undertiden indførte valgfrihed i stavning af fremmedord, er en anden historie.

RO 86 giver i denne forbindelse ikke anledning til mange bemærk-

ninger. I det materiale, der her er undersøgt, afviger den kun på ét punkt fra forgængerer: valgfriheden *balje/balle* er vejet for *balje* som eneste mulighed. Ellers følger RO 86 i tykt og tyndt RO 55.

Stikprøveundersøgelsen har koncentreret sig om tilfælde, hvorom der på forhånd kunne antages at være uenighed. Som modvægt til påvisningen af megen fluktuation bør det understreges, at der selvfølgelig et meget langt stykke har været enighed.

Blandt det meget, der har været ubrudt enighed om, kan man især hæfte sig ved to ord. Lige fra første færd – og det indbefatter i disse tilfælde bekendtgørelsen af 1889 – har bekendtgørelser og retskrivningsordbøger i skøn samdrægtighed forkyndt stavemåderne *bræt* og *lav* 'sammenslutning (fx af håndværkere)' som de eneste rigtige. De har ikke ganske talt for døde øren, men den dag i dag er det ikke ualmindeligt at møde stavemåderne *brædt* og *laug*; lang erfaring viser, at der endog findes dansklærere, som vil gøre deres saligheds ed på, at kun disse former må bruges. Åbenbart er der grænser for den autoriserede ortografis gennemslagskraft.

Før i tiden var det almindeligt at dobbeltskrive vokaltegnet i visse positioner, hvor det ellers ikke umiddelbart ville være muligt at se, at skriftbilledet svarede til en udtale med lang vokal: *huul* (men *hule*), *fiin* (men *fine*) osv. Bekendtgørelserne af 1889 og 1892 var enige om, at en sådan dobbeltskrivning – »Selvlydsfordobling«, kaldte de den – i almindelighed skulle bortfalde, men stadig bruges i to tilfælde: »For at undgaa Misforstaaelse beholdes dog Selvlydsfordobling i et Par enkelte Ord: Talordene een-eet til Forskel fra Artiklen en-et, og viis-viist til Forskel fra vis-vist«. Disse afvigelser blev trofast respekteret i Saaby og DRO.

Først RO 55 dristede sig til at pille ved den ene af dem, *een-eet* (hvor *eet* jo under alle omstændigheder var en sært usystematisk størrelse, idet *ee* her ikke var signal for lang vokal, men for trykstærk udtale): *een-eet* forsvandt i selve ordbogen, hvor brugeren altså kun fandt *en-et*, men ganske vist også en henvisning til § 4b i Oxenvads vejledning. Hvis han fulgte henvisningen, kunne han få det fif at bruge accenttegn »til at angive tryk eller lang vokal i tilfælde, hvor det kan lette forståelsen«, og denne mulighed blev især eksemplificeret ved formerne *én*, *ét*. At denne fikse løsning ikke blev serveret på alfabetisk plads (men derimod nok i

Dansk arbejde

En undersøgelse viser, at skoleelevernes stavefærdighed er blevet ringere, men at de yngre lærere heller ikke er for gode.

- Hvordan pokker er det du staver til 'demokratisk'?

Skønt Bo Bojesens tegning ser sagen under en lidt anden synsvinkel end den, der er anlagt her, handler dog også den om problemerne ved ret og galt at stave. Det unge menneskes ortografiske træfsikkerhed er jo ikke så overbevisende. Hvis hans præstation i stedet blev opfattet som gengivelse af en yngre generations udtale, ville den imidlertid slet ikke være ueffen. Tegningen blev første gang offentliggjort i Politiken 1/6 1984. Den bringes her med Bo Bojesens venlige tilladelse.

den afsluttende oversigt over afvigelser fra DRO: »een, eet › en, et (én, ét)«, kan skyldes ulyst til at gå frontalt imod bekendtgørelsen, for heri står klart og tydeligt: »I danske Ord maa aldrig Accenttegn benyttes«. Heller ikke i RO 86 forekommer *én* som opslagsord, men under *en* medtages dog et eksempel med accent. I retskrivningsreglernes § 5 kan man så få nogenlunde den samme oplysning, som Oxenvad gav, med understregning af, at man aldrig er tvunget til at bruge accent; ganske diplomatisk sagt, men jo ikke helt i overensstemmelse med bekendtgørelsen. Det tør siges, at *een, eet* er afskaffet, *én, ét* tilsvarende bragt i forslag på temmelig gedulgt måde, skulende med hatten for øjnene. Måske er det forklaringen på, at en betydelig del (et flertal?) af sprogbrugerne stadig betjener sig af *een, eet*.

I *viis, viist* overlevede dobbeltskrivningen til og med RO 55. Først RO 86 afskaffede denne den sidste rest af en gammel praksis, vel dels af systematiske grunde, dels ud fra den betragtning, at sammenhængen normalt vil vise, om der er tale om *vis* 'klog' eller om *vis* 'bestemt; sikker'. Skulle der være risiko for misforståelse, kan man if. retskrivningsreglerne udstyre *vis* 'klog' med accenttegn, *vis*.

Det vil være fremgået, at retskrivningens forvaltere ikke i et og alt har holdt sig til, hvad bekendtgørelsen foreskrev. Hvordan skal man bedømme deres handlemåde?

Måske er det på sin plads først at minde om, at de enkeltpersoner eller udvalg, som i tidens løb har haft det redaktionelle ansvar for retskrivningsordbøgerne, ikke kan have været i tvivl om, at meget talte imod overhovedet at foretage ændringer i retskrivningen. Pædagogiske grunde: hensynet til »den for Skolen saa gavnlige og ønskelige Ro«; og økonomiske grunde: både forlagenes pengekasse og skolens altid begrænsede midler til bogkøb var bedst tjent med uændrede optryk.

Men hensynet til almindelig sprogbrug må også veje tungt. Det er betænkeligt, hvis skolen docerer en ortografi, der har ringe, måske slet ingen tilslutning blandt gode sprogbrugere uden for skolen. Og en vigende holdning over for den sprogbrug, der står stærkest i den skrivende verden uden for skolen, kan faktisk ikke siges at være illoyal over for ånden i 1892-bekendtgørelsen, således som den klarest kom til

udtryk i den omtalte bekendtgørelse nr. 23, hvori ministeriet understregede den påbudte retskrivnings midlertidige karakter.

Mere betænkeligt må det nok siges at være, hvis der mod bekendtgørelsens anbefaling gennemføres stavemåder, som ikke har solid dækning i almindelig sprogbrug. Gennemførelsen i RO 55 af de flere gange nævnte *dej*, *fej* og *sej* som eneste mulighed kan nævnes som eksempel på noget sådant. Eksemplet viser også, hvor kompliceret det er at give en retfærdig bedømmelse af afvigelser fra retsgrundlaget. Fagligt set er det ensrettende indgreb i dette tilfælde helt i orden, såvel af historiske som af systematiske grunde. Og de former, der nu blev udråbt til de eneste gyldige, havde dog hjemmel i bekendtgørelsen, om end blot som en mulighed. Endelig må det – da det er sejrherren, der skriver historien – som en vigtig omstændighed nævnes, at operationen lykkedes: med tiden har *dej*, *fej* og *sej* erhvervet sig status som almindelig sprogbrug og må vel derved være blevet acceptable under bekendtgørelsens hovedsynsvinkel.

Så glat går det langt fra altid, og resultatet kan da blive en siksakkurs, der ikke ligefrem er nogen venlighed over for den, som gerne vil stave rigtigt. Til de trods alt nogenlunde omgængelige eksempler på en sådan slingren hører det ord, som i bekendtgørelsen fik valgmuligheden **Kærte/Kerte*. Valgfriheden levede videre som ligestilling af formerne i Thorsens Saaby-udgaver og med genoptagelse af den ministerielle anbefaling i DRO. RO 55 gennemførte *kærte* som eneste mulighed, men RO 86 genindførte valgfrihed, *kerte/kærte*. En trøst er det vel, at det hele tiden har været rigtigt at skrive ordet med *æ*; at så stavemåden med *e* vistnok har haft sikrest fodfæste i almindelig sprogbrug, er en anden sag.

Forvirringen tiltager i det næste – og sidste – eksempel. Bekendtgørelsen gav valgmuligheden **Kærne/Kerne*. Den blev både i Saaby og i DRO opfattet som en valgfrihed, der gjaldt tre ord, (1) det, der betegner den inderste del af en frugt og derefter også 'det vigtigste', (2) det, der betegner et redskab til fremstilling af smør, og (3) det verbum, som slutter sig til sidstnævnte; og formerne indgik i disse ordbøger uden eller med anbefaling efter det nu velkendte mønster. Men i RO 55 steg kunsten: valgfriheden blev bevaret, for så vidt angik (2) og (3), men (1)

Poul Lindegård Hjorth

måtte nu kun staves *kerne*. I RO 86 blev forgængerens distinktion yderligere cementeret: (1) skal staves *kerne*, (2) og (3) *kærne*. Det (i al fald foreløbig) endelige resultat er således blevet mere kompliceret, end bekendtgørelsen lagde op til.

Er Lyset for de Lærde blot
Til ret og galt at stave?

Spørgsmålet er som bekendt formuleret af Grundtvig, og det kan utvivlsomt tolkes på flere måder. Hvis en af de tilladte tolkninger var den, om man ligefrem skulle have studeret for at klare dansk retskrivning, måtte svaret vel, måske lidt tøvende, blive nej, så galt står det ikke til. Men det lader sig ikke skjule, at denne retskrivning, trods mange gode kræfters forenede anstrengelser for dels at fastlægge dens overordnede principper, dels at bringe disse i anvendelse på det almindelige ordforråd, rummer problemer, som i al fald kræver vågen opmærksomhed.

Annuaire des Deux Mondes og Danmarks plads deri

F.J. BILLESKOV JANSEN

Fra min tidlige ungdom har jeg vidst om det franske tidsskrift *Revue des Deux Mondes*, hvis fordring på at gælde for den gamle og den nye verden fængede i fantasien. Jeg var klar over, at dette organ for strømninger i fransk litteratur og filosofi læstes over hele den klode, hvor det franske sprog stadig havde en dominerende stilling som åndslivets formidler. *Revue des Deux Mondes*, der var grundlagt 1828, har under skiftende redaktioner og konjunkturer holdt sig til vore dage.

Ved et tilfælde blev jeg for nogle år siden opmærksom på, at redaktionen af *Revue des Deux Mondes* 1851-68 havde udsendt en stor årlig særpublikation, *Annuaire des Deux Mondes*, med undertitel *Histoire générale des divers états*. Heri blev år for år beskrevet staternes historie og tilstand i det forudgående år. Da jeg i det bind, som behandlede 1855, Søren Kierkegaards dødsår, fandt en udførlig nekrolog, som karakteriserede hans liv og budskab med særligt henblik på opgøret med kirken, besluttede jeg at gribe en lejlighed til at hendrage opmærksomhed på *L'Annuaire*, der for hvert år har o. 20 sider om Danmark, i alt en Danmarkskrønike for de skæbnesvangre år, hvor to krige og et nyt folkestyre stillede store krav til nationen. Dertil kommer, at man fra første læsning mærker den sympati og bekymring, den franske redaktion nærer for Danmark i disse år. Sikkert nok vidste franskmændene, at tyskernes nærgående krav til Danmark og sluttelige skamløse lem-læstelse af vort land var politisk-militære forberedelser til krigen med Frankrig. 1863-64 bebudede 1870-71.

Hvem havde sat *Annuaire des Deux Mondes* i gang? Spørgsmålet

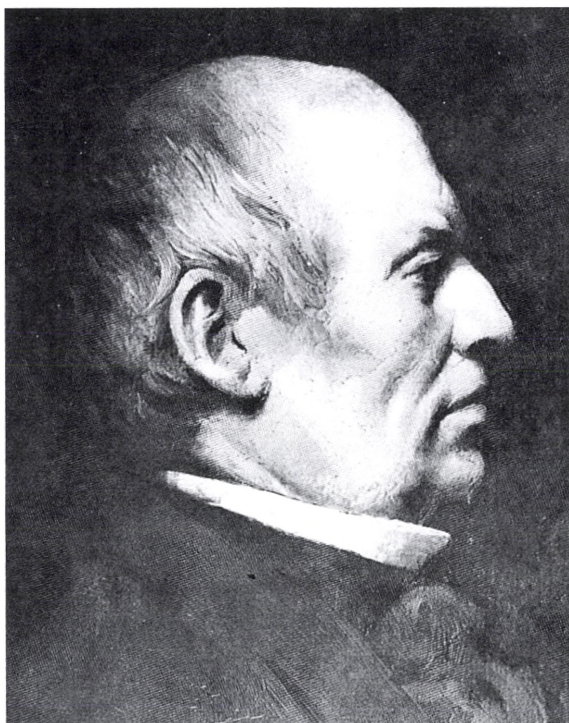
førte til opdagelse af den mand, som overhovedet havde bragt *Revue des Deux Mondes* til en glimrende position.

I de franske Alper, på grænsen mellem Frankrig og Schweiz, ligger landsbyen Vulbens. Her fødtes FRANÇOIS BULOZ 20. sept. 1804 som ottende barn af en familie i jævne kår. 1811 var en ældre broder, Antoine Buloz, i Paris blevet optaget på *École Normale*, og da deres fader døde 1814, fik Antoine sin yngre broder ind på *Lycée Louis-le-Grand*. Det blev en smertefuld debut. En brutal elev gav François et næveslag, som berøvede ham synet på det ene øje. Men drengen havde karakterstyrke til aldrig at opgive navnet på den skyldige.

1821 forlod François Buloz skolen, og da arven efter faderen var ved at udtømmes, måtte han give afkald på videre uddannelse. De velbegavede brødre slog sig igennem ved mangelhånden hverv. Antoine tog en foreløbig beskæftigelse som medhjælp for general og hertug de Rovigo. Han skulle ordne og besørge til trykken de erindringer, som den adelige herre overlod ham. Salgsudbyttet skulle de dele. Men disse memoirer udkom øjensynlig aldrig. François fik arbejde på en kemisk fabrik i Sologne (Indre-et-Loire), som tilhørte forfatteren Etienne de Jouy (1764-1846). Buloz vendte snart tilbage til Paris, hvor han fulgte forelæsninger i kemi på Sorbonne og lærte sig – som Diderot i sin tid – engelsk ved hjælp af en grammatik og en ordbog. Jouy var imponeret af denne utrættelige unge mand og skaffede ham en plads ved det store biografiske leksikon *Biographie universelle des contemporains* (1820-25), som skulle omfatte alle, der siden Revolutionen havde vundet berømmelse. For en ussel løn, 50 francs om måneden, sled den tyveårige Buloz nat og dag med at samle oplysninger og skrive artikler. En dag var jobbet forbi. Han kom i gang på et trykkeri, lærte faget og blev en ret habil typograf. Han fik så plads på ærkebiskoppens stiftsbogtrykkeri, hvor han læste korrektur på alle værkstedets franske og latinske tryksager. Samtidig begyndte han at oversætte engelske bøger, bl.a. et skrift om kemien i lægevidenskabens tjeneste. Man må stadig tænke på Diderot.

François Buloz boede på et kvistværrelse i Rue de Fleurus, hvor en ildebrand en dag berøvede ham alt, hvad han ejede – dog uden at berøve ham modet. Buloz' slagord var: man må holde ud, *il faut durer!*

Men endelig, i 1828, blev han korrekturlæser på det fornemme

François Buloz. Billedet er dateret Mars 1857.

Éverat-trykkeri. Her lærte han litteraturens folk at kende og skabte respekt for sin viden og sit jugement. Her genfandt han en studiekammerat, M. Auffray, som ledede et trykkeri, hvorfra udsendtes et tidsskrift, *Revue des Deux Mondes, Journal des Voyages*. Den dobbelte titel skulle lokke læsere af rejseskildringer til. Publikationen var kun nogle måneder gammel og gik dårligt. Auffray havde overtaget La Revue og sluttede 1. febr. 1831 kontrakt med F. Buloz, som blev chefredaktør med en årsgage på 1200 francs og 2 francs pr. abonnent.

Dette blev indledningen til en storartet karriere i de internationale tidsskrifters verden. Buloz var stor af vækst, robust som en bonde fra Savoyen; han satte al sin styrke ind på at opbygge La Revue. Det unge tidsskrift havde ikke mange penge; men redaktøren forbandt sig med en ung forfattergeneration, for hvem det var vigtigere at blive trykt end at få store honorarer. Hos ham begyndte Alfred de Musset og Jules Simon;

her kom Alfred de Vigny, Sainte-Beuve, Victor Hugo, Alexandre Dumas, George Sand, Honoré de Balzac.

Som redaktør gik Buloz aldrig på akkord. Han sendte nådeløs retur, hvad der ikke stemte med hans mål med *La Revue*. Ingen anbefalinger fra højagtede litterater talte med. Filosoffen Victor Cousin havde fremsendt en artikel om Immanuel Kant, som han selv var ret stolt af; han havde oplæst den i Akademiet for de moralske videnskaber og meldt, at den ville fremkomme i *Revue des Deux Mondes*. Men Buloz erklærede over for en ven af Cousin, som havde bragt artiklen: »Jeg har læst den fra ende til anden; jeg forstår ikke et ord deraf, og jeg vil *aldrig* trykke en artikel, som jeg ikke forstår. Cousin kan bare sende den til *Journal des Savants*«. Cousin blev ude af sig selv af raseri og svor, at han aldrig ville skrive til Buloz' *Revue*, hvad han alligevel gjorde, det var jo stedet for at blive læst.

Buloz blev ofte angrebet; han måtte tåle øgenavne og nidvers. Men intet kunne svække hans iver for *Revue des Deux Mondes*, hvor han tog sig af alt, til de mindste typografiske detaljer; jf. Marie-Louise Pailleron: *François Buloz et ses amis* (Paris 1919).

Succes havde Buloz. Han begyndte med 350 abonnenter; 1834 havde han 1000, 1838 1500, 1843 2000 og ved sin død 1877 18.000 (1889 lige ved 25.000).

Revue des Deux Mondes var og forblev et kulturmagasinet, med skønlitteraturen som sit centrale område. Men fra 1851 udvidede Buloz sit foretagende med en særskilt årspublikation, som mest af alt var politisk samtidshistorie. Som anført ovenfor:

Annuaire des Deux Mondes
Histoire générale des divers états

Foran mig, på mit bord i Det kgl. Biblioteks læsesal, står nu fjorten svære bind, et for hver årgang 1851-65.

Vi tager det første frem. Det hedder *Année 1850*, udkom 1. sept. 1851. Den store fortale, dateret 25. aug. 1851, er underskrevet F. Buloz, Directeur de la *Revue des Deux Mondes*. 1160 store sider. En fast utrolig præstation. Og så beder redaktionen endda om undskyldning for den senere levering! Hvad de kunne udrette, de gamle.

Buloz forklarer os planen: år for år at samle relevante oplysninger omkring de lande, der har en aktiv rolle i verden. Et arkiv, hvor man kunne finde, foruden en vurdering af de historiske begivenheder, en klar, systematisk redegørelse for hvert lands politiske og administrative forhold, regeringsformen, statens budget og økonomiske ressourcer, hær og flåde, bevægelser i åndslivet, samt handelens og industriens forhold. Det skal være en orientering i samtidens interessesfærer; for hvert år de kampe, bestræbelser, fremskridt eller tab, som finder sted hos de nationer, der kappes om det politiske og merkantile førerskab.

Man har overalt taget tilløb til året 1850, siger Buloz. Vi må erkende, at det var et så naturligt som lykkeligt valg, for Europas vedkommende, at sætte den franske Februarrevolution 1848 som udgangspunkt. Denne indledte virkelig en ny tidsregning, *une ère nouvelle*. For lande uden for Europa måtte man i reglen gå længere tilbage. Det, som vi satte os for at udføre, var ingenlunde en række tilfældigt sammenstillede beskrivelser, men et levende og varieret billede, som skulle udfolde sig i den verden, hvor de aktuelle stridigheder går for sig. Denne orden mener vi at have fundet i en idé, der er lige så enkel som dyb, og som tegner til at få stadig større anseelse i politik. Næmlig adskillelse efter *race*. Det er værkets hovedredaktør, H. Deprez, som har æren herfor.

Indholdsfortegnelsen belærer os om, at *race* betyder beslægtede folkeslag: *race latine*, hvortil hører belgiere og schweizere; *race anglo-saxonne*; *race scandinave*; *race germanique*, som omfatter nederlænderne og det tyske Forbunds enkeltstater; *race slave*, *race turco-slave*, hvor grækerne har fundet et hjørne. – Vi forlader Europa og møder først *race anglo-américaine* og *race hispano-américaine*. Endelig en unægtelig summarisk omtale af *races africaines et asiatiques*.

Vi kan se i dag, fortsætter Buloz, at vi ikke kunne gennemføre dette projekt uden de talrige kontakter, vi har med udlandet, hvor politikere, ja regeringer, har skaffet autentiske oplysninger. Vi har endog selv været af sted for at få bekræftet visse oplysninger. Vi har (jeg refererer stadig kort) i høj grad benyttet os af kompetente medarbejdere ved La Revue. Men vi vil ikke glemme at takke, offentligt, fremtrædende udlændinge, skribenter, som med rette er anset i deres eget land, der har ydet os en værdifuld medhjælp. Buloz nævner nogle af de franske

medarbejdere, men ingen udlændinge. Vi ville gerne kende de danske, årsskriftets redaktion har været i forbindelse med.

En aktuel håndbog skulle det være, en opslagsbog for »politikere, journalister, finansmænd, handelsfolk«. Jeg vil tilføje, at for alle slags diplomater måtte *Annuaire des Deux Mondes* blive en sand guldgrube.

Det er nu årsskriftets allerførste ord, at den anden halvdel af det 19. århundrede markeres med revolutionskrisen i 1848. Og Frankrig fik det mærkelige privilegium med Revolutionen af 24. febr. 1848 at virke som eksempel og fremstød for det øvrige Europa. »Hvordan kunne på nogle timer en regering styrte sammen, en regering, der var indsat af nationen, gennem atten år bekræftet og styrket af den offentlige mening og tilsyneladende så solidt etableret, at den mest glødende oppositions angreb syntes omsonst og farefri?«. Det var vel, kan vi sige, som et jordskælv, der forplantede sig til alle omgivelser, men rystelserne havde større eller mindre virkninger efter de geologiske forhold i syd, øst og nord: »I Nordeuropa, mellem de tyske folkeslag, som er så spekulative, og de latinske, så utålmodige i deres handlinger, fremviser to små tapre nationer, Danmark og Holland, billedet af en rolig, regelret forfatningsmæssig udvikling. For Holland, som har frihedstraditioner, er sagen ligetil og naturlig. Det er mere mærkværdigt, at Danmark har bevæget sig uden larm fra enevælde til parlamentarisk styreform. Der var i Europa intet monarki, som var mere despotisk i teorien; det må dog retfærdigvis tilføjes, at der ikke i praksis fandtes et mere mådeholdende, bogstavelig talt mere faderligt regime end det danske. Loven af 1665 [Frederik 3.s Kongelov af 14. nov. 1665], som stadig gjaldt, var frugten af et forbund mellem borgerskabet og kongemagten, rettet mod adelen; den havde givet kongen en næsten grænseløs autoritet; men denne enevælde havde ikke glemt, hvor den stammede fra, og ofte vist borgerskabet hensyn, den ikke altid viste adelen«. Vi kan glæde os over, at forfatteren til dette afsnit har fast hold på årstal og datoer. »1834 havde Frederik 6. åbnet vejen til forfatningsreformen, idet han tillod oprettelse af provinsielle stænderforsamlinger. Og den nuværende konge [Frederik 7.] havde, fra sin regerings første dage, i januar 1848, gjort bekendt, at han havde i sinde, i forståelse med sit folk, at indføre en ny grundlov«. Altså før Februarrevolutionen var brudt ud og længe forud

for 4. nov. 1848, vedtagelsen af Frankrigs demokratiske konstitution. Den danske grundlov af 5. juni 1849 bliver beskrevet på to tætte sider (44-46). Beretteren glemmer ikke, at Danmark samtidig var engageret i krigen om Slesvig, der »truede selve rigets eksistens«. I et stort, bevægende afsnit (85-102) behandles »la question danoise et les cabinets«: Danmarks krig 1848-50 mod de slesvigholstenske oprørere og Prøjsen. Historien forlænges inde i et hovedkapitel om Tysklands og Østrigs indbyrdes affærer.

Efter o. 150 sider om forholdet mellem større og mindre europæiske magter kommer den historisk-demografiske beskrivelse efter den ovennævnte gruppering i »racer«. Frankrig tager o. 100 sider, Storbritannien o. 80, de tyske stater og Østrig mere end 200. Vi er hjemme med la race scandinave, som fylder 44 sider, hvoraf Danmark får 20.

Vi mærker os, at *Suède et Norvège* danner en enhed, hvor informationen om Sverige dominerer, undtagen hvor det drejer sig om statsformen. Vi får først underretning om det historiske spil mellem Sveriges stænderforsamling, som er landets rigsdag, og kongemagten. Dernæst om Norges tvungne overgang 1814 fra dansk overhøjhed til personalunion med Sverige. Herunder Norges beslutsomme vedtagelse af sin egen frie forfatning. Det anmærkes, at skønt den norske statsform var meget nær demokrati, fastslog den dog lutheranismen som statsreligion: munke, jesuitter og jøder skulle ikke have adgang til Norge.

Efter kapitler om administrations- og militærforhold følger finanserne. Det er slående, at Sverige kaldes et fattigt land, fordi 4/7 er skov og der kun kan dyrkes korn i Sydsverige; de vigtigste ressourcer består i jern- og kobberminer samt træ og tørret fisk. Men økonomien går fremad, og Sverige er blandt de få stater, der ikke har gæld. Der opstilles tabeller over statens indtægter og udgifter. – For Norge angives blot antallet af rigsdaler, hvormed budgettet balancerer.

De nordlige litteraturer er alle følelsesbetonede; de dvæler ved ømhed, tungsind, begejstring, fantasier og drømme, de har sans for betragtninger og yderliggående billedsprog. Hvad der bevidnes af digterne Tegnér, Franzén, Geijer. Blandt Sveriges aviser nævnes blot det liberale *Aftonbladet*; blandt de norske ingen. Det betones, at pressefriheden i Norge er total: nogen ret til forbud eksisterer ikke. Men det skyldes nok,

tilføjes det, at Norge er for fjernt fra, hvor det foregår, til at der kan opstå sindsbevægende problemer.

Det er et grundsynspunkt i disse nordiske beskrivelser, at de tre landes opgave er at værne Norden mod Rusland, der allerede (1809) har lagt Finland under sig, og mod Tyskland, som senest under krigen 1848-50 har truet Danmarks integritet. Det er en oplevelse her i det klare franske foredrag endnu en gang at følge vor historie fra Frederik 7.s overtagelse af tronen 20. jan. 1848 til den nye forfatnings vedtagelse 5. juni 1849, videre de politiske partiers konstituering og krigens forløb. Dernæst udførligt landets administration, handel og finansvæsen, skatter og udgifter inden for hvert ministerium. Modsat for Sveriges og Norges vedkommende har redaktionen haft gode kilder til den danske pressetilstand. Det er frapperende, at det konservative Berlingske Tidendes redaktør, M.L. Nathanson, prises for den succes, bladet har haft de sidste tyve år: »M. Nathanson, tidligere banquier, en mand af ånd og meget belæst, samt forfatter til adskillige arbejder om landets statsøkonomi og statistiske forhold«. Så følger en virkelig presseoversigt: Flyve-Posten, Kjøbenhavnsposten, Corsaren (der har tabt gejsten), Almuevennen, Bondevennen, ugebladet Danskeren, provinsbladene, etc. Det bør nævnes, at det er et princip for *Annuaire* at gøre rede for ethvert lands presse.

Danmark får et særligt stykke om vore kolonier. Landet har skilt sig af med de indiske besiddelser i Trankebar, Serampore, Nikobarøerne, samt bosættelserne på Guineakysten. Nu danner Island og Færøerne et administrativt område inden for kongeriget. På de tre danske Antiller i Vestindien skulle slaveriet efter planen slutte 1859, men et oprør fandt sted i juli 1848, inspireret af frigørelsen i de franske kolonier. Guvernøren besluttede uden autorisation fra hjemlandet at gøre befrielsen komplet og sejlede derefter til København, hvor han nu lige er fradømt sit embede. Men den danske regering godkendte den definitive frigørelse, en ny guvernør bragte tingene i juridisk orden, og øerne er i god økonomisk udvikling. Således kunne verden 1851 lære Peter v. Scholten's dramatiske indsats at kende, uden at hans navn nævntes. Kommissionsdommen over ham faldt 5. febr. 1851. 20. april 1852 frifandt Højesteret ham.

Grønland ser ud til at trives. Det danske handelsmonopols opretholdelse er til debat. »Regeringen synes negativt indstillet«. Fuldstændigt ophævedes det 1950.

»Vi har gennemgået hastigt, men med forkærlighed, dette lille kongerige Danmark, fordi det, under politiske ulykker, som vi ser så mange steder, i de sidste tre år har vist, hvad sund sans og fædrelandskærlighed formår, selv på en lille skueplads«.

Som dette første årgangsbind strækker hvert af de følgende sig fra sit årstal til henimod udgivelsesdatoen i det følgende år. Det er derfor naturligt, som det sker i de fleste bind, at angive *bind II 1851-52, udgivet 25. april 1852*. Og således videre frem. Vi vil nu, som vor franske ven lige skrev, »rapidement, mais avec prédilection«, gennemgå de danske afdelinger og udpege, hvad hver årgang måtte frembyde af særlig interesse. Vi vil konstant hefte os ved den franske redaktions bedømmelse af Danmarks holdninger og fremtidsudsigter. Her ved krigsforholdets afvikling prises den frihedselskende nation for sit høje retsind. Nu har Danmark afskaffet censur, og jagtretten er ikke længere et privilegium for herremænd, den tilhører alle jordbesiddere. I en lysende fremstilling af kirkens situation siden Reformationen påvises kongernes administrative indflydelse. Præsteskabet lønnes beskedent. Sjællands biskop får o. 9000 frs., en sognepræst o. 3000. Men så drejer tonen: »Skønt en religiøs ånd er alment udbredt i Danmark, er den lutherske kirke ikke sluppet for århundredets store rystelser. To forskellige retninger påvirker kraftigt præsterne. De har hver sin fører, Sjællands værdige biskop, Mynster, og digteren, historikeren, politikeren og præsten Grundtvig. Begge bekæmper rationalismen, Mynster med lærd dannelse og strengt behersket fornuft, Grundtvig med kritik af kirkens bestyrelse af sakramenterne, liturgien, etc., så at hans disciple udviser en fanatisme, der truer folkekirken med adspлтtelse. Den nyudnævnte kultusminister, Monrad, selv teolog, råber 1848 vagt i gevær over for biskopperne: skal den nyvundne frihed inden for staten også gælde kirken? Ministeren ønskede problemet afgjort på en kommende synode, redaktøren er spændt på resultatet, men omstændigheder har udsat det gejstlige møde indtil denne dag«.

III 1852-53; 15. sept. 1853. Prøjsens politiske pres på Danmark søger

stadig nye påskud; nu i Londonprotokollen af 1852. – Som prøve på *Annales* varierende angivelser af litterære nyheder kan her anføres, at redaktionen sikkert med tilfredshed har modtaget underretning om et hovedværk som A.F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik* (der udkom 1844-53). Samtidig opregnes Steen Billes Beretning om Galatheas Rejse omkring Jorden (1843-51), C. Leunings bøger om fransk og engelsk ret (1853-54; NB: bøger fra slutningen af udgiveråret mærkedes ofte med det følgende årstal), A.S. Ørsted: *Af mit Livs og min Tids Historie* (1851-57). Inden for skønlitteraturen hædres B.S. Ingemann som digterkongen efter Oehlenschlägers død (1850). Men der er også plads til Carsten Hauchs skuespil *Tycho Brahes Ungdom* (1852) og Valdemar Thistedes erindringsroman om Capri, *Sirenernes Ø* (1853).

IV 1853-54; 10. okt. 1854. Det skønnes, at kongens og regeringens kundgørelse af 28. jan. 1852 kunne blive skæbnesvanger. Her fastlagdes helstatprincippet. Danmark er en tredelt helhed. Holsten og Slesvig stod begge under kongen alene, med hver sin lovgivende stænderforsamling. Begge uden for grundloven af 1849. Der var åbnet for tysk indblanding, som allerede lagde op til et drama, hvor Danmarks fremtid står på spil.

V 1854-55; 11. okt. 1855. Beretningen understreger den materielle fremgang i de nordiske lande, men også deres skrøbelige neutralitetsholdning. For der er uro i luften, næsten kriseagtig stemning, og tør Danmark, Sverige og Norge lade deres fremtid afhænge af andres støtte? På universitetsuddannelsens område har det nok undret franskmændene, at studerende, som er indskrevet under et fakultet, for hvert semester selv vælger, hvilke forelæsninger de vil følge.

VI 1855-56; 20. okt. 1856. Her sluttes med et i sandhed fromt ønske: »Hvis det er sandt, at en af de skandinaviske stater kan blive truet, så må man virkelig ønske, at dette land blandt Nordens andre folk vil finde en mere naturlig og uden tvivl mere sikker hjælp end den, det kunne vente fra andre nationer, der let føler sig uengagerede og fjerne«. – Endnu en gang virker et afsnit om religionens tilstand som en overraskelse: Hvis der, takket være trosfriheden, som grundloven af 1849 sikrede, viser sig ny, urovækkende agitation, så udvirker denne hos de fleste en styrkelse af det religiøse liv. Søren Kierkegaard og hans elever har nok bragt svage sjæle på vilde veje, men har også vakt troens får og deres søvnige hyrder

til nyt liv i menigheden. Kierkegaard var død 11. nov. 1855. Det kirkelige kapitel kommer tilbage til ham med en nekrolog, som vel er den første tekst, hvor Kierkegaard og hans værk præsenteres for alle fransklæsende; med udbredelsen af *Revue des Deux Mondes* og *Annuaire des Deux Mondes* vel simpelthen for den universelle læserkreds. Da dette tekststykke ejer høj stilistisk prægnans, falder det naturligt at gøre originalen tilgængelig for Kierkegaards landsmænd. Det er jo uden tvivl en dansk stemme, der her forklarer verden, at denne ovenud begavede skribent i femten år har forsøgt, med begreberne frihed og uafhængighed, at få samfund og kirke til at styrte sammen. Alle måtte fortvivle over, at de ikke kunne opfylde betingelserne for at kalde sig kristne. Han fremkaldte en ubeskrivelig bevægelse hos folk ved sit voldsomme, ofte kyniske sprog. Han bar med stoisk ro en dødelig sygdom. Ved hans begravelse vakte en ung slægtning skandale [ved at protestere mod, at Kierkegaard trods sin udtalte protest mod gejstlig medvirken dog blev begravet af en præst].

Nous avons nommé, à propos des attaques dirigées contre l'église danoise, Kierkegaard. Cette vie agitée vient de se terminer. S. Kierkegaard, sans avoir jamais occupé aucun emploi public, a pris rang, depuis une quinzaine d'années, parmi les écrivains les plus féconds et les plus remarquables, les plus singuliers aussi, du Danemark. Avec une imagination vive, un esprit perspicace, mordant et railleur, un talent dialectique peu ordinaire, mais bizarre dans sa manière d'écrire, il a visé à être en même temps un philosophe spéculatif, un moraliste impitoyable, un réformateur religieux sans miséricorde. D'abord sourdement, enfin à découvert, il a tout miné et ébranlé; en prenant pour cris de guerre les mots de *liberté* et *d'indépendance*, il tendait à faire tout crouler, société et église, mais sans s'inquiéter de reconstruire. Par conséquent ce qu'il a surtout produit, c'est l'indifférentisme. Il a fini par rompre en visière ouvertement avec tout ce qu'il lui a plu d'appeler «christianisme officiel,» avec toute église d'état ou, comme il aimait à dire, toute «église officielle;» mais, quoique travaillant, selon lui-même du moins, à devenir un vrai chrétien, il en est venu à nier tout christianisme sur la terre et toute église chrétienne

visible. Prétendant que personne n'est vraiment chrétien, à moins qu'il ne le soit à peu près aussi complètement que Jésus-Christ, il en est aussi venu à dire qu'il est impossible qu'il y ait une foule de chrétiens sur la terre, et que, l'individu humain étant incapable de devenir chrétien tel que l'a été le Sauveur, il n'y a pour l'homme que le désespoir de n'être pas chrétien parfait, ou bien l'abandon complet à Satan, etc. On ne peut juger à quel point ce talent paradoxal a remué les esprits. C'est surtout pendant le dernière année de sa vie que Kierkegaard a jeté le masque et multiplié ses attaques injurieuses contre les personnes et les institutions dans son langage souvent cynique. C'est au moment le plus ardent de cette lutte acharnée qu'il est mort d'une maladie de consommation très douloureuse, mais supportée avec une fermeté stoïque. Ses obsèques n'ont pas eu lieu sans quelque scandale, causé par l'un de ses jeunes parens et de ses plus fanatiques partisans.

VII 1856-57; 15. okt. 1857. Med fransk grundighed i den historiske undersøgelse opridses Danmarks skiftende grænser. Ak, nu støtter Østrig og Prøjsen hertugdømmerne i deres krav. Det er sørgeligt, at Danmarks ulykker forhindrer en virkelig forbindelse mellem de nordiske lande; den ville ellers forstærke hele Vesteuropa.

VIII 1857-58; 30. okt. 1858. Inden for den nordiske verden hæmmes det politiske sammenhold af den intolerante holdning, som stænderne i Sveriges rigsdag indtager. Det vakte stor indignation, da nogle kvinder, som havde konverteret til katolicismen, blev udvist af riget. Der er stadig urovækkende agitation i de dansk-tyske hertugdømmer.

IX 1858-59; 1. maj 1860. Allerede i indledningen til denne stærkt forsinkede årgangsrapport behandles kløften mellem Danmark og Tyskland, og i afsnittet om Danmark udtrykkes frygt for, at landet ikke er sig selv bevidst, hvorledes den såkaldte »europæiske nødvendighed« – spændingen mellem stormagterne – truede vort land. Det er nemlig mod det lille Danmark, at »Tyskland vil bruge kræfter, som ikke andetsteds kan finde bedre anvendelse«. De franske vidste nok, hvor det kunne være.

X 1860-61; 1. juli 1861. Året 1860 syntes at skulle bringe en slags

løsning: således at Holsten *kun* var knyttet til Danmark ved kongens person, og Slesvig til Danmark ved fælles institutioner; »men så måtte Tyskland give afkald på sine planer om langsom adskillelse eller voldelig erobring«.

XI 1861-62; 1. nov. 1862. Og 7. febr. 1861 truede den tyske Forbunds- dag i Frankfurt med krig, hvis Danmark ikke inden seks uger opfyldte alle Tysklands ønsker m.h.t. Holsten og Lauenborg. Danmark, som blomstrer økonomisk og kulturelt, ruster og håber på, at det europæiske diplomati vil befri landet for den truende fare.

XII 1862-63; 1. okt. 1864. Bindets første sider sukker over, at Europa og Amerika er fulde af uløste konflikter. Nye tyske ultimata fulgte. Frederik 7. døde 15. nov. 1863, og Christian 9. blev udråbt til konge. Tyske tropper besætter Holsten; 1. febr. gik prøjserne og østrigerne over Ejderen; Danevirke blev forladt 5. februar, og Dybbøl faldt 18. april. Ingen var kommet Danmark til hjælp. Særlig Sveriges svigten var et hårdt slag.

XIII 1864-65; 1. aug. 1866. Tidsskriftets annuaire er nu klart forsinket. Den dansk-tyske krig åbner den internationale indledning og uddybes stærkt senere. Det konstateres, at Frankrig havde indtaget en neutral holdning og England forblev urokkelig. Historien om krigens gang, de pinlige forhandlinger i London, østrigerne, der oversvømmer Jylland, diplomatisk fiasko og Danmarks ydmygelse til og med fredsaftalen 30. okt. 1864. »Tyskland gentager i Danmark Polens historie. En første deling har allerede fundet sted. Den ene sønderdeling kalder på den næste. Det germanske begær er umætteligt. Hvis Europa ikke sætter stop, vil den tyske flodbølge fortsætte sit løb.«

XIV 1866-67; 20. dec. 1868. Redaktionen var nok ved at miste kontrollen med tidsforløbet, og dette blev sidste årgang, der dog intet har tabt i tanke og stil: »Året 1866 markerer en mindeværdig dato i Europas

Billedtekst til side 146-147: Denne optakt til USA 1860 kan illustrere de franske kronikørers seismografiske følsomhed, hvor den uundgåelige krig mellem Nord- og Sydstater nærmede sig sit udbrud. Der hentydes til John Browns oprør mod slaveriet; han blev hængt 2. dec. 1859. Beretningen føres frem til marts 1861; men det første skud i borgerkrigen faldt først 12. april.

LIVRE SEPTIÈME

— RACE ANGLO-AMÉRICAINE. —

HISTOIRE DES ÉTATS AMÉRICAINS

ÉTATS-UNIS

République démocratique fédérative. — Présidence de M. James Buchanan. ¹

I. — LA SESSION LÉGISLATIVE.

État des esprits au commencement de 1860. — Menées séparatistes au sud. — Les aspirans à la présidence : M. Douglas, M. Davis, M. Seward. — Résolutions proposées par M. Davis. — Organisation de la chambre des représentans. — Mesures de finances. — Mesures politiques. — Motion d'enquête de M. Covode. — Conflit entre la chambre et le président. — Mœurs administratives des États-Unis. — Scandales législatifs. — Antagonisme de M. Douglas et du sud. — Approches de la lutte électorale.

L'année 1860 s'ouvrit, aux États-Unis, au milieu de luttes ardentés : l'animosité des partis puisait un surcroît d'excitation dans l'approche des élections pour la présidence qui devaient avoir lieu au commencement de l'automne. On était loin encore de prévoir qu'avant un an écoulé le pacte fédéral serait déchiré, l'unité de la nation détruite et l'œuvre de Washington anéantie ! Cependant on

(1) M. Buchanan a eu pour successeur M. Abraham Lincoln, proclamé en mars 1861. A cette occasion, les états esclavagistes ont tenté de former une confédération nouvelle, dont l'histoire appartient à un autre volume de cet *Annuaire*. On peut considérer jusqu'aux derniers mois de 1860 les États-Unis comme ne formant qu'une seule république fédérative.

pouvait, sans être taxé de pessimisme, s'alarmer de l'effervescence des esprits, et prendre ombrage des menaces continuelles dont retentissaient les deux chambres. On avait plus d'une fois comparé les altercations des sénateurs et des députés américains aux querelles des héros d'Homère dont la colère s'évapore en injures : il était à craindre cependant qu'à reproduire sans cesse ces menaces de séparation et ces prédictions de guerre civile, les hommes politiques ne finissent par familiariser les masses avec l'idée d'un démembrement de la république. Il est à croire que, parmi les chefs de parti qui, quelques mois plus tard, se jetèrent tête baissée dans une lutte fratricide, il en est plus d'un qu'un faux point d'honneur a empêché de s'arrêter au bord de l'abîme, et aux yeux duquel des paroles inconsidérées, échappées dans l'ardeur de la discussion ou employées comme artifice oratoire, ont acquis la force d'un fatal mais irrésistible engagement.

Le sénat avait reçu, le 27 décembre 1859, communication du message annuel du président ; il en avait renvoyé l'examen à une commission, et il s'était hâté d'expédier les affaires administratives qui lui avaient été soumises par M. Buchanan, pour reprendre l'enquête sur les événements de *Harper's Ferry* (1). La chambre des représentants, impuissante à se constituer, n'interrompait les scrutins inutiles qui consumaient la majeure partie des séances que pour voir renaître de plus belle l'interminable débat sur le livre de M. Helper, *la Crise prochaine du sud*. Ce thème inépuisable servait de prétexte aux orateurs des deux partis pour s'accuser réciproquement de vouloir renverser la constitution, pour échanger des menaces, des provocations, et parfois des coups de poing. Ces luttes passionnées, qui rendaient impossible l'expédition des affaires publiques, étaient mises à profit par les esprits extrêmes. Une manifestation significative eut lieu dans un état où les idées de séparation avaient jeté depuis vingt ans de profondes racines, et qui avait toujours prétendu conduire les autres états à esclaves ; la législature de la Caroline du sud chargea un de ses membres, M. Memminger, d'une mission près de la législature de la Virginie. Cette mission avait pour objet d'exprimer à la Virginie les cordiales sympathies de la Caroline dans les circonstances présentes, de témoigner le désir d'arrêter de concert des mesures de commune défense, et d'inviter en conséquence la Virginie à provoquer une conférence au sein de laquelle tous les états du sud enverraient des délégués. M. Memminger fut reçu par les deux chambres de la Virginie, réunies pour l'entendre, et prononça devant elles un discours qui ne dura pas moins de quatre heures.

(1) Voyez l'*Annuaire* de 1858-59, p. 808 et suiv.

og verdens historie. Prøjsen har stillet sig selv på Det tyske Forbunds plads. Det vil i fremtiden med større styrke samle og lede Tysklands kræfter. På en dag har Prøjsen fordoblet sin magt og fremtræder pludselig som formidabel og truende.«

Blandt de nordiske lande ser Sverige ud til at indstille sig på en passiv og beskednen livsførelse. I Danmark har nationalfølelsen vældigt tag i folk. Man venter utålmodigt på opfyldelsen af § 5 i fredstraktaten september 1866 mellem Prøjsen og Østrig om en folkeafstemning i Sønderjylland, som kunne bringe Slesvigs nordlige distrikter tilbage til Danmark.

Men landet er værgeløst, som Sverige over for Rusland. Nordens fremtid afhænger af Europas garantier.

Vi slutter af.

En langstrakt, men ikke kontinuerlig fart ind og ud af fjorten tykke bind *Annales des Deux Mondes* efterlader stor respekt for redaktionens medlemmer. Hvor det drejer sig om vore nordiske forhold, konstaterer vi en rigdom på detaljer, der forudsætter bred aktuel indsamling af kilder og en præcision, som kun kan rokkes ved stor sagkundskab. Det er redaktørerne meget om at gøre at forstå og udrede de indviklede inden- og udenrigske danske politiske bevægelser. Man hører disse franskmænds suk og klage under arbejdet på at bringe klarhed. Det redaktionelle sprog er både fast og smidigt, rationelt og dog farvet af stemninger.

Redaktionen vil være objektiv, men ikke uden standpunkter. Det er indlysende, at Frankrigs sag ligger de skrivende på sinde, og den konstante varme tone over for Danmark hænger sammen med, at de franske føler, at Danmarks trængsler kan foregribe Frankrigs.

Redaktionen tager regelmæssigt parti for liberalismen. Den anholder Sveriges og Norges intolerante holdning til katolikker. Den giver så at sige hvert år politiske råd til de nordiske lande om sammenhold, lige til f.eks. sammenslutning mellem Sverige-Norge og Danmark, efter krigen 1864. Det er et alment træk i filosofien, at et land kan være for småt til at hævde sig økonomisk og politisk. Et eksempel herpå kan iagttages i vurderingen af Grækenland (I, s. 818-28).

Annuaire des Deux Mondes

Hvad mener Hr. Baronen vel
Om Grækernes Affairer?
Hvis Tyrken slaar dem reent ihjel,
Det mig i Hjertet skærer.

Således synger i 1825 de gæve Korsør-borgere i J.L. Heibergs vaudeville Kong Salomon og Jørgen Hattemager. 1830 fik Grækenland sin selvstændighed, 1850 var landet et konstitutionelt kongerige, der kun holdtes oppe ved subventioner fra tre rivaliserende stormagter, Rusland, England og Frankrig. Finanserne er elendige på grund af gælden til udlandet. Tre partier, som klynger sig til hver sin stormagt, slider hinanden op indbyrdes. Den demokratiske pressefrihed forårsager blot, at journalister, købt af de samme magter, dænger hinanden med injurier og derved ruinerer landets omdømme. Artiklen *Grèce* begynder: »Kongeriget Grækenland rummer en del af den hellenske race, hvis anden og mere talrige del hører under Tyrkiet.« Efter de sidste folketællinger har Tyrkiet to millioner hellener, Grækenland knap en million. Den franske ræsonnør vover her og videre i konklusionen den tanke, at det havde været bedre at lade Grækenland forblive som et fyrstendømme under tyrkisk overhøjhed end at udstyre landet med et regeringsapparat, som udtømmer dets kræfter i stedet for at styrke dem.

Her foran mig står endnu en kort stund en annalistisk verdenskrønike 1850-66 med i alt o. 13.500 store sider, hvoraf Danmark tager o. 350. François Buloz' *Annales* fortjener historikeres, også danske historikeres, opmærksomhed. Det var for mig bevægende at opleve Danmarks skæbneår sammen med dybt engagerede franskmænd.

Den danske befolknings familiedannelse og fertilitet siden midten af 1960'erne

POUL CHR. MATTHIESSEN

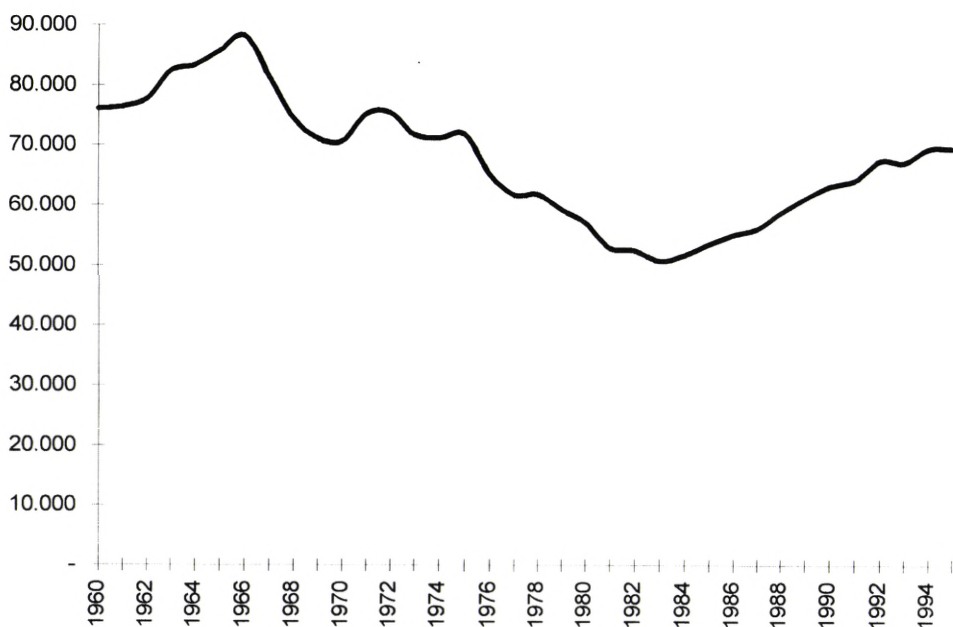
Indledning

Siden midten af 1960'erne er der indtruffet en række afgørende ændringer i det demografiske familie- og reproduktionsbillede i Danmark. I årene før midten af 1960'erne så det demografiske billede af familiedannelse og fødsler omtrent således ud: Næsten alle mænd og kvinder i en generation indgik legalt ægteskab, og det skete i en stadig yngre alder. Omkring midten af 1960'erne var den gennemsnitlige vielsesalder ved første ægteskab 25 år for mænd og 22 år for kvinder. Skilsmisserne medførte en vis reduktion i antallet af ægteskaber, men det årlige omfang heraf var dog så beskedent, at det kun svarede til en halv procent af det samlede antal ægteskaber. Fødselsniveauet var ensbetydende med, at hver kvinde i gennemsnit fødte 2,6 børn.

Fødsler

Omkring midten af 60'erne begyndte der at ske nogle afgørende ændringer i dette billede. Det var ikke blot noget, som indtraf i Danmark. Så godt som alle industrialiserede lande oplevede radikale demografiske forandringer. Herhjemme indtrådte der en nedgang i antallet af levendefødte efter 1966 (*figur 1*). Stigningen i første halvdel af 1960'erne skyldtes et øget antal kvinder i den fertile alder, dvs. 15-49 år. Fødsels-tallet faldt fra 88.000 i 1966 til knap 51.000 i 1983, således at en fødselsårgang i løbet af godt 15 år blev reduceret med over 35.000. Fødselsreduktionen betød, at antallet af levendefødte pr. kvinde aftog fra

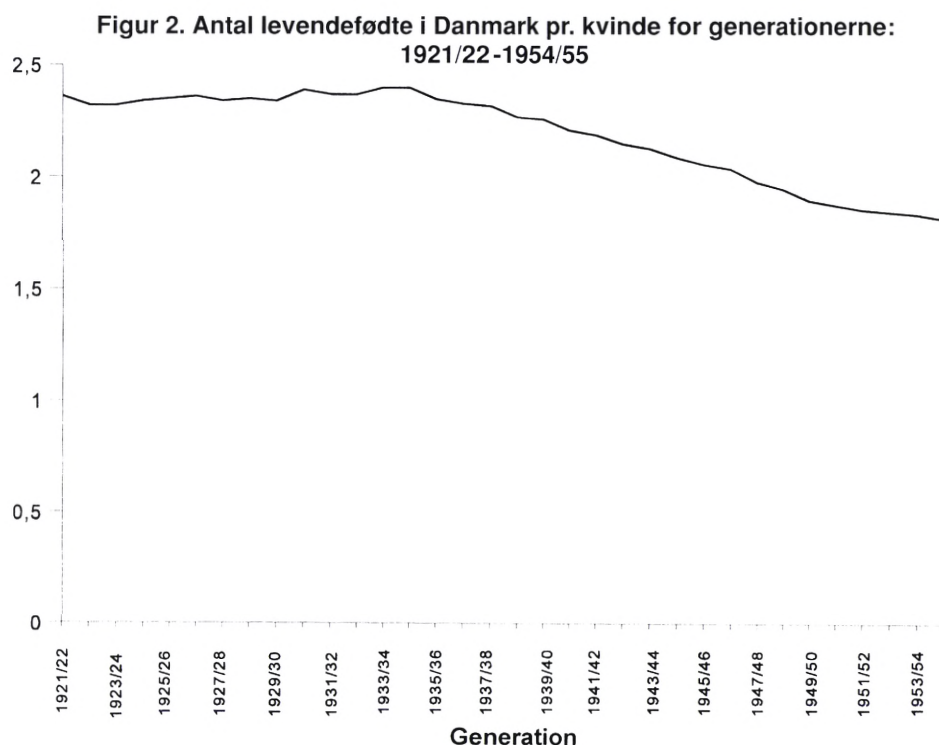
Figur 1. Antal levendefødte i Danmark: 1960 - 1995

2,6 til kun 1,4. Fødselsnedgangen gjorde sig gældende for alle aldersklasser i den fertile alder, men var præget af en særlig stærk nedgang for kvinder under 25 år. Det var ensbetydende med, at kvinderne påbegyndte børnefødslerne senere.

Fra 1983 til 1995 er fødselstallet vokset igen, nemlig fra næsten 51.000 til knap 70.000, og det gennemsnitlige antal levendefødte pr. kvinde er nået op på godt 1,8. Fødselsstigningen siden 1983 har kun gjort sig gældende blandt kvinder over 25 år og skal derfor ses i sammenhæng med en udsættelse af fødslerne før 1983.

Udviklingen efter 1983 betyder ikke, at vi er på vej tilbage til fødselsniveauet i første halvdel af 1960'erne. Det kan konstateres ved at se på, hvor mange børn en fødselsgeneration af kvinder fik før og efter fødselsnedgangen. I figur 2 er vist antallet af levendefødte pr. kvinde for fødselsgenerationerne fra 1921/22 til 1954/55. Mens den ældste af generationerne (1921/22) stort set var færdig med at få børn, da fødselstallet begyndte at falde i 1967, så har kvinderne i den yngste af generationerne (1954/55) født alle børnene efter 1966. For generationerne født

fra 1921/22 til 1934/35 svinger det gennemsnitlige antal levendefødte pr. kvinde kun mellem 2,3 og 2,4. Disse generationer var så langt fremme i deres reproduktion, at de kun i beskeden grad kunne nå at blive påvirket af fødselsreduktionen efter midten af 1960'erne. Men de efterfølgende generationer viser et systematisk fald fra 2,4 til 1,8.

Fødselsnedgangen er blevet realiseret ved, at en øget andel af kvinderne i de yngre generationer er barnløse, og en formindsket andel af kvinderne får 3 børn eller derover. Det er endvidere et karakteristisk træk ved den nye fertilitetsstruktur, at fødslerne finder sted på et senere tidspunkt i kvindens liv. Denne ændring har medført, at den gennemsnitlige alder for førstegangsfødende kvinder er steget fra godt 22,5 år i midten af 1960'erne til 27,3 år i dag. Det betyder, at tendensen til at få børn i en stadig yngre alder, som var fremherskende i de første to tredjedele af indeværende århundrede, er blevet definitivt vendt. Fremtidens børn vil vokse op med forældre, som er ældre end nutidens.

Da familieplanlægningen og børnebegrænsningen begyndte at vinde indpas i den danske befolkning i slutningen af forrige århundrede, var det et fænomen, som tog sin begyndelse blandt de veluddannede i de større byer. Herfra bredte den nye demografiske adfærd sig til den øvrige del af befolkningen. Således forholder det sig imidlertid ikke med fødselsnedgangen siden midten af 1960'erne. Den begyndte på samme tid i alle dele af landet, ligesom opgangen efter 1983 også gjorde sig gældende over hele landet. Som det tidligere er nævnt, vandt den nye adfærd med det samme indpas i alle aldersklasser i den fertile alder.

Bag fødselsnedgangen ligger dybtgående holdningsændringer i samfundet. Der kan her peges på en øget individualisme og en almen accept af ideen om økonomisk og social lighed mellem manden og kvinden. Denne opfattelse af kvindens rolle har fx givet sig udtryk i et højere uddannelsesniveau og en stærkt øget erhvervsdeltagelse blandt gifte kvinder. Endnu i midten af 1960'erne indgik færre end 50 procent af de gifte kvinder mellem 25 og 50 år i arbejdsstyrken, mens det i dag drejer sig om knap 90 procent. Det er bl.a. denne ændring, der har gjort det hensigtsmæssigt for de enkelte familier at reducere børnetallet. Antallet af børn må ikke blive så stort, at det kommer i konflikt med de forventninger til uddannelse, erhvervsdeltagelse og levestandard, som nu næres af begge forældre. Det er endvidere blevet nødvendigt med et nyt fødselsmønster, som indebærer en højere fødealder for at give kvinden mulighed for at uddanne sig og opnå fodfæste på arbejdsmarkedet.

Begrænsningen og udsættelsen af fødslerne er blevet lettet på grund af nye, mere sikre og bekvemme præventionsmidler, nemlig P-pillen og spiralen, som blev tilgængelige i løbet af 1960'erne. P-pillen anvendes i dag af mere end en femtedel af alle kvinder i den fertile alder. Endvidere blev adgangen til at opnå legal abort stadig lettere i løbet af 1960'erne – en udvikling, som kulminerede med indførelsen af fri abort i 1973. I 1995 blev der udført knap 18.000 aborter. Det svarer til en fjerdedel af antallet af levendefødte. Blandt familieplanlægningsmetoderne skal også medregnes sterilisationen. Sterilisationsloven af 1973 gav enhver mand og kvinde over 25 år ret til at blive steriliseret. Fra at udgøre nogle få tusinde før lovens vedtagelse, skønnes antallet i dag at være nået op på omkring 10.000 pr. år.

Familedannelse og fertilitet

Ved hjælp af de effektive familieplanlægningsmetoder kan de enkelte familier også hindre fødsel af tidlige uplanlagte børn, dvs. børn, som enten slet ikke var planlagte eller i hvert fald ikke så tidligt.

Vielser

På samme måde som med fertiliteten er der også sket store forandringer i den formelle familedannelse siden midten af 1960'erne. Fra 1965 til 1982 faldt antallet af vielser fra 42.000 til 24.000, dvs. næsten en halvering (figur 3). Stigningen i vielsestillene i første halvdel af 1960'erne skyldes først og fremmest et større antal personer i de ægteskabsstiftende aldre. I forbindelse med vielsesnedgangen skete der en stærk udsættelse af tidspunktet for ægteskabets indgåelse, idet den gennemsnitlige alder for førstegangsviede mænd steg fra 25,3 år til 28,2 år og for kvinder fra 22,5 til 25,4 år. Det øgede antal vielser efter 1982

Figur 3. Antal vielser i Danmark: 1960 - 1995

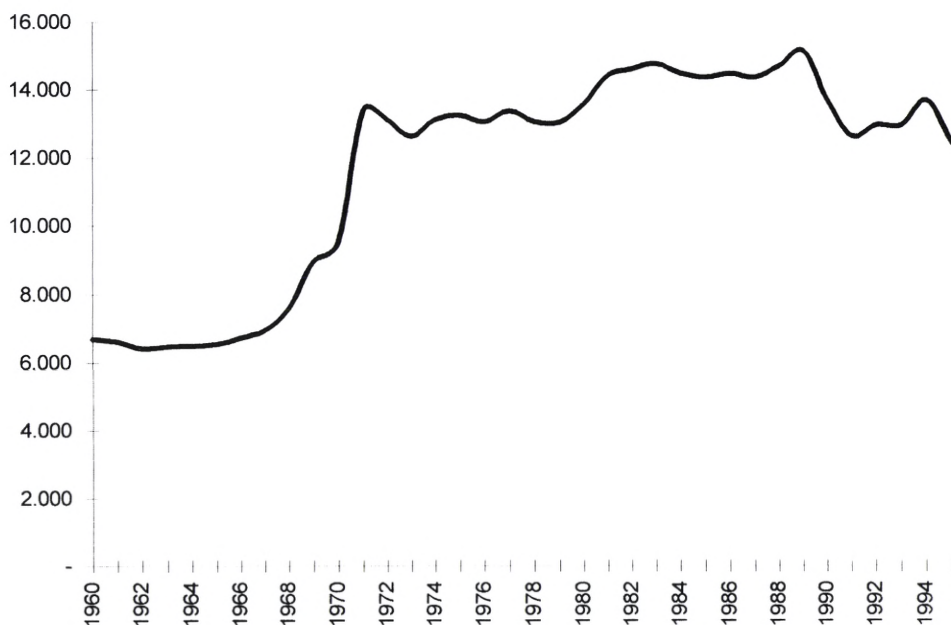
skyldes ligesom fødselsstigningen efter 1983 en indhentningsproces. Det var nemlig aldersklasserne sidst i 20'erne først i 30'erne, som bidrog til denne stigning. Men på trods af denne »indhentning« vil de yngre fødselsgenerationer ikke nå op på samme andel i ægteskab som deres forgængere. I dag er den gennemsnitlige alder for brudgomme og brude ved indgåelse af første ægteskab henholdsvis 31,5 år og 29,2 år.

Som nævnt begyndte fertilitetsnedgangen et år senere end vielsesnedgangen. Men når man tager længden af graviditetsperioden i betragtning, er realiseringen af den ændrede fertilitets- og vielsesadfærd i virkeligheden tidsmæssig sammenfaldende, nemlig i året 1966. Det må tages som tegn på, at det var de samme økonomiske og sociale faktorer, der befordrede ændringen i de demografiske komponenter, nemlig først og fremmest ændringen af kvindens økonomiske og sociale rolle samt perfektioneringen af familieplanlægningsteknikken. Kvindens nye sociale rolle og dermed evnen til egen indtjening gjorde det legale ægteskab mindre nødvendigt for forsørgelse af kvinden og eventuelle børn. Hvortil kom, at de sikre familieplanlægningsmetoder – herunder abort – muliggjorde faste uformelle parforhold uden fare for uønskede børn.

Skilsmisser

Samtidig med at færre indgår ægteskab, er der også flere, som opløser legale ægteskaber. Det årlige antal skilsmisser er steget fra 6-7.000 i første halvdel af 1960'erne til 13-15.000 efter 1970 (*figur 4*). Det fremgår af skilsmissekurven, at det årlige antal skilsmisser voksede fra knap 7.000 i 1967 til 9.500 i 1970 for så at stige til 13.400 året efter. Årsagen til den stærke stigning fra 1970 til 1971 må ses i sammenhæng med den nye lov om ægteskabets indgåelse og opløsning, som trådte i kraft den 1. januar 1970. Ifølge denne lov blev længden af separationstiden nedsat til mindst 1 år mod tidligere 1½ og 2½ år, nemlig 1½ år, hvis der var enighed mellem parterne om skilsmisse, ellers 2½ år. Det betød, at der efter 1. januar 1971 kunne opnås skilsmisse på grundlag af alle separationer meddelt før 1. januar 1970. Uden den nye lov ville en del af skilsmisserne i 1971 være blevet overført til 1972. Efter lovens ikrafttræden er antallet af skilsmisser forblevet på det høje niveau. Ægte-

Figur 4. Antal skilsmisser i Danmark: 1960 - 1995

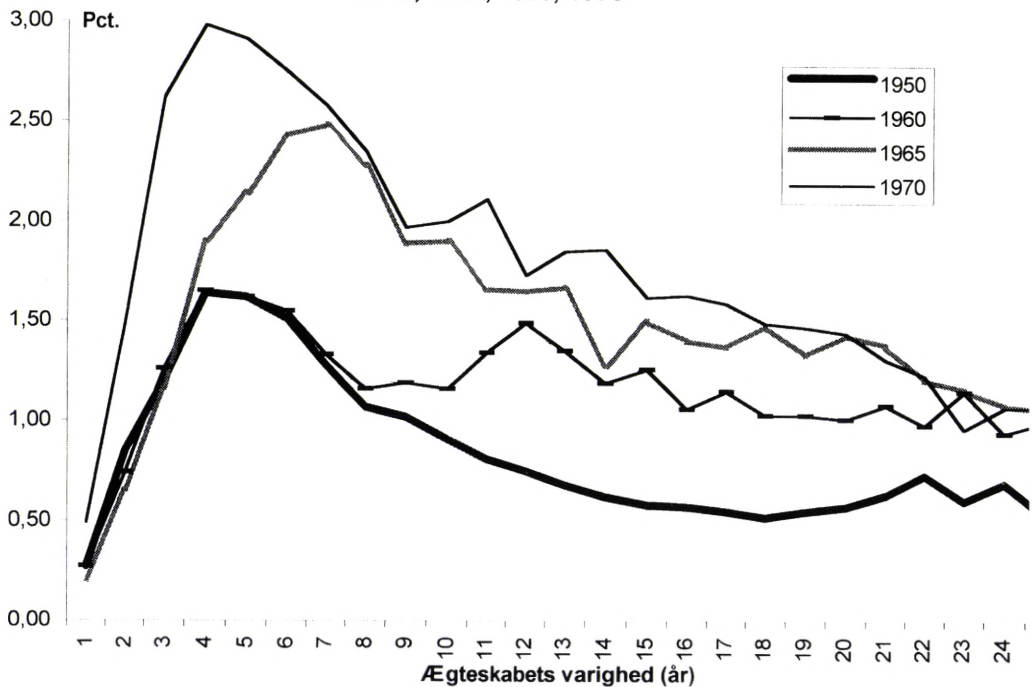

skabsloven af 1970 har således kun medført en kortvarig tidsmæssig forskydning af antallet af skilsmisser.

Det fremgår endvidere af *figur 4*, at der allerede var en klar tendens til øgede skilsmissetal i 1968. Da der i 1960'erne gik mindst $1\frac{1}{2}$ år fra separationstidspunktet til skilsmissetidspunktet, blev en øget skilsmisseadfærd først registreret med flere års forsinkelse. Det betyder, at den nye skilsmisseadfærd i virkeligheden – ligesom fødsler og vielser – går tilbage til omkring 1966. Den nye skilsmisseadfærd må derfor ses i sammenhæng med den tidligere beskrevne holdningsændring i befolkningen. Kvindens muligheder for at klare sig selv økonomisk har gjort det lettere at opløse ægteskaber, som ikke har indfriet parternes forventninger. Endvidere har tilpasningsvanskeligheder i forbindelse med en ændret rollefordeling i ægteskabet utvivlsomt også bidraget til de øgede skilsmissetal. Endelig medfører kvindens deltagelse i arbejdsstyrken flere kontakter og dermed større muligheder for dannelse af nye parforhold.

I det følgende vil det blive undersøgt, i hvilket omfang denne fundamentale ændring af skilsmisseadfærden – og dermed holdningen til ægteskab – først og fremmest gjorde sig gældende blandt de yngre ægteskaber, eller hvorvidt den også vandt indpas i lidt ældre ægteskaber. Med henblik på at besvare dette spørgsmål, vil der blive set på forekomsten af skilsmisser blandt de ægtepar, der blev viet i 1950, 1960, 1965 og 1970. *Figur 5* viser skilsmissehyppigheden efter ægteskabets varighed for hver af de fire ægteskabsgenerationer. Kurverne begynder på vielsestidspunktet, og skilsmissehyppigheden følges i de første 25 år af ægteskabet. 1950-ægteskabsgenerationen følges således indtil 1975, og 1970 generationen følges indtil 1995. Det typiske forløb af skilsmissekurven for en ægteskabsgeneration er en brat stigning i skilsmissehyppigheden fra det første ægteskabsår til et toppunkt i det fjerde ægteskabsår. Det ses også, at de to ældste ægteskabsgenerationer, nemlig fra henholdsvis 1950 og 60, stort set har samme værdier for skilsmis-

Figur 5. Skilsmissehyppighed i Danmark (pct.) for ægteskaber indgået: 1950, 1960, 1965, 1970

Familiedannelse og fertilitet

sehyppigheden i de første 6-7 år af ægteskabet. Denne varighedsperiode ligger nemlig for begge ægteskabsgenerationerne før stigningen i skilsmissetallene i slutningen af 1960'erne. Derimod påvirkes ægteskaber fra 1965 allerede efter 3 års varighed af den almindelige stigning i skilsmissetallet og når først et toppunkt i det 7. ægteskabsår. 1970-ægteskabsgenerationen har lige fra vielsestidspunktet været underkastet det høje skilsmisseniveau og udviser et »normalt« forløb med et toppunkt i det fjerde ægteskabsår – men blot på et højere niveau. Ægteskabsgenerationerne fra 1950 og 60 viser efter 4 års ægteskab en jævnt faldende skilsmissehyppighed, som imidlertid efter henholdsvis 18 og 8 års ægteskab afløses af en stigning på grund af det øgede skilsmisseniveau i sidste halvdel af 1960'erne. Efter henholdsvis 12 og 22 års ægteskab begynder nedgangen i skilsmissehyppigheden på ny for disse to ægteskabsgenerationer. Det kan derfor konkluderes, at stigningen i skilsmisseniveauet har påvirket såvel unge som lidt ældre ægteskaber.

Det faldende antal vielser og det øgede antal opløste ægteskaber har medført en nedgang i antallet af bestående ægteskaber fra 1971 til 1994 på godt 180.000 eller 15 procent.

Papirløse samlivsforhold

Men ændringerne i antallet af vielser og skilsmisser skal naturligvis ses i sammenhæng med den stærkt forøgede forekomst af samlivsforhold, som etableres uden vielsesattest (papirløse ægteskaber). Mens der indtil midten af 1960'erne var et ret ubetydeligt antal papirløse samlivsforhold, boede mere end hver femte par i 1994 sammen uden vielsesattest. Papirløse samlivsforhold er særlig udbredte i de yngre aldersklasser. I aldersklassen 20-24 år udgør de således 4/5 af alle pardannelser. Den stærke udbredelse af de papirløse samlivsforhold i de yngre aldersklasser har medført, at op mod 50 procent af alle levendefødte fødes uden for det legale ægteskab. Men ikke desto mindre fødes næsten 95 procent af alle levendefødte i parforhold, hvor forældrene bor sammen.

En sammenligning af andelen af gifte i midten af 1960'erne med den andel, som i dag enten er gift eller har fælles bopæl, viser, at der

tilsyneladende er sket en nedgang i pardannelsen. Den lavere andel af registrerede parforhold skyldes imidlertid for en del en stigende forekomst af pardannelser uden fælles bopæl, som derved ikke medregnes i statistikken. Denne form for pardannelse betegnes i den angelsaksiske litteratur som LAT-couples (Living Apart Together). Dette fænomen hænger bl.a. sammen med, at begge ægtefæller i dag er erhvervsaktive og i nogle tilfælde ikke kan opnå beskæftigelse inden for samme lokalitet. Denne pardannelse vil i øvrigt blive fremmet af de gældende huslejerestriktioner. Det lave huslejeniveau i forbindelse med boligstøtten gør adfærden økonomisk overkommelig, og vanskelighederne ved at erhverve sig en ny billig bolig gør den tiltrækkende på grund af den betydelige ustabilitet, som præger pardannelserne.

Konklusion

Den aktuelle familie- og reproduktionssituation er således karakteriseret af en omfattende og tidlig pardannelse, som i stor udstrækning påbegyndes uden vielsesattest. Holdbarheden af pardannelsen er blevet mindre og etablering af nye parforhold mere udbredt. Endelig resulterer pardannelserne i færre børn end for 20 år siden, og fødslerne finder sted på et senere tidspunkt. Medens der i forbindelse med de omfattende holdningsændringer i 1960'erne i almindelighed tages udgangspunkt i året 1968, så må de væsentlige demografiske adfærdsændringer allerede henføres til omkring 1966.

Oldtidens fremtid

OLAF OLSEN

Ud fra en nøgtern betragtning er titlen absurd. Oldtiden eksisterer jo ikke længere. Hvorledes kan den da have en fremtid?

Men Danmarks Oldtid lever skam i bedste velgående, både i vor bevidsthed og i kraft af de minder, den har efterladt sig. Interessen for den er større end vist nogensinde før, og vi passer bedre på dens levn, end nogen tidligere generation har ønsket og evnet. Oldtiden forandrer sig tilmed hele tiden, fordi vi samler ny viden om den, og fordi vi danner os nye tanker om, hvordan den har været. Det vil man utvivlsomt blive ved med. Derfor har oldtiden også en fremtid.

Men hvad vil fremtiden gøre ved oldtiden? Hvis vi vil spå om det, må vi gøre os klart, hvad vi selv bruger oldtiden til – og derefter overveje, om vore efterkommere kan tænkes at ville anvende den anderledes. Vort allerførste spørgsmål må derfor være: Hvorfor beskæftiger vi os overhovedet med noget så fjernt som oldtiden?

For en videnskabsmand er det naturligt at pege på menneskets erkendelsestrang som den vigtigste årsag. Vi ønsker at forstå den verden, vi lever i, og det kan man ikke uden kendskab til menneskets fortid. Hvor denne forståelse tidligere især blev baseret på tro, tilsiger vort videnskabssyn os at opbygge vor forståelse af verden på konkret viden. Sådan har det været siden renæssancen.

Forskeren, der må bygge sine konklusioner på den forhåndenværende viden, vil så at sige altid stræbe efter at udbygge denne viden for derved at tilvejebringe et sikrere grundlag for sine teorier og hypoteser. De fleste vil også se det som et mål i sig selv at gøre denne viden så komplet som overhovedet muligt.

Dette er selvsagt ikke noget, arkæologien er ene om. Videbegær er en agtværdig egenskab, og et tilsvarende behov findes i al grundvidenskab. Se f.eks. på insektforskningen. Allerede for hundrede år siden havde flittige entomologer registreret og typologiseret henved 120.000 billearter. I dag kender man mere end 350.000, og der menes at være langt igen, før man er ved vejs ende. Lægfolk vil måske synes, at de 350.000 arter må være mere end tilstrækkeligt, men den sande billeforsker véd, at der stadig er meget at lære, og han helmer ikke, før hver sten er vendt og alle træer rusket under jagten på ukendte billearter.

Vi arkæologer forstår udmærket billeforskerens motiver og har formentlig endda selv et endnu stærkere behov for at opsøge ny viden. Selv om nogle måske synes, at museernes magasiner bugner af oldsager, er forholdet dog det, at vort kendskab til fortiden i mange henseender bygger på et tilfældigt bevaret og yderst fragmentarisk udvalg af fund og jordfaste levn. Der vil altid være mere at finde og dermed også mere at indføje i den basis af viden, som faget beror på. Og det kan ikke understreges stærkt nok, at mange nytolkninger af oldtiden, måske endda de fleste, er sket som følge af uventede fund og observationer. Arkæologiens egen historie vrimler med eksempler på, at nye fund med ét har omstyrtet hævdvundne teorier og bragt helt nye perspektiver ind i opfattelsen af oldtidens mennesker, deres levevilkår og deres samfundsliv.

Hertil kommer et andet aspekt, som billeforskeren også kender, men som er om muligt endnu mere vigtigt for arkæologien: redningen af truede kilder. Hver eneste dag forsvinder der spor af Danmarks oldtid som følge af jordarbejder. Det kan være landmandens nye plov, der trækker dybere furer i ageren, marker der bebygges med beboelseshuse eller nye fabrikker, anlæg af veje og broer, etablering af naturgasnet etc. etc. Hvad der her graves bort, er uigenkaldeligt tabt. Arkæologen kan selvsagt ikke se roligt på, at hans kildemateriale forsvinder uden at være undersøgt først. Han må ud og redde, hvad reddes kan. Langt de fleste arkæologiske udgravninger i Danmark, mere end 400 hvert år, er da også nødudgravninger, der foretages med entreprenørernes gravemaskiner i hælene.

Disse mange udgravninger finder sted på grundlag af en lovgivning,

Oldtidens fremtid

der giver arkæologerne ret vidtstrakte beføjelser til at gribe ind, når der gøres fund af fortidslevn ved jordarbejder. Ifølge loven kan rigsantikvaren bl.a. forsinke anlægsarbejder i helt op til et år (hvad han dog prøver at undgå!) for at undersøge det fremkomne, før det går til. Ved at imødekomme den arkæologiske forsknings behov med så stærke bestemmelser viser staten, at den ikke opfatter udforskningen af Danmarks oldtid som en eksklusiv akademisk disciplin, men som et anliggende der vedkommer hele folket.

Oldtiden har alle dage talt til menneskers fantasi og vakt deres videbegær. Før arkæologien blev til som videnskab, var det især sagn og myter, man hæftede sig ved. Saxo Grammaticus, der omkring år 1200 skrev den første store Danmarkshistorie, fylder halvdelen af sit store værk med en perlerække af imaginære oldtidskonger og drabelige helte. Men Saxo er også den, der undrer sig over de vældige sten i jættestuernerne, som han tilskriver en uddød race af kæmper, og hans konge, Valdemar den Store, sendte en ekspedition til Runamo i Blekinge for at læse, hvad man troede var en lang indskrift fra oldtiden på en klippe.

Den store almene interesse for oldtiden hører dog en langt senere tid til. Den kom først for alvor med den folkelige vækkelse i 1800-årene, som især Grundtvig gav en stærk historisk dimension. Dette smittede af på arkæologien, som yderligere blev fremhjulpet af fagets pionerer, en række fremragende arkæologer, som fra første færd forstod, at arkæologer ikke blot skulle skrive for hinanden, men at deres videnskab var bedst tjent med, at de skrev, så arkæologien fik hele folket i tale. Og folket lyttede. Interessen blev styrket af fremkomsten af et stort antal eventyrlige oldtidsfund, deriblandt Dejbjerg-vognene, Gundestrupkedlen, Solvognen og de prægtige egekistegrave fra bronzealderen – selv om så årsagen til mange af fundene var udjævningen af titusinder af gravhøje, der ved omlægningen af landbruget efter de store landboreformer var i vejen for en rationel dyrkning af markerne. Denne ødelæggelse af oldtidsminder, der gjorde det danske landskab fattigere, blev der først sat en effektiv bom for ved naturfredningsloven af 1937.

Ikke alle interesserer sig for oldtiden for oldtidens egen skyld. Nogle vil endda være ret ligeglade med den, hvad de naturligvis skal have lov til. Men eftersom oldtiden er det første og længste led i menneskehedens

udvikling, er den storleverandør af viden og især af hypoteser til brug for politiske, økonomiske og sociale teorier og ideologier. Da arkæologiske fund sjældent giver entydige svar på samfundsspørgsmål, kan ideologerne boltre sig nogenlunde frit og benytte oldtiden efter behov – eller misbruge den, vil deres modstandere sige. Impulserne går iøvrigt også den modsatte vej. Den arkæologiske teoridannelse omkring oldtidens samfund er således i høj grad præget af de forskellige tiders vekslende politiske ideologier og strømninger, og aktuelle problemer i nutiden vil ofte få arkæologerne til at anskue oldtiden fra nye vinkler og stille spørgsmål til kilderne, som forrige generation end ikke ville have drømt om.

Det lyder måske mærkeligt, men interessen for oldtiden har både uden- og indenrigspolitiske facetter. Hvad det udenrigspolitiske angår, er der betydelig national prestige i en glørværdig fortid. Det har der altid været. Saxo fortæller, at han på ærkebiskop Absalons befaling skrev sin krønike, for at det ikke skulle hedde sig, at vi danske fra arilds tid havde ladet vore berømmelige bedrifter gå i glemme, medens vore naboer havde glæde af at kunne mindes, hvad de havde udrettet. I 15-1600-årene kappedes Europas konger om at udsende lærde værker, der skulle bevise netop deres riges urgamle oprindelse. For Danmarks vedkommende lød påstanden, at vort land var grundlagt af Abrahams sønner. Det var svært at overgå. I vore dage har vi såmænd stadig en rem af huden i vor naive stolthed over vore ubehagelige forfædre vikingernes plyndringstogter, som vi tuder turisternes øren fulde med, og som endog nu og da bliver luftet i officielle taler til prominente gæster fra de lande, det gik ud over. Tænk hvis englænderne brystede sig på samme måde over terrorbombardementet af København i 1807!

Indenrigsk har fænomener fra oldtiden en stærk symbolværdi, som nu og da benyttes i reklameverdenen (f.eks. Solvogner og det lurmærkede smør), men som tillige kan udnyttes til politisk agitation. Både sagnhelten Holger Danske og Danevirkevolden er til forskellig tid blevet brugt som symboler på vor forsvarsvilje. Nazisterne lancerede deres barske germanske krigerideal i et oldtidsantræk med en skønsom blanding af stendysser, lurblæsere og runesten som kulisser, og det er næppe

Oldtidens fremtid

et tilfælde, at vore dages ynkelige lille skare af nynazister nyligt kaldte til møde på plænen foran vikingeskibshallen i Roskilde.

I vor tid er det dog ikke ideologiske eller politiske aspekter, der er udslagsgivende for det danske folks interesse for oldtiden, men først og fremmest de synlige minder, der tildrager sig opmærksomheden, i særdeleshed gravhøjene i landskabet og de rige samlinger af oldtidsfund på museerne, der bliver besøgt som aldrig før. I den sidste menneskealder har de arkæologiske museer i Danmark alle været i stærk vækst, talrige fortidsminder er blevet restaureret, og mange steder bygges der rekonstruktioner i fuld størrelse af oldtidshuse og -skibe. Bag denne bemærkelsesværdige udvikling ligger utvivlsomt mange faktorer, deriblandt den almindelige højnelse af uddannelsesniveaet og den længere fritid, som giver bedre tid og mere lyst til at deltage i kulturelle aktiviteter. Men hertil kommer for både historiens og arkæologiens vedkommende tidens trang til »at søge rødderne« – et slemt modeudtryk, der imidlertid dækker over noget meget reelt: det enkelte menneskes følelse af usikkerhed og afmagt over for de voldsomme omvæltninger og hastige forandringer i nutiden, der får det til at søge tryghed i kendskabet til den lange historiske udvikling, det selv er et led i. Det var denne styrkede historiske sans, der i løbet af 1980'erne satte en stopper for den danske folkeskoles sindsforvirrede forsøg på at skabe en historieløs generation. Nye tider stiller altid nye spørgsmål, også om noget så fjernt som oldtiden.

* * *

Nok om fortiden og nutiden. Det var oldtidens fremtid, vi skulle se på, og vi må derfor vende tilbage til artiklens udgangspunkt: menneskets erkendelsestrang. At den skulle blive mindre i det 21. århundrede, end den har været siden verdens skabelse, er der vist ingen, der kan forestille sig. Hvad vi imidlertid ikke kan vide, er om samfundet – d.v.s. de bevilgende myndigheder plus fonde og private donatorer – i fremtiden vil være indstillet på at komme forskerne i møde med de fornødne midler til deres arbejde. Ikke mindst på grund af den øgede internationale konkurrence vil der sikkert komme flere ressourcer til de

»nyttige« fag, hvis resultater umiddelbart kan omsættes til et formål, der anses for »samfundsrelevant« – et ord, som ikke burde anvendes i denne forbindelse, eftersom al god forskning beriger samfundet. For grundforskningen og da især for kulturvidenskaberne er bevillings-situationen mere usikker. Kulturen opfattes i nogen grad som en luksus, og den bevågenhed, kulturfagene nyder, er dybt afhængig både af velstandsniveauet og af det almindelige kulturelle klima i samfundet. De ældre af os erindrer endnu den isnende »kulturpause« (endnu et skrækkeligt politikerord), der blev iværksat i 1950erne. Noget sådant kan selvsagt komme igen.

Om det så også vil ske, er uforudsigeligt. Hvad vi derimod med sikkerhed kan forudsige, er for arkæologiens vedkommende, at der fra fagets udøvere vil komme et betydeligt pres på bevillingsgiverne som følge af de nærmest utrolige nye muligheder, som udviklingen i naturvidenskaberne og teknologien giver den arkæologiske forskning på så forskellige områder som f.eks. nye dateringsmetoder, prospektering ved hjælp af satellitfotografering og modstandsmåling i jorden, undersøiske udgravningsmetoder, DNA (håber vi!) og rationel udnyttelse af den elektroniske databehandlings ufatteligt mange muligheder. Meget mere kan komme til, og det vil altså sammen skriget efter udnyttelse. Så er det blot, om skriget bliver hørt, for det bliver dyrt, og oldtiden vil næppe ret ofte stå i første række, når pengene i posen skal fordeles.

Dette vil naturligvis i nogen grad være afhængigt af, om man kan fastholde den sympati, hvormed den danske befolkning og dermed indirekte bevillingsgiverne omfatter oldtiden i dag. På dette punkt er jeg optimist, i hvert fald for de nærmest kommende år, eftersom der ikke er nogen svækkelse at spore i den arkæologiske interesse, og fordi vi endnu næppe har set toppen af den kulturturisme, der synes at skulle om ikke afløse, så dog gøre indhug i strandliggernes epoke i turistverdenen. Jeg tror også, at de slående resultater, der kan forventes af de nye metoder, som arkæologien tager i brug i disse år, vil gøre deres til at holde interessen for oldtiden vedlige.

Af endnu større betydning vil det formentlig være, at trangen til at kunne støtte sig til sit lands eller sin regions historie næppe aftager lige med det samme. Snarere tværtimod. Det var ikke noget tilfælde, at

Oldtidens fremtid

arkæologiens første store vækst fandt sted i den periode, hvor nationalstaterne blev skabt. Nu er disse stater på retur, svækket af internationaliseringen og dannelsen af multinationale sammenslutninger, for Europas vedkommende EU. Men selv de mest unionsglade ønsker ikke, at Danmark skal drukne i en lind fælleseuropæisk grød. I denne fase bliver behovet for at markere den danske identitet (et andet modeord, udtales ofte *indentitet*) og det danske særpræg en stærk politisk faktor. Her kan den danske oldtid drages frem som noget, der er vort og kun vort. Arkæologien må derfor altid være rede til at stille sin viden om oldtiden til rådighed for alle, der spørger derom – og gøre det så talentfuldt og medrivende, at samfundet føler trang til at fremme den arkæologiske forskning.

For en snes år siden var de humanistiske fag plaget af en bevægelse, der – skønt angiveligt talsmand for de brede masser – ville gøre humaniora mere videnskabelige ved at introducere en hoben nye fagord, fortrinsvis sindrige og tildels uforståelige latinske konstruktioner. Denne sorte tale ramte også en kort tid vort fag, og nogle af dens tilhængere talte foragteligt om, at arkæologien var blevet reduceret til fritidsunderholdning for borgerskabet. Men vi behøver ikke de svære ord. Tværtimod er det en stor fordel for os, at selv vanskelige videnskabelige spørgsmål kan udredes i et sprog, der forstås af alle, der har lyst til at følge med. At det så af nogle opfattes som underholdende, er kun godt. Underholdning kan også være berigende, og det er jo ikke ballongynger, vi bestyrer.

Hvordan er Danmarks oldtid rustet til at møde fremtiden? Stort set godt. Produktet er der ikke noget i vejen med. Det kan for så vidt undre, eftersom Danmark er et lille land, som isen forlod sent, og i de første mange tusinde år var befolkningen her ved verdens ende yderst sparsom. Vi har da heller ingen forhistoriske monumenter af virkelig verdensklasse, hverken hulemalerier, pyramider eller gigantiske kult anlæg, romerne nåede aldrig hertil, og i det meste af oldtiden produceredes der kun jammerlig keramik i vort land. Alligevel betragter vore fagfæller ude i verden Danmark som en arkæologisk stormagt.

Dette skyldes i høj grad den forhistoriske arkæologiske forskningshistorie. Her var Danmark tidligt med i allerførste række. Christian

Jürgensen Thomsen introducerede i begyndelsen af 1800-årene tredelingen af oldtiden i en sten-, bronze- og jernalder. Videnskabsmænd fra store dele af verden valfartede til hans oldnordiske museum, der var opstillet efter de nye principper, og også hans fremragende efterfølgere J.J.A. Worsaae og Sophus Müller var centrale skikkelser i den europæiske arkæologiske forskning. Vi står på skuldrene af disse gamle kæmper. Deroppe syner vi af langt mere, end hvis vi havde stået med vore egne ben på jorden.

Denne pionerstatus er også baggrunden for, at Danmarks oldtid er så vel belyst, sammenlignet med de fleste andre landes. Den systematiske registrering af fortidsminder og indsamling af fund indledtes så tidligt, at den kunne opfange en væsentlig del af det store arkæologiske materiale, der fremkom ved driftsomlægningerne i landbruget i 1800-årene, og takket være den store folkelige interesse for oldtiden, der er et dansk særkende, tilflød fund og oplysninger i store mængder Oldnordisk Museum i København og de mange provinsmuseer, der efterhånden voksede frem. Det arkæologiske centralregister på Nationalmuseet blev derfor hurtigt meget omfattende. Det udbygges i disse år med materiale, der hidtil kun har været registreret i lokalmuseerne, og det hele overføres til edb, også i kartografisk henseende. Det Kulturhistoriske Centralregister, som det hedder i sin nye skikkelse, er herved blevet et formidabelt arbejdsinstrument for alle, der arbejder med Danmarks oldtid. Og det er ikke alene danskere.

En tredje vigtig faktor i oprustningen af Danmarks oldtid er af ret ny dato. Det er professionaliseringen af lokalmuseerne, der er gennemført i årene efter 1960. Ansættelsen af faguddannede arkæologer ved ikke mindre end 44 forskellige lokalmuseer har gjort det muligt at etablere et fintmasket net, hvor hvert museum har sit eget ansvarsområde, i hvilket man nøje følger, hvad der fremkommer ved jordarbejder, rådgiver anlægsmyndighederne og varetager de arkæologiske nøddugravninger, der bliver nødvendige. Der findes næppe noget andet land i verden, der har en så effektiv overvågning af sin arkæologiske arv. Selv i Holland, der har en særdeles velorganiseret arkæologisk redningstjeneste, er der kun halvt så mange fastansatte arkæologer til at varetage de tilsvarende opgaver.

Oldtidens fremtid

Det er også en fordel ved det danske system, at det arkæologiske udgravningsarbejde reelt er et museumsmonopol. Hvis andre – det være sig universiteternes arkæologer, kollegerne i Skov- og Naturstyrelsen eller amatører – ønsker at grave i et jordfast fortidsminde, må de søge samarbejde med enten Nationalmuseet eller det lokalmuseum, i hvis område objektet ligger. Herved sikres det, at udgravningerne bliver foretaget på fuldt forsvarlig vis, at der er styr på, hvor fundmaterialet havner, og at resultaterne bliver registreret i den landsdækkende database. Der er i Danmark tradition for et godt samarbejde mellem de professionelle arkæologer og amatørerne, og de fleste seriøse amatørarkæologer fungerer i en eller anden form for tilknytning til de lokale museer. I de senere år er der dukket en ny type amatører op: metaldetektorfolket, for hvem spændingen ved skattejagten betyder mere end arkæologien. I andre lande er detektorerne blevet en trusel mod fortidsminderne, som der gribes ind over for. I Sverige kan man endog have i fængsel for at bruge metaldetektor på forhistoriske gravpladser. I Danmark er det derimod lykkedes at etablere et frugtbart samarbejde med de ofte meget dygtige detektoramatører. Et lignende samarbejde findes i den undersøiske arkæologi, hvor amatørdykkerklubber udfører et stort rekognoscerings- og udgravningsarbejde.

Dette lyder jo godt altsammen. Men der er selvsagt også problemer. Det er således betænkeligt, at nødudgravningerne er så dominerende i det feltarkæologiske arbejde i Danmark, og især at der i alt for ringe grad er midler til at bearbejde det indkomne materiale, som derfor ofte kommer til at henligge som en død skat i museernes magasiner og arkiver. Helt død er denne skat nu ikke, eftersom den moderne edb-registrering bevirker, at den ikke går ganske i glemmebogen, men hurtigt kan kaldes frem, når der er brug for at se på den. Men for dansk arkæologi er det et stort problem, at endog store og vigtige udgravninger aldrig er blevet bearbejdet ordentligt. Her slæber vi rundt på en tung arvesynd, som det er svært at få bugt med, selv om der i den sidste generation er sket en væsentlig højnelse af disciplinen blandt de udgravende arkæologer. Det er imidlertid en grundlæggende skavank, at mange arkæologer året rundt må styrte ud til nye uopsættelige nødud-

gravninger og derved afskæres fra at fordybe sig i det materiale, de allerede har udgravet.

Der findes derfor fagfæller, som taler for, at man neddæmper redningsarkæologien og i stedet benytter midlerne til at arbejde med det allerede eksisterende materiale. Dette er efter min mening hverken realistisk eller rigtigt. De fleste af de midler, der anvendes til nødudgravningerne, er af lovgivningen knyttet direkte til dette formål og kan ikke konverteres til andre opgaver. Og vi ville ikke med sindsro kunne give afkald på mulighederne for at undersøge truede fortidslevn, der kan vise sig at være af stor arkæologisk betydning.

Nogle af kritikerne hævder, at nødudgravningerne fortrinsvis frembringer gentagelser af fund, der er gjort i forvejen. Det er simpelthen ikke rigtigt. I Det Arkæologiske Nævn, der behandler alle forslag om sådanne udgravninger på privatejede arealer, sker der på grund af de begrænsede bevillinger en behård prioritering, og Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat overvåger nidkært, at de offentlige myndigheder, der ifølge loven skal bekoste de nødudgravninger, som deres anlægsarbejder giver anledning til, ikke belastes med udgifter til ligegyldige opgaver. Også her anvendes midlerne alene til perspektivrige undersøgelser.

Som arkæolog bliver man ofte spurgt, om der virkelig kan blive ved med at være så meget at finde i den danske jord. Svaret er, at der bliver mere og mere, dette til trods for at der i vor tid går uhyggeligt meget tabt ved dybdepløjning og anden moderne jordbehandling. Til gengæld udvikles der bestandig nye og forbedrede metoder til at lokalisere arkæologiske levn, og vi bliver stadig bedre til at tolke sporene i jorden. Der er ikke mange fundtomme områder i Danmark, bl.a. fordi oldtidens landsbyer med ret korte mellemrum flyttede rundt på deres marker, vistnok for at udnytte den gødning, der i tidens løb ophobede sig under og omkring husene. Vore muligheder for at gøre nye fund og iagttagelser er i realiteten ubegrænsede. I så henseende tegner fremtiden sig lys for Danmarks oldtid. Jeg erindrer en afhandling, der udkom for en snes år siden, hvor en lærd kollega ved hjælp af statistiske beregninger påviste, at så at sige alle nedgravede metaldepoter fra bronzealderen nu var kommet for dagen. Men tryksværten var næppe blevet tør, før der

Oldtidens fremtid

blev gjort nye bronzedepotfund, det ene efter det andet. Og således vil det utvivlsomt fortsætte langt ud i fremtiden.

Blandt arkæologer er det en stående vittighed, at de bedste fund gøres i museernes magasiner. Der er meget om dette, dels på grund af det meget store ubearbejdede materiale, der ligger her, dels fordi den stadigt øgede viden gør det muligt at få gamle fund til at fortælle langt mere, end da de i sin tid blev udgravet. Der er derfor et enormt forskningspotentiale i museerne, og det udnyttes ikke tilnærmelsesvis godt nok. Museernes eget personale har sjældent overskud til at give sig i lag med det, men må lokke speciale- eller ph.d.-studerende til at tage emner herfra op til behandling. En anden fremgangsmåde, som bliver mere og mere almindelig i disse år, og som sikkert vil have fremtiden for sig, er at finde fondsstøtte til at iværksætte projekter, hvor medarbejdere i kortere eller længere tid frikøbes fra deres daglige arbejde for at koncentrere sig om særlige opgaver. Det sker ofte i samarbejde med andre forskere, hvilket især er nyttigt, når undersøgelserne har tværvidenskabelig karakter og f.eks. inddrager kvartærgeologer, biologer og antropologer. De store projekter har givet bemærkelsesværdige resultater, senest i det fundrige Østfyn, men det er iøvrigt min fornemmelse, at de nye muligheder, som den centrale edb-registrering af fund og fortidsminder rummer, på lidt længere sigt vil give enkeltmandsforskningen en renæssance inden for arkæologien.

Jeg er også overbevist om, at adgangen til de centrale edb-registre, der på få øjeblikke kan sprøjte mængder af statistik, diagrammer og fuldt færdige udbredelseskort fra sig – noget som man tidligere møjsommeligt måtte udskrive, beregne og udtegne i hånden – vil skærpe kravene til forståelse af de betydelige metodiske problemer, der knytter sig til benyttelsen af kvantitative vidnesbyrd inden for arkæologien. En øget teoretisk bevidsthed er også påkrævet i forhold til de etnografiske og socialvidenskabelige modeller, der i den sidste snes år på så mange måder har beriget arkæologien i dens forsøg på at bestemme oldtidssamfundenes strukturer, styreformer og udvikling. Her tror jeg, at man er kommet noget længere ud, end isen kan bære, men jeg er heller ikke i tvivl om, at der vil komme kritikere, som kan give debatten en tiltrængt stramning og fornuftig retning.

Olaf Olsen

Der er således nok at tage fat på. Jeg spår oldtiden en glørværdig fremtid.

Middelalderastronomi paa skillevejen

Om traktaten *Tribus modis*, ca. 1255

OLAF PEDERSEN

Det kan forekomme underligt at indføje en tør og teknisk afhandling om middelalderastronomi i denne bog; men det har sin forklaring. For selv om ogsaa videnskabshistorien kender til sammenfattende fremstillinger og aandfulde generalisationer, hviler den til syvende og sidst altid paa detailleret »spadearbejde« som det, der her præsenteres et eksempel paa.

Den latinske middelalder i Europa har efterladt sig en meget rig naturvidenskabelig litteratur, der formentlig omfatter mere end 20 000 traktater fordelt paa et ukendt antal codices. Af disse befinder et halvt hundrede sig i Håndskriftafdelingen i Det Kongelige Bibliotek i København. De fleste af dem blev mere eller mindre indgaaende beskrevet i Ellen Jørgensens katalog fra 1926, som stadig gør det muligt at faa en første orientering i dette store materiale, selvom en detailleret undersøgelse stadig er et desideratum for videnskabshistorikere. I det følgende skal vi beskæftige os med et astronomisk samlebind (Gl. Kgl. Saml. 277,2°), som paa flere maader belyser det vendepunkt i udviklingen, der skete i det 13. aarhundrede, da den ældre tradition fra de senantikke encyclopædister Macrobius og Martianus Capella blev forladt til fordel for en ny tilgang, som direkte byggede paa den gamle græske astronomi, der nu kunde studeres i latinske oversættelser af Ptolemaios's *Almagest* og i talrige mindre kompendier afledt af dette klassiske hovedværk.

I sin nuværende form er GKS 277,2° en folio, skrevet paa pergament i formatet 309×220 mm og indbundet i slutningen af 1700-tallet i et hellæderbind, der paa ryggen bærer Kong Christian VII's monogram og titlen *Miscell. Mathematica*. Ved indbindingen er der sket en beskæring, som er gaaet ud over en del marginalnoter, ligesom snittet er

paalagt en rød farve, der hist og her har sværtet texten. Samlingens proveniens er ukendt, men der er flere vidnesbyrd om, at den paa et tidligt tidspunkt har lidt en haard skæbne.

Saaledes gaar den oprindelige foliering fra fol. 86 til fol. 193; bindet indeholder derfor kun godt halvdelen af en oprindelig samling, af hvilken de første 85 blade er gaaet tabt, eller maaske ikke identificeret endnu i et udenlandsk bibliotek. Dertil kommer, at adskillige blade mangler; der er en stor lakune paa hele to læg (fol. 118 – 134), ligesom ogsaa fol. 144, 147, 160 savnes.

Indholdet af bindet er meget varieret. Det begynder med nogle korte tekster om metrologi og regnekunst, hvorefter følger (89vb-98rb) en komplet version af Johannes de Sacrobosco's *Compotus*, der var høj-middelalderens bedste fremstilling af alle tidsregningens problemer. Der findes her (fol. 91vb) en glosse, som omtaler det aar »vi nu har« – *nunc scilicet anno domini M^oCCxl.* – hvilket gentages senere (fol. 92ra). Teksten synes altsaa at være kopieret i 1240, hvilket gør den til et af de ældste kendte *Compotus*-manuskripter og iøvrigt er et vigtigt holdepunkt for den moderne datering af Sacrobosco og hans værker.

Herefter følger et kalendarium (98v-99v), der bl.a. benævner August 4 som *«dies» Dominici presbyteri et confessoris*, og derfor maa være skrevet efter 1234, da dominikaner-ordenens stifter blev kanoniseret. I en anden haand følger nu først en middelalderlig version af Euclids *Elementer* (102r-113v) og begyndelsen af en anonym geometrisk lærebog (114v-117v) med incipit *Geometricales tractandi diversitates*, der afbrydes brat før den omtalte store lakune. Da teksten fortsætter (fol. 135r) er det i samme haand som i *Compotus*-traktaten, og den fortsætter nu indtil fol. 167 som en smuk bogskrift i to spalter à 60 linier uden mange kontraktioner. Denne sektion begynder med en kosmografisk traktat, hvoraf begyndelsen mangler. Den er endnu ikke identificeret. Derpaa følger en afhandling, som har titlen *Incipit septima liberalium artium scientia, scilicet astrologia*, efterfulgt af det egentlige incipit *Tribus modis locuntur auctores de superioribus*, med et stort illumineret T spændende over ni linier (fol. 145vb). Den slutter fol. 157vb og ikke som angivet i kataloget fol. 159v, idet Ellen Jørgensen har overset, at fol. 158-159 er begyndelsen af en selvstændig, rent astrologisk afhandling

Middelalderastronomi paa skillevejen

med titlen *De significatione primi signi secundum mathematicos* og incipit *Aries primum signum est*, hvor det store A i Aries er illumineret i samme stil som det store T i *Tribus modis*.

Herefter følger slutningen af Liber VIII af Martianus Capellas *De nuptiis Philologie et Mercurii* (fol. 161r – 163v) og derpaa en komplet afhandling *Super geometrie practica ponentes* (fol. 163v) af en iøvrigt helt ukendt Humbertus Astrologus. De afløses af den velkendte *Tractatus de Spera* af Sacrobosco (fol. 169r-173v), der her findes komplet i en meget tidlig version. Fra midten af 1200-aarene til længe efter bogtrykkerkunstens indførelse var dette den mest benyttede universitetslærebog i astronomi. Sammen med Sacroboscos *Compotus* og samme forfatters *Algorismus* (der ikke findes i denne samling) udgjorde den kernen i et *corpus astronomicum*, som i tidens løb stadig suppleredes med flere traktater om planettheori, instrumenter og tabeller. Denne udvikling er allerede paa vej i GKS 277,2°, der slutter med Herman den Lammes to velkendte afhandlinger om astrolabiet fra midten af det 11. aarh., skrevet i samme haand som *Compotus* og *Tribus modis* (fol. 174r – 178v).

Sidst i bindet findes en række astronomiske tabeller, som ifølge fol. 170v er fremkommet ved en omarbejdning af Pisa-tabellerne (der igen var afledt af Toledo-tabellerne) til brug i Paris, under forudsætning af, at de to byer har samme længdegrad. Dette peger paa, at samlingen er opstaaet i Paris. Værdien af *aux solis* (længden af solens apogæum) er angivet for baade 1248 og 1254, medens tabellerne over de forskellige variable alle begynder med disse størrelsers værdier for hvert 20. aar fra 1169 til 1249. Dette tyder paa, at tabsamlingen maa dateres til aarene omkring midten af 1200-tallet.

Den sidste afhandling i denne brogede samling (fol. 190v-193v) handler om regnekunst og beregning af astronomiske tabeller. Den har titlen *Qualiter algorismo sit utendum in negotio tabularum istarum*, og incipit *Quoniam opus tabularum istarum et philosophicarum minutiarum sine algorismo elaborari non potest*. Den er anonym og kendes fra i hvert fald eet andet manuskript (Paris Bibl.Nat. Lat. 7197, 30r – 31r), hvor den har titlen *Algorismus de minuciis physicis*.

Som det vil være fremgaaet af ovenstaaende, er der endnu lang vej,

før indholdet af GKS 277,2° er udtømmende beskrevet. I det følgende skal vi derfor koncentrere os om traktaten *Tribus modis*, der paa mange maader rummer de historisk set mest interessante problemer. Den viser sig desværre at være baade anonym og unik. Trods mange undersøgelser i fremmede biblioteker er det ikke lykkedes at finde et andet exemplar af teksten, som derfor maa studeres alene paa grundlag af Københavnermanuskriptet, af hvilket der findes en fuldstændig transskription, som er for omfattende til at kunne publiceres her.

Texten er opdelt i kapitler eller paragraffer, der hver er forsynet med en overskrift, normalt i rødt blæk. De er ikke nummererede, og eftersom fol. 147 mangler, kan man ikke sige, hvor mange der oprindeligt var. Men tilbage er 78 afsnit, som i det følgende er nummereret fortløbende uden hensyn til lakunen. Indholdet kan ret nøjagtigt deles i en række hovedafsnit om astronomiens begreb (1), firmamentet (2–4), dyrekredsens konstellationer (5–16), andre konstellationer (17–30), himlens daglige omdrejning og cirkler, inklusive mælkevejen (31–42), planeterne, deres afstande og indflydelser (43–52), planeternes bevægelser (53–58), solen og solaaret (59–67), maanen og formørkelserne (68–77), og til sidst en excurs om astrologi (78).

Dateringen af skriftet fremgaar af kap. 67, men ikke paa nogen entydig maade. Det hedder paa den ene side, at der er gaaet 6445 aar siden verdens skabelse og 1255 aar siden Kristi fødsel: *Nunc scilicet anno creationis mundi sexties millesimo quadringentesimo quadragésimo quinto, incarnationis autem domini M. cc°. lv* (155va). Men lidt længere nede i samme kapitel angives aaret efter Kristi fødsel som 1155 (*Modo vero est annus nativitatis domini millesimus centesimus quinquagesimus quinque*, 155vb). For at opklare uoverensstemmelsen betragter vi aarstallet 1255, der fører til at Kristi fødsel fandt sted

$$6445 - 1255 = 5190 \text{ aar}$$

efter verdens skabelse. Men i teksten er dette tal anført som 6190 aar: *Sunt autem sex milia centum nonaginta*. Nu mener forfatteren, at den nøjagtige værdi for årets længde er

$$365 + 1/4 + 1/120 \text{ dage}$$

Middelalderastronomi paa skillevejen

og i det foregaaende kapitel har han forklaret, hvorledes den julianske kalender har skudaar hvert fjerde aar, saa man faar en fireaarig cyclus med et helt antal dage; men dette holder ikke i længden paa grund af den 1/120 dag. Denne lille tilføjelse vilde paa de angivne 6190 aar andrage

$$6190 : 120 = 51 + 70/120 \text{ dag.}$$

Dette strider imidlertid mod teksten, der klart siger, at tallet skal være 43 dage med en rest paa 29 dage: *Totali itaque numero per centum viginti diviso xliii dies exeuntem invenio et xxviii supersunt.*

Herudfra finder man aaret for Kristi fødsel som

$$43 \times 120 + 29 = 5189 \text{ år}$$

efter verdens skabelse. Dette stemmer saa godt med værdien 5190 aar, at vi maa betragte aar 1255 som den korrekte værdi, medens 1155 maa være en fejl i teksten.

Denne datering støttes af andre vidnesbyrd. Saaledes behandler forfatteren i kap. 48 læren om sfærernes harmoni (151rb) og anfører her Alanus de Insulis's digt *Anticlaudianus* som sin væsentlige autoritet. Han citerer 33 verslinier, som paa nær to stemmer med en passage i *Anticlaudianus* (Liber IV, Cap. 6-8), omend de i *Tribus modis* er arrangeret i en anden orden. Nu døde Alanus omkring 1203, og hans skrift kan nogenlunde dateres til begyndelsen af 1180'erne. Det er derfor udelukket, at det kunde citeres i et skrift fra 1155. I denne forbindelse maa man ogsaa betragte de 46 vers i kap. 50 (150vb – 151ra), der angives at findes *in Troylo*. Dette peger paa den middelalderlige Troilus-legende, som formentlig første gang fremstilles i Guido de Columnis' *Historia destructionis Troiae* fra det 13. aarhundrede. Men denne text indeholder ikke de her anførte vers, som derfor ikke kan benyttes ved dateringen.

Vi vender os derpaa til spørgsmaalet om de kilder, forfatteren har benyttet. Foruden mange Bibel-citater nævnes her de græske forfattere Platon, Aristoteles, Ptolemaeus og Johannes Damascenus, medens latinerne repræsenteres af Ovid, Vergil, Plinius, Lucan, Macrobius, Martinus Capella og Ambrosius. Fra middelalderen omtales kun Alanus de Insulis, »Troilus« og *Liber quidam qui Ymago mundi dicitur* (151ra), hvilket maa være skriftet *De imagine mundi* af den næsten ukendte

Honorius Inclusus fra det 11. aarh. I de fleste tilfælde drejer det sig om meget ufuldstændige henvisninger, der tyder paa, at forfatteren ofte kun har kendt sine autoriteter paa anden haand. Herfra er der dog undtagelser, idet *De imagine mundi* meget hyppigt parafraseres paa en maade, der viser, at forfatteren maa have haft denne bog foran sig. Et enkelt eksempel vedrørende stjernebilledet Stenbukken vil vise dette, naar de to tekster stilles side om side.

Tribus modis

Cap. 14 (146va)

Iovem parvulum a patre
proiectum capra clam
aluit, quam ipse post
inter sidera transtulit.

Est autem significatio
quod sicut capra alta
petit, ita tunc sol ad
alta celi conscendit.

Extrema pars eius desinit
in piscem designat finem
mensis illius esse pluvi-
alem.

De imagine mundi

Liber I, Cap. 101

Jovem parvulum a patre
projectum, capra clam
aluit; quam ipse postea
inter sidera transtulit.

Est autem significatio
quod sicut caper altum
ita illo tempore sol ad
alta cæli conscendit.

Quod extrema pars ejus
desinit in piscem, designat
finem illius mensis esse
pluvialem.

Teksten til venstre lyder i oversættelse: »Forstødt af sin fader blev den spæde Jupiter i hemmelighed opfostret af en ged, som han siden flyttede op blandt stjernerne. Men dette har den betydning, at ligesom geden søger mod det høje, bevæger ogsaa Solen sig mod den øverste del af himlen; at dens bageste del ender i Fisken[e] betyder, at slutningen af denne maaned er regnfuld.«

En nærmere undersøgelse viser, at hovedparten af kapitlerne 5 – 29 direkte bygger paa Honorius.

En anden hovedkilde er lidt vanskeligere at opspore, da der aldrig henvises direkte til den eller dens forfatter. Man faar et vink ved at betragte den smukke figur fol. 153r, der viser solsystemet med Jorden i

Middelalderastronomi paa skillevejen

centrum af universet. Omkring Jorden kredser Maanen, Solen og de tre ydre planeter Mars, Jupiter og Saturn, hvorimod Venus og Merkur kredser om Solen. Dette er det geo-heliocentriske planetsystem, der ofte – omend formentlig med urette – siges at stamme fra Heraclides af Pontus i det 4. aarh. f. Kr. Takket være Macrobius kom det ind i den tidlige middelalders latinske astronomi, og endnu i 1100-aarene var det alment kendt. Det beskrives bl.a. i skriftet *De philosophia mundi*, som har været tillagt forskellige forfattere, men i dag betragtes som et værk af Chartres-filosoffen Vilhelm af Conches (d. ca. 1154). En gennemgang af hans skrifter afslører tydeligt afhængigheden:

Tribus modis

GKS 277, 2°, 145vb

Tribus modis locuntur
auctores de superioribus,
scilicet fabulose, astro-
logice, astronomice.

De philosophia mundi

Lib. II, Cap. 5

Tribus igitur modis
auctoritas loquitur de
superioribus: Fabulose,
astrologice, astronomice.

Teksten til venstre lyder i oversættelse: »Paa tre maader tales der af forfatterne om himmelfænomenerne – fabulerende, astrologisk og astronomisk.«

Allerede fortsættelsen viser dog, at der ikke er tale om nogen slavisk afskrift:

Fabulose enim locuntur
ut arctos minor, que et
cynosura dicitur et una
esse de Iouis nutricibus
ex hydeis ninphis et
hac re pro beneficio in
celo locata, et similia,
quod genus tractandi ne-
cessarium est. Eo enim
scimus de unoquoque signo

Fabulose loquitur Nemrod,
Hyginus, Aratus, Taurum
illum esse translatum et
in signum mutatum dicentes et
sic de aliis. Quod genus
tractandi maxime est necessa-
riam. Eo enim scimus de uno-
quoque signo, in qua parte
celi sit situm.

in qua parte celi sit,
quot stelle sunt in eo et quomodo disposite, et nomina
signorum cognoscimus, et ortum et locum stellarum et
signorum.

Teksten til venstre i oversættelse: »Fabulerende taler de om den Lille Bjørn, ogsaa kaldet Cynosura, som værende en af Jupiters fostermødre og en af nymferne paa Ida, og af denne grund belønnet med en plads paa himlen, og lignende ting. Denne fremstillingsmaade er nødvendig, thi som følge af den ved vi om ethvert stjernebillede paa himlen, i hvilken himmelegn det findes, hvor mange stjerner det indeholder, og hvordan de er placeret, og vi kender navnene paa stjernebillederne og deres og stjernernes oprindelse og beliggenhed.«

Om den anden saakaldt »astrologiske« behandling af himmellegermerne hedder det næsten samstemmende hos de to forfattere:

Astrologice vero tractare de hiis [est dicere] ea que in iisdem videntur, sive ita sit sive non. Multa enim de superioribus videntur que ibi non sunt et fallitur visus.

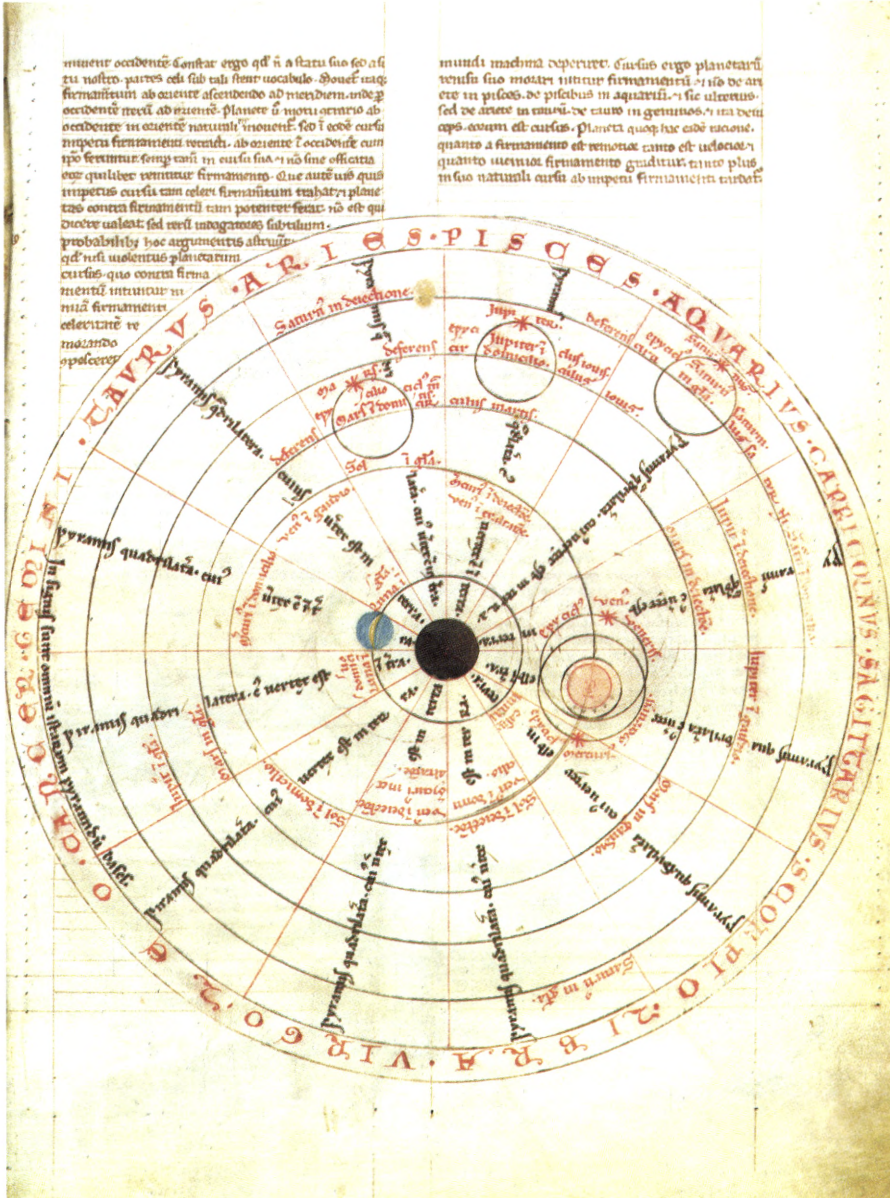
Astrologice vero tractare est dicere ea quæ videntur in superioribus sive ita sint vel non. Multa ibi nempe videntur esse, que non sunt ibi, quia fallitur visus, ut tractat Marcianus Hispanicus.

Teksten til venstre lyder i oversættelse: »At tale astrologisk om disse ting [er at sige] om det, som ses i dem, faktisk er der eller ikke; thi der ses mange ting paa himlen, som ikke findes der, og synet bedrages.«

Endelig hedder det om den »astronomiske« form for dette studium:

Astronomice autem de eis tractare est mathematice procerede, et secundum statum planetarum et signorum euentus hominum

Astronomice vero tractare est ea quæ sunt de illis dicere, sive ita videntur vel non: qualiter inde tractant Julius Firmicus, Ptolomæus.

Det geo-heliocentriske system. Fra traktaten *Tribus modis*, ca. 1255. MS GKS 277,2°, 153r, Kgl. Bibl.

iudicare. Que ars, ut
dicit Ysidorus, donec
ad aduentum Christi ui-
guit, sed et Abraham
dicitur Chaldeos et Egip-
tios astronomiam docuisse.

Cum ergo dictum est: cælum
tegit omnia, astrologicum
est, quia sic videtur, vel
æther dicitur cælum quia
diversis stellis cælatum est.

Teksten til venstre lyder i oversættelse: »Men at tale astronomisk om disse ting er at gaa matematisk til værks og dømme om menneskelige begivenheder ud fra planeternes og himmeltegnenes stilling. Som Isidor siger, trivedes denne kunst indtil Kristi komme, og Abraham siges ogsaa at have undervist Kaldæerne og Ægypterne i astronomi.«

Det fremgaar saaledes, at forfatteren til *Tribus modis* har kompileret sin traktat fra forskellige ældre kilder, som han dog føler sig saa frit stillet over for, at han udskifter forlæggets eksempler med sine egne, saa f. ex. Tyren erstattes af Lille Bjørn. Men han laver ogsaa om paa henvisningerne, som naar han i stedet for Firmicus Maternus hos Vilhelm citerer Isidor af Sevilla's *Tyve bøger om ordenes oprindelse*, der gennem hele middelalderen var et yndet opslagsværk.

Der er imidlertid mere at sige om dette første kapitel og forfatterens begreb om astronomien. Naar det saaledes hedder, at den fabulerende beskrivelse af stjernebillederne er nødvendig, kommer det unægteligt som en overraskelse i kap. 15 at faa at vide, at han ikke selv tror paa den, men tværtimod foragter den som et rent tankefoster. Den tjener alene som et middel til at holde styr paa stjernernes navne og beliggenhed paa himlen (146vb). Maaske er det derfor, han i den fabulerende sektion af skriftet ikke undser sig for at diskutere spørgsmaal, der egentlig hører hjemme andetsteds, f. ex. problemet om fixstjernernes mulige egenbevægelser (kap. 3, 146ra) og det rudimentære, men usædvanlige stjernekort i kap. 30 (148rb). Definitionen af den »astrologiske« betragtning er meget lidt oplysende; det drejer sig her tilsyneladende kun om at skille de virkelige himmelfænomener fra dem, der nok ses paa himlen, men i virkeligheden ikke hører hjemme der. Maaske har forfatterne meteorologiske hændelser som lyn og torden i tankerne. Endelig bemærker vi, at den »matematiske« astronomi identificeres med, hvad vi i dag kalder

astrologien. Dette er et levn fra sen-antikkens sprogbrug, der normalt betegner astrologer som »matematikere«, saadan som det kendes bl.a. fra Augustin, hvis skarpe udfald mod »matematikerne« ikke er rettet mod Euclid eller Archimedes, men mod hans samtids astrologer, der for ham kun repræsenterer vildfarelser og overtro. Senere fulgte Isidor af Sevilla i det samme spor med en klar skellen mellem astronomi og astrologi og en fordømmelse af al stjernetydning som overtro. Af dette er der intet tilbage i *Tribus modis*, hvor Isidor kun nævnes som op-havsmand til legenden om, at Abraham førte astrologien fra Chaldaeae til Egypten.

I det følgende skal vi kort betragte nogle af de emner, der omtales i skriftet. Stellarastronomien tilgodeses i de mange kapitler om fabulerende astronomi, hvori der i alt omtales 45 konstellationer med 651 fixstjerner ud af de »næsten utallige«, der findes paa firmamentet, som har sit navn, fordi det *firmit et temperat* resten af universet ved sin varme og indflydelse (145vb). I kap. 3: *Utrum stelle moueantur* drøftes fixstjernernes mulige egenbevægelse, der siges at være for lille til at kunne paavises i et menneskes levetid (146ra). Mælkevejen betragtes i kap. 38 paa moderne vis som en ansamling af stjerner, hvis lys flyder sammen (149rb).

Den sfæriske astronomi bestaar væsentligt i en beskrivelse af himmelkuglens cirkler, af hvilke to (dyrekredsen og mælkevejen) er synlige, medens ni andre ikke kan ses (vende- og polarkredsene, kolurerne, meridianen, ækvator og horisonten, 149va). De benyttes dog ikke til indførelse af koordinater, som forfatteren her ikke kerer sig om. Til gengæld gøres der meget ud af op- og nedgange af de tolv himmeltegn. Varigheden af deres passage af horisonten angives i timer og minutter efter Martianus Capella (148vb) som nogle af de faa numeriske data i skriftet. Ogsaa grænserne for stjernernes synlighedsperioder (heliakiske og achronytiske op- og nedgange) defineres (149ra-b), og endelig er der et kapitel 41 om astronomisk geografi med en oversigt over otte forskellige »climata« eller geografiske zoner (150ra). De defineres ved skyggelængden af en gnomon (en lodret stang som skyggegger) af en given højde ved middag paa aarets længste dag, hvis længde angives for hver zone. De angivne data er ikke konsistente, idet den længste dag i

den syvende zone angives til $15 \frac{3}{5}$ time og i den ottende til 16 timer, selv om en gnomon paa 35 fod i begge tilfælde siges at give en skygge paa 36 fod.

I kap. 43 vender forfatteren sig nu til planetsystemet. Han forkaster her den platoniske rækkefølge af planeterne til fordel for den kaldæiske – Maane, Mercur, Venus, Sol, Mars, Jupiter, Saturn – Solen bør være midt i systemet, fordi den er den ædleste planet og bør skinne ligeligt paa alle sine undersaatte (150vb). Maanens afstand fra Jorden angives til 125 000 stadier, eller 15 625 mil, medens de indbyrdes afstande mellem de øvrige planeter kun angives i mil. Planeterne bevæger sig tilsyneladende i dyrekredsen (zodiacus), der opfattes som et bælte, som strækker sig 6° paa hver side af en midterlinie, men som her ikke kaldes ecliptica (150vb). Maanen overstryger i sin bevægelse alle 12° , medens Venus overskrider dem med 2° . Solen siges at bevæge sig mellem de to midterste grader, hvilket er i aabenbar modstrid med udsagnet i kap. 59: at Solens bane ligger midt i dyrekredsen (154va); dette er et andet eksempel paa skriftets manglende konsistens.

I spørgsmaalet om, hvad planeterne bestaar af, har forfatteren svært ved at finde sine egne ben. Han kender Aristoteles' lære om, at alle himmellegemerne er dannet af et »femte element«, helt forskelligt fra de fire, der kendes under maanesfæren. Men planeterne har en række egenskaber, bl.a. fasthed (152vb), der tyder paa, at de alligevel har noget med de fire elementer at gøre. Han ender derfor med at betragte det femte element eller »ætheren« som et slags fint destillat af de sædvanlige elementer, som har bevaret nogle af disses egenskaber og alligevel er forskelligt fra dem. Det er i denne forbindelse, han omtaler himmellegemernes indflydelse paa Jorden og mennesket, først og fremmest Solen, der jo holder selve livet i gang (155rb) og forarsager aarstidernes skiften (155rb). Ogsaa Maanens indflydelse paa alt det vaade er stort set af det gode (155vb). De andre planets indflydelser er vanskeligere at bestemme, fordi de paavirkes af hinanden og af dyrekredsen efter visse regler, der beskrives i nogen detaille (kap. 46–51, 151ra ff.).

Vi kommer derefter til forfatterens anskuelse om planeterne bevægelser i kredse, der bliver mindre og mindre, jo længere borte de er fra firmamentet (153va). Der er tre slags cirkulære bevægelser. I kap. 54

Middelalderastronomi paa skillevejen

beskrives først en equant-cirkel, der siges at være koncentrisk med Jorden og bevirker en jævn omdrejning (153va). Men i det følgende kapitel kommer forfatteren i tanker om, at dette er forkert; det er kun Maanen, som har en koncentrisk equant, medens de øvrige planeters equanter er excentriske. Den næste cirkel er den excentriske deferent, der faar planeten til at bevæge sig mod øst (153va), og endelig er der epicyclen, som er en lille cirkel med centrum paa deferenten; den bærer planeten.

Vi staar her overfor et ufuldstændigt omrids af den Ptolemæiske planettheori, som forfatteren øjensynlig gerne vil have med, selvom hans forstaaelse af den er mangelfuld. Den tillader ham dog at klargøre aarsagen til planetens retrograde (vestlige) bevægelse og illustrere den med den tilsyneladende bevægelse af et vokslys (planeten) fæstet til fælgen af et roterende hjul (epicyclen). Men som saa ofte i middelalderlige traktater bestemmes de stationære overgangspunkter mellem direkte og retrograd bevægelse fejlagtigt som røringspunkter mellem epicyclen og to tangenter trukket fra Jorden til denne (153ra-b).

Maanens bevægelse behandles i stor korthed i kap. 56 (154ra), og i det følgende kapitel omtales maanebanens to knuder, men ikke deres bevægelse. I kap. 59–60 finder vi en kort fremstilling af den klassiske, Hipparchske teori for Solens bevægelse, med den ovenfor nævnte ejendommelige værdi for aarets længde, ledsaget af en forklaring af, hvorledes solbanens excentricitet giver Solen en bevægelse, der er ujævn set fra Jorden, saadan at Solen vil opholde sig 32 dage i Tvillingerne, men kun 28 dage i Skytten (156ra); en mere præcis angivelse af apogæums og perigæums (henholdsvis solbanens fjerneste og nærmeste punkt) beliggenhed findes ikke, ligesom excentricitetens værdi forties.

Om de øvrige planeter hedder det ganske kort, at de alle har lige store deferenter og equanter, som ikke ligger i eclipticas plan. Derpaa hedder det: »Venus's og Mercurs cirkler er derfor (*igitur*) epicycler, dvs. beliggende over Jorden uden at omslutte denne. Disse cirkler har centrum i Solen, Mercur i midten af denne, Venus udenfor« (154ra). Dette er det før nævnt geo-heliocentriske system, som kan spores tilbage fra Wilhelm af Conches over Johannes Scotus Erigena til Macrobius. Grunden

til at antage det synes at være et ønske om at forklare, at Venus og Mercur aldrig er ret langt fra Solen, idet de har maximale elongationer (vinkelafstande), som angives at være 44° for Venus og 32° for Mercur (154rb). Dette følges af en redegørelse for de to planeters specielle adfærd som morgen- eller aftenstjerner, »hvilket aldrig vilde kunne foregaa, med mindre deres bevægelser førte dem om paa den anden side af Solen« (154rb). Forfatteren kender her øjensynligt ikke den alternative teori i Ptolemaios's *Almagest*.

I de sidste kapitler af *Tribus modis* forklares Maanens faser (kap. 71–72) og spørgsmaalet om Jordens skygge, der røber, at Solen er større end Jorden (kap. 73). Dermed er der gjort klar til en redegørelse for formørkelser af Solen (kap. 74) og Maanen (kap. 75). Her er der tale om et meget elementært rids uden grove fejl. Værket slutter med en »enthitema« eller overvejelse over stjernernes indflydelse (kap. 78, 157va-b), der støtter astrologien med en længere række skriftsteder.

Paa baggrund af denne hurtige analyse af indholdet af *Tribus modis* er det muligt at fremdrage skriftets mest karakteristiske træk. Det fremtræder som et sent eksempel paa en velkendt genre, der søger at fremstille alle astronomiske, kosmologiske og kalendariske spørgsmaal inden for rammerne af et enkelt værk. Tidlige eksempler er *De natura rerum* af Isidor og et værk med samme titel af Beda. Men i disse skrifter indtager mythologien ikke nær samme plads som i *Tribus modis*; den er stort set fraværende, hvilket skyldes den kampagne for en afmythologisering af naturbeskrivelsen, der var disse »mørke aarhundreders« bidrag til den videnskabelige udvikling. Forfatterens store interesse i den fabulerende astronomi vidner om hans gæld til, hvad man har kaldt renaissanceen i det 12. aarhundrede, hvor den voksende kærlighed til den klassiske litteratur gjorde den græske mythologi til en levende bestanddel af det intellektuelle liv. Skriftet kunde for saa vidt godt være skrevet i 1155 i stedet for hundrede aar senere.

Men netop i disse hundrede aar tog den middelalderlige astronomi en afgørende vending. Man fik oversat *Almagest*, hvori man kunde lære at beskrive planetbevægelserne ved geometriske modeller og forsyne dem med numeriske parametre afledt af observationer. Dertil kom store tabelværker af al-Khwarizmi og al-Battani, som nu ogsaa forelaa paa

Middelalderastronomi paa skillevejen

latin, medens de nye Toledotabeller udbredtes over Europa og snart justeredes til brug i Pisa, London, Marseille, Toulouse og mange andre byer. Det astronomiske pensum blev brudt op i en række specielle lærebøger i det før omtalte *corpus astronomicum*; heri indtog Sacrobosco's *Algorismus* en historisk set uhyre betydningsfuld rolle ved at lære baade astronomer og andre at regne med de nye »arabertal«. Derved forvandlede astronomien til en matematisk disciplin med sine egne metoder, der hurtigt frigjordes fra den aristoteliske aarsagsbeskrivelse af fænomenerne; denne nævnes f. ex. slet ikke i Sacrobosco's universelt anvendte lærebog *De Sphaera*.

Den anonyme forfatter af *Tribus modis* har tydeligvis en vis fornemmelse af denne nye udvikling og prøver at tilgodese den ved at inddrage nyt materiale i sin fremstilling. Dette gælder først og fremmest den Ptolemæiske epicycltheori for planetbevægelserne, som han anvender megen plads paa. Men de mange fejl og misforstaaelser viser klart hans utilstrækkelige kendskab til denne »moderne« astronomi. Hertil kommer hans fastholden ved den traditionelle geo-heliocentriske teori for Venus og Mercur, der viser, at han ikke paa alle punkter har givet sig de ptolemæiske astronomer i vold. Ogsaa hans overfladiske omgang med solsystemets numeriske parametre er paafaldende, ligesom man undres over hans totale ukendskab til astronomiske tabeller.

Alt i alt maa man derfor slutte, at dette ejendommelige forsøg paa at hælde ny vin paa gamle læderflasker endte i en fallit. Manglen paa andre kopier af teksten tyder paa, at ogsaa samtiden har indset dette. Skriftet kan derfor ikke betragtes som noget egentligt bidrag til astronomiens udvikling; men det er et interessant vidnesbyrd om det store vandskel i den middelalderlige naturvidenskabs historie, skrevet af en forfatter, der vilde aabne sig for det nye uden at slippe det gamle.

Det færøske sprogs mærkelige overlevelse

JØRGEN RISCHÉL

1. Indledning: norrønt og færøsk

At der tales færøsk på Færøerne i dag, er ingenlunde en selvfølgelighed. For to hundrede år siden var brugen af færøsk i dagligdagen – i hvert fald i Tórshavn – stærkt truet af den danske dominans. I nationalliberalismens tid var der i Danmark en stærk politisk uvilje mod overhovedet at anerkende færøsk som et sprog for sig, og det er først langt op i dette århundrede at færøsk har fået fuldgyldig status som øernes sprog. Den dag i dag overser man ofte færøsk når man taler om *de nordiske sprog*, bl.a. af den simple grund at Færøerne er en del af det danske rigsfællesskab; der er sikkert mange der helt ureflekteret forestiller sig færøsk som en (ganske vist ret mærkelig) »dansk dialekt«.

For at vurdere det færøske sprogs historiske situation er det næsten nødvendigt først at tage et hastigt vue over alle de nordiske sprog under ét fra oldtid til nutid.

Danmark, Norge og Sverige udgjorde (bortset fra de nordligste områder) en geografisk og sproglig enhed i den sene jernalder. Med vikingetidens ekspansioner bredte det fællesnordiske sprog sig både østover og vestover. I øst gik togterne til Rusland. I vest koloniseredes Nordatlanten; de mest omtalte norske landnamsfærder gik til Island og senere også Grønland. Ikke mindre kendt er vikingetidens sejladser til England, de togter der er baggrunden for Danelagen og for den stærke danske indflydelse på det engelske sprog.

Men også øgrupperne mellem Island og England blev beboet af nordboer og fik nordisk sprog: Orkney-øerne, Shetland og Færøerne.

Ligesom på Island var det nordmænd der slog sig ned på disse øer, der indtil da kun pletvis og lejlighedsvis havde været beboet (af pikter og af irske munke). Det blev dermed den vestnordiske (norrøne) sprogform der fra begyndelsen af kom til at herske her.

Op igennem middelalderen blev der mere forskel på (vest)norsk og dansk og svensk, således at det herefter ikke kun gav politisk, men også rent sproglig mening at tale om tre forskellige nordiske sprog. Men forskellene blev ved med at være forholdsvis små, og det har noget at gøre med at disse sprogområder igennem tiden var geografisk og politisk i tæt kontakt med hinanden. Mange af de sproglige udviklinger der skete fra vikingetiden til nutiden, var fælles udviklinger: de tre sprog bevægede sig under ét væk fra det gamle nordiske sprog, fx skete der delvis de samme forenklinger af bøjningssystemet i de tre sprog, i hvert fald i deres officielle (ikke-dialektale) skikkelse. Således er vi i dag i den situation at substantiver hverken i norsk, i svensk eller i dansk bøjes efter det gamle system med fire kasus (som i oldnordisk og i tysk), men kun har to kasus: nominativ og genitiv (såvel i ental, fx *hest*, *hests*, som i flertal, fx *heste*, *hestes*).

Hvad skete der så i Nordatlanten? Her deltog sprogene ikke i nær samme grad i fælles sprogforandringer som tilfældet var i det centrale og sydsandinaviske område (Norge, Sverige og Danmark). Især det islandske sprog har op igennem historien været præget af en meget stor konservatisme hvad angår de norrøne træk i lydsystemet og ganske særligt i grammatikken (fx fire kasus i ental: *hestr*, *hest*, *hesti*, *hests* og i flertal: *hestar*, *hesta*, *hestum*, *hesta* præcis som i oldnordisk).

Hvad der skete inden for de sydligste øgrupper: Shetland og Orkney-øerne i middelalderens løb, véd vi desværre meget lidt om, for det meste af det sparsomme sproglige materiale vi kender, er kun ca. 100 år gammelt. Øerne blev gradvis kulturelt isoleret fra Norge, og det nordiske sprog (norn) på øerne blev totalt isoleret da områderne i 1469 fra dansk side blev pantsat til den skotske konge (et pant der som bekendt aldrig blev indløst). Sproget er nu helt uddødt begge steder. Sprogrester der omkring begyndelsen af vort århundrede blev indsamlet af færingen Jakob Jakobsen, viser sprogformer der på nogle punkter har klart sydvestnorske træk; men fordi sproget på det tidspunkt forlængst var gået i

Det færøske sprog

opløsning, er det svært at afgøre i hvor høj grad der var bevaret gamle træk i grammatikken lige som i islandsk og færøsk.

Færøerne ligger ikke så langt nord for Shetlandsøerne og kunne i og for sig have haft samme kulturelle og politiske skæbne som de andre øgrupper. Men det kom til at gå anderledes, og i dag lever sproget her i bedste velgående.

Det er ellers ikke fordi det færøske sprog har haft gode betingelser for at overleve. I middelalderen blev den færøske variant af det norrøne sprog nok i et vist omfang brugt i skrift (og med meget få og små afvigelser fra den måde man skrev på i Norge); men med reformations-tidens indførelse af dansk i kirken og med dansk som administrations-sprog ophørte denne skriftsproglige tradition fuldstændig. Vi ser dog spor af færøsk udtale i skriftformerne i kilder fra den tid (således i de ældste færøske jordebøger fra 1584).

2. Færøsk som talesprog: nedgangstiden

Især fra sidste halvdel af det 17. århundrede anføres færøske ord i betydeligt omfang i skriftlige kilder, og kilderne er gode nok til at vi kan se at færøsk skilte sig markant ud som et selvstændigt sprog, samtidig med at sproget nu var reduceret til mundtligt almuesprog eller »dialekt«. Sprogprøverne i færingen Thomas Tarnovius' *Ferøers Beskrivelser* fra 1669 (håndskriftet er udgivet 1950 af Håkon Hamre) er ortografisk forvanskede og leksikalsk ret opblandede med dansk, men pletvis er det særdeles godt færøsk, som i følgende passage fra brudgommens tale ved et bryllup hvor forskellen mellem den færøske tekst og den danske parafrase er markant:

... Gud giefvi mar lucku oc got aar: mongum at giefva, oc faum at giælda ...

på dansk:

... derfor vil jeg bede Gud, at hand vil gifve mig lycke oc et lycksaligt aar: at ieg mae være gafvøemild oc rund i mod alle ...

56.

Om deres falske brüge de klüde med knip
ringe omhring, sülleser de binde med et-
dort eller röt vilse, det fjelvs dem at staa
meget vel.

Men ellers brüge Lævetidsmændene vün-
de vide kvæfver, som gantse med gället
ere rjide, som ere smal oc store, oc staae
gantse stiffe om falsen. Oc det er en
gammel dragt der i Berne.

17. CAP:

Om Qvinderis Dract paa Færøer.

Ligesom mændene gafve deres værdelid
dract, saa gafve oc Qvinderne.

Udi de fæa deres fofvider brüge, vöde
vünde gæver som staae ud frae fofvide
öfventil, men tot til fofvedet keden till
oc fövö dennem til frae Holland.

Qvinderne brüge oc saa gemænlige vöve
ke, sülleser öfven til om falsen ere rjide
med vöfoc blat gib en vel træfinger
bræd, oc samme vöm er rjiet paa en
værdelid maade.

Tarnovius' Færøbeskrivelse fra 1660erne. Denne side handler om færingeres traditionelle klædedragt.

Det færøske sprog

(mere ordret betyder det »Gud give mig lykke og godt år: mange at give og få at betale«, med nutidig færøsk retskrivning: *Gud gevi mær lukku og gott ár: mongum at geva og fáum at gjalda*). Resten af talen er dog mere blandet, hvad sproget angår.

I Lucas Debes' Færøbeskrivelse: *Færoæ et Færoa Reserata* fra 1673 (genudgivet ved Jørgen Rischel 1963) optræder der mængder af færøske navne på fugle og dyr m.v.; men den eneste sammenhængende sprogsprøve han giver (nemlig oldermandens skåltale ved Lagtingsmødets afslutning), er langt mere fordansket end den ovenfor citerede sprogsprøve hos Tarnovius.

Man kan grunde over hvorfor især Debes gav de færøske sprogsprøver et så dansk præg. En mulig forklaring er at man i den særlige »sprogbrugssfære«: offentlige taler og ritualiseret sprogbrug som der her er tale om, brugte et blandingsprog som var forskelligt fra det egentlige færøske omgangssprog. – En anden mulighed man kunne tænke sig, er at de to forfattere ikke mestrede færøsk ordentligt; men det er næppe forklaringen, for Tarnovius var vokset op på Færøerne, og Debes' bog citerer så mange færøske ord at han i hvert fald må have haft et betydeligt kendskab til ordforrådet i sproget.

Den mest nærliggende forklaring er nok at det færøske præg på sprogsprøverne mest skal tjene som lokalkolorit. Begge forfattere skriver på dansk, men med visse færøske ord og ordformer som skal vise noget for lokalsproget karakteristisk. Det er ordforrådet og de særlige ordformer, fx dativbøjningen, der skal fortælle os at dette er færøsk (ligesom vi kender det fra kombinationen af et delvis norsk ordforråd med en stort set dansk retskrivning hos forfattere som Bjørnson og Ibsen). Selv om udtalen måske ville have været et mere karakteristisk træk, var det ikke den man hæftede sig ved, og det hænger nok sammen med det overordnede nationale sprogsyn. Færøsk taltes i det danske rige, og sproget var trods alt ikke mere afvigende fra dansk end at det noget håndfast kunne placeres som en – ganske vist meget særpræget – afart af rigets officielle sprog. Dermed kunne man også indordne færøsk under den danske retskrivning, som var fællesnævneren for alle de talte varianter. Man havde jo ikke nogen tradition eller overhovedet nogen særlig interesse for at skrive dialekter med lydskrift på den tid. Det var

tværtimod en styrke at de kunne reduceres til varianter af et fælles sprog.

Dette falder godt i tråd med Debes' ellers ret besynderlige omtale af sproget i kapitlet »Om Indbyggernis Qvaliteter«:

Deris Spraack er Norsk, dog udi disse Tjder meest Dansk,
dog hafve de endnu beholdne mange gamle Norske Ord, oc er
der ellers stoer Forskiel mellem deris Tale hos det Folck
som boer Norden i Landet, oc hos dem som boe udi
Suderøerne.

Det er jo ikke meget oplysende, selv om Debes både har tidsperspektivet og dialektvariationen med. Det der havde ændret sig fra den tid hvor man brugte »Norsk« til Debes' egen tid med »meest Dansk«, var måske i virkeligheden ikke så meget selve den færøske sprogform som *anvendelsen* af sproget og dets status. Ligesom i Norge havde det norrøne sprog ganske vist overlevet som lokalt talesprog, men det var ophørt med at være kirke- og administrationssprog. Ydermere kan man forestille sig at selve det at norsk ikke længere var officielt skriftsprog med tilhørende dialekter, men blev indordnet under dansk, betød at det blev mindre naturligt at omtale færøsk som en slags norsk; færøsk blev lige som alle former for norsk reduceret til at være dialekt i forhold til det fælles danske skriftsprog (islandsk derimod bevarede en særstilling med den ubrudte tradition som litterært sprog). Det er iøvrigt en opfattelse som har været gældende helt til vor tid.

Det forhindrer ikke at der allerede i 1600-tallet kan have været en del sprogblending på Færøerne. Det var i hvert fald tilfældet 100 år senere. Den lærde færing Jens Chr. Svabo (der skal omtales nærmere nedenfor) skriver i 1773 (i fortalen til ordbogshåndskriftet Ny kgl. Saml. 1952, 4to) at sproget havde vansmægtet så meget at man nu ikke godt kunne sige at folket talte norsk længere. Han peger rigtigt på at indførelsen af dansk i kirken og i retsvæsenet har haft en del af skylden. Som en anden grund nævner han at der ikke eksisterede færøksproget læsestof til de lange vinteraftener; man måtte ty til danske historier (dette i skarp modsætning til den livskraftige tradition for læsning af sagaer i Island). Svabo

Det færøske sprog

har også noget interessant at sige om sprogbrugen i kommunikationen mellem færingers og danskere som en kilde til sproglig fordærvelse. Han er inde på at de dansksprogede præster fra reformationen af var et problem, også når det gjaldt omgangssproget: når en bonde skulle tale med præsten, »stammede« han det danske efter for at gøre sig forstået. Tilstedeværelsen af danskere med større eller mindre beherskelse af færøsk betød på Svabos egen tid det at sprogene blandes på forskellige måder af folk med forskelligt sprogligt udgangspunkt:

... hine hører man da at tale halv dansk, naar de tale færøesk, og disse halv færøesk, naar de skal tale dansk; og ved begge disse har det Færøeske tabt meget.

Fra Svabos egen hånd har vi fra 1770erne og senere omsider en grundig og videnskabeligt tilfredsstillende dokumentation af det færøske sprogs ordforråd og udtale (og i et vist omfang grammatik). Som smagsprøve kan vi tage en lille sprogpøve fra 1783, der skulle illustrere hvorledes sproget taltes af menigmand, og som samtidig også skulle vise »hvor meget det har dalet fra sin gamle Reenhed«; som kontrast vedføjede Svabo en islandsk oversættelse. Sprogprøven begynder således (her af typografiske grunde gengivet uden den vinkelbue over *ea* og *eu* som Svabo brugte for at betegne at der var tale om diftonger):

Færøesk: Geuan Morgun! Gud signi tee! kveat eru Ørindi tujni so tujlja aa Modni? Ee atli mear til Ûtireurar; Kvussu eer Vegri?

Islandsk: Góðann morgun! blessi þig Gud. hver eru erindi þín svo tíðliga (tímanliga) at morgni? eg ætla mer til útróðrar. Hversu er vedrit?

Dansk: God Morgen! Gud velsigne Dig! Hvad er dit Ærende saa tidlig i Dag? Jeg tænker paa at tage paa Fiskerie. Hvordan er Vejret?

Det færøske sprogs virkelige skæbnestund var netop Svabos tid: slutningen af det attende århundrede og begyndelsen af det nittende. På den

tid, lige før romantikkens indtog i Norden, var også islandsk og norsk i en kritisk situation.

Svabo er den store færøske forsker og kulturpersonlighed i hele denne periode. Han er i nutiden mest kendt for sine *Indberetninger indhentede paa en Allernaadigst befalet Reise i Færøe i Aarene 1781 og 1782* (først udgivet i dette århundrede v. N. Djurhuus, 1959; Svabos forskning er i sin helhed behandlet detaljeret af Christian Matras i *Svabos færøske Visehaandskrifter*, 1939). I *Indberetninger* skriver Svabo kortfattet om det færøske sprog. Han fastslår at færøsk oprindeligt har været »det oprigtige gamle Nordiske«, men at det »har saaledes igjennem Tiden udartet, ved Omgang med fremmede, og ved Forsømmelse at skrive i Sproget, at det gamle Sprog nu er næsten uigjenkjendeligt«. Blandt de fire dialekter (Mundarter) som han skelner inden for færøsk, er »Den *Thorshavnske*, som er (og bør saa være) den mest fordervede.«

Svabo så sprogforandringen som en sproglig degeneration, og han var meget kontant i sin holdning til sprogpolitik, al den stund han – som det var helt naturligt i den givne situation – betragtede dansk som hovedsproget: det forstås af alle, »siden de lære deres Kristendom paa Dansk, og samme Sprog bruges ved Gudstjenesten og i Rettene. Mange tale det og temmelig got«. Han så to løsninger på situationen med det færøske sprog, »saa fordervet, som det nu befindes«. Den ene vej var,

... at bringe det til sin første Reenhed, bringe de gamle manglende nordiske Ord tilbage; udrydde de nye og fordervede, give Sproget, om ikke en nye udtale, saa dog altid en nye Orthographie ...

men det ville efter Svabos mening kræve mange »rejser« igennem de islandske håndskrifter og støde på næsten uoverkommelige hindringer. (Man må her indskyde at Svabo med »en ny ortografi« næppe sigter til de lyd nære skrivemåder han selv havde brugt i sine sprogprøver; stavemåderne dér var iflg. Svabo selv baseret på bogstavernes *danske* udtale, underforstået: ikke på ordenes *norrøne* stavemåde.) Svabo går derfor ind for en alternativ løsning:

Sr SÚ

113

Sroo plus: af fræa.
 Srottra subst. foem. Srognn, len.
 Srottritur ^{lign.} adj. Srognud, sum sum
 kløttur i and siglat, lenti,
 ginovius.
 Súbbi subst. masc. Endrager, frae,
 dator.
 Súdúr adj. masc. súd. foem. fult. neit.
 Súld, plenius it. b. / lora.
 Súglur subst. masc. Súgh, avio
 Súggjirvi subst. masc. Súnnh, Gos,
 Sújl ^{lis.} subst. foem. Súil. lima.
 Sújla verb. act. Súla, líma tesere.
 Sújlast verb. neut. non mislan,
 sújnt, súnt rht. r. far,
 líkt, re quadam non
 contentum esse.
 Sújlugreasi subst. masc. ni som
 r. misla sújnt, lomo
 non contentus.
 Sújmur adj. masc. Súin, sútilis,
 Sújra card. Súa equatior.
 Sújra verb. act. Súa, ginn rht. r. ce.
 dere.

Svabos omfattende og sirligt renskrevne ordbog fra 1773 er det ældste leksikografiske arbejde om færøsk.

Jørgen Rischel

Langt fornuftigere forekom det mig, om man her vilde stræbe at befordre det danske Sprogs Indførsel i den Reenhed, som det i sildigere Tider har erholdt, og for Eftertiden endvidre vil erholde.

Næsten ti år tidligere, i fortalen til et ordbogsmanuskript fra 1773 (jfr. nedenfor) havde Svabo udtrykt sig endnu mere direkte: det ville være en langt større fuldkommenhed, om kolonien, så længe den med Danmark tilbeder en og samme Gud, knæler for en og samme konge, også talte med samme tunge, og Svabo fremhæver det ønskelige i at

Borgeren, ihvor han end kom hen, altid kunde tale med sin Medborgere, og at det Sprog, som taltes i Hiertet af Hoved-Staten, blev med samme Reenhed talt i alle Afkroge og de yderste Grændser af Riget.

Her er ikke nogen minoritetspolitisk oprørstrang; det er (i smukkeste pagt med tiden) dels rationel tænkning og dels loyalitet over for statsmagten der præger argumentationen. Dette var alternativet, når slaget efter Svabos mening var tabt for det norrøne sprogs overlevering på Færøerne.

Man kan måske undre sig over at dansk, som af samtlige nordiske sprog var det der havde forandret sig allerlængst væk fra oldnordisk, og hvis ordforråd havde været under meget stærk påvirkning først fra nedertysk og senere fra højtysk, for den islandsckyndige færing Svabo kunne fremstå som »rent«. Man må her bemærke at dansk skriftsprog netop på det tidspunkt havde fået prestige efter tidligere tiders dominans af tysk, fransk og latin som de toneangivende sprog i de højere og de lærde cirkler. Man havde op igennem 1700-tallet med den dansksprogede litterære indsats fra først Holbergs, senere Sneedorffs side (*Den patriotiske Tilskuer*) oplevet udviklingen af et nuanceret og fuldt brugeligt nationalsprog, en sprogpolitisk indsats der netop i Svabos ungdomstid havde hævet dansken op i samme sfære som fransk og tysk (omend det nye nationalsprog stod i betydelig gæld til begge disse to europæiske hovedsprog).

Det færøske sprog

Svabo begyndte allerede i 1770'erne at nedtegne færøske folkeviser (kvæder, som der er lang tradition for at kalde dem med en fordanskning af det norrøne og færøske *kvæði*). Hans største bedrift fra sprogligt synspunkt er dog udarbejdelsen af en stor færøsk-latinsk-dansk ordbog (med islandske parallelord). Det er forskningshistorisk et tragisk projekt: Svabo skrev det ene ordbogshåndskrift efter det andet; han måtte tilsyneladende starte forfra hver gang (ud fra det råmateriale, han havde), og håndskrifterne havnede efterhånden i forskellige samlinger uden at noget af dem nogensinde blev trykt i hans tid (en samlet udgave blev besørget af Christian Matras i 1966). Ordbogsarbejdet er en meget imponerende forskningsbedrift; men det fik desværre ikke den store betydning for sprogets situation i riget. Derimod fik Svabos arbejde med færøsk betydning som materiale for senere forskere, deriblandt ikke mindst Rasmus Rask.

3. Færøsk bliver et skriftsprog

Nationalromantikken fremkomst betød en kovending med hensyn til synet på folkesprogene og dialekterne, som kultureliten af forfattere og videnskabsmænd nu begyndte at dyrke på grund af disse sprogformers (formodede) oprindelig og ufordærvethed. Sprogforskeren Rasmus Rask trådte allerede i det andet årti af det 19. århundrede frem som bannerfører for især islandsk, men også med stor interesse for færøsk og såmænd for barndomsdialekten fynsk. Norge fik sin målrejsning med Ivar Aasen, der skabte landsmålet (forstadiet til nynorsk) som en skriftsproglig fællesnævner for de vestnorske dialekter. I 1848 udgav Aasen på Det Norske Videnskabernes Selskabs bekostning *Det norske Folkesprogs Grammatik*, der efterfulgtes af en ordbog i 1850. Ved samme tid udgav Chr. Molbech sit *Dansk Dialect-Lexikon*, og hvad angik det islandske sprog, var der forlængst en særdeles livlig litterær og filologisk aktivitet.

Det var altså et gunstigt tidspunkt for også at skabe en bredere interesse for færøsk. Efter Svabo havde både præster og forskellige færøske bønder optegnet færøske viser, og der kom endda så tidligt som 1822 en viseudgave baseret på Svabos retskrivning (H.C. Lyngbye:

Færøiske Qvæder om Sigurd Fofnersbane og Hans Æt, udgivet i Randers). Præsten J.H. Schrøter tog også et mere radikalt initiativ ved omtrent samtidig at udgive en oversættelse af Matthæusevangeliet (*Evangelium Sankta Matthæussa, aa Førisk o Dansk*, Randers 1823), selv om kirkesproget på Færøerne var og i lang tid fremover vedblev at være dansk. Men der var ved den tid uenighed om hvilke principper man fremover burde bruge når man skrev færøsk; især tog den sprogligt meget engagerede færing J. Nolsøe afstand fra Svabos retskrivning.

Man valgte (med tidens førende sprogforsker, Rasmus Rasks bistand) et kompromis mellem det lyd nære retskrivningsprincip som Svabo havde brugt, og en anden radikal mulighed: at give det færøske skriftsprog en etymologisk retskrivning og dermed et norrønt udseende. Den resulterende kompromis-retskrivning der blev brugt i C.C. Rafns udgave af *Færingesaga* (1832), fik imidlertid ikke nogen lang levetid. Allerede i 1846 skabtes den nugældende færøske retskrivning af en ung mand der var født og opvokset på Færøerne: den navnkundige senere provst V.U. Hammershaimb. Hermed var vejen banet for det store gennembrud for sprogets litterære anerkendelse.

Hammershaimb fik i 1847-48 mulighed for at foretage en studierejse på øerne. Hans meddelelser fra denne rejse blev trykt i Det kongelige nordiske Oldskrift-Selskabs årsberetning for 1849 i *Antiquarisk Tidsskrift* 1852. I samme bind (der dækker Oldskriftselskabets årsberetninger for 1849-50-51) blev der udgivet et betydeligt antal færøske viser, sagn, ordsprog, børnesange og remser med dansk oversættelse eller indholdsoversigt. Det er værd at bemærke at det færøske materiale her for første gang fik en fremtrædende plads, og det endda med et af de fornemste lærde selskaber i ryggen og med en særdeles iøjnefaldende placering ind imellem beretninger om vigtige arkæologiske fund, om norrønt materiale og andet lignende. Det færøske sprog og den dermed sammenhørende åndelige tradition fik hermed i hvert fald en identitet som et interessant antikvarisk fænomen.

Det for eftertiden allervigtigste var at Hammershaimb her lancerede sin egen færøske retskrivning der – i skarp modsætning til Svabos og Schrøters måder at skrive sproget på – gav skriftligt færøsk et umiskendeligt islandsk præg og dermed understregede sprogets rodfæstet-

Det færøske sprog

Daguerreotypi af V.U. Hammershaimb fra ungdomsårene,
da han skabte det færøske skriftsprog.

hed i det gamle norrøne sprog (noget der næppe kan have været udgiverne af *Antiquarisk Tidsskrift* ukært). Den sprogdragt hvori vi møder disse tekster omkring 1850, er næsten uændret den retskrivning der gælder for sproget den dag i dag.

Netop ved den tid var det et prekært anliggende om færøsk skulle anerkendes som selvstændigt sprog. Ved stænderforsamlingen i Roskilde fastholdt man det videnskabeligt usaglige, men politisk forståelige synspunkt at færøsk er en dansk dialekt. Denne danske holdning fik den unge Svend Grundtvig (søn af Nikolaj Frederik Severin, der jo iøvrigt

var medlem af stænderforsamlingen) til – under patronymet S. Frederiksen – at skrive et polemisk skrift med den ikke mindst på det tidspunkt yderst provokerende titel: *Dansken paa Færøerne – Sidestykke til Tysken i Slesvig*. Det blev bemærket, omend det i første omgang ikke hjalp meget på sprogets stilling i riget. Samme Svend Grundtvig gjorde også senere en betydningsfuld indsats for færøsk ved sammen med Jørgen Bloch at samle alt det tilgængelige færøske folkevisestof til en monumental, håndskrevet bindrække *Corpus Carminum Færoensium* (først udgivet langt op i dette århundrede ved Christian Matras og Napoleon Djurhuus) og desuden ved at tilvejebringe en stor ordsamling over færøsk.

Fra midten af det 19. århundrede gik det i øvrigt yderligere ned ad bakke med det færøske sprogs stilling på grund af den forstærkede fordanskning som fulgte med den danske tvangsskolelovs indførelse. Alligevel skulle det vise sig at det ikke var for sent at redde sproget.

4. Omkring »Færøsk Anthologi«

Den næste store milepæl i det færøske sprogs historie er udgivelsen af Hammershaimbs *Færøsk Anthologi* i 1891. Det var nu Carlsbergfondet der trådte til og dermed også understregede udgivelsens videnskabelige status. Teksterne er dels af samme art som dem han havde publiceret i *Antiquarisk Tidsskrift* fyrré år tidligere, dels nogle små prosastykker som han selv havde forfattet, og som beskriver færingerenes dagligliv, samt nogle småprøver på bibelske tekster i forskellige færingers oversættelse. Men nu er der omsider kommet en egentlig redegørelse for sproget til: en sproglære ved Hammershaimb selv, en ordbog udarbejdet af den færøske student Jakob Jakobsen, og endelig nogle dialektprøver i lydskrift udarbejdet af Jakob Jakobsen, bistået af to af vore førende danske sprogforskere: Otto Jespersen og Vilhelm Thomsen. Arbejdet kunne altså ikke være i bedre hænder, og Hammershaimb og Jakobsen havde nu omsider realiseret et program for færøsk som lignede Aasens nynorske program.

Jakob Jakobsen havde ligesom tidligere Hammershaimb og endnu tidligere Svabo haft stipendium til en længere studierejse på Færøerne,

Det færøske sprog

og han havde her arbejdet med indsamling af sprogligt materiale. De resultater vi ser i antologien, blev af helt skelsættende betydning for sprogets fremtid. Som »Dr. Jakobsen« blev han hundrede år efter Svabo kendt på øerne som færingernes lærde sproggransker. Hans arbejder om færøsk sprog efter antologien blev dog ikke særlig omfangsrige, idet han kastede sig over det store projekt at indsamle sprogresterne af det forlængst uddøende nordiske sprog norn på Orkney-øerne og Shetland. De værker, han nåede at udgive om først og fremmest Shetlands-norn (han døde fra sine ordsamlinger fra Orkney), gjorde ham internationalt berømt i sprogvidenskabelige kredse.

På hjemmefronten tog Jakob Jakobsen allerede i sin ungdom fat på et meget kontroversielt emne: skal den færøske retskrivning virkelig være så arkaiserende som Hammershaimb havde valgt at lave den? Jakobsen havde så tidligt som i 1889 – altså kort før udgivelsen af *Færøsk Anthologi* – skrevet en bemærkelsesværdig, i videnskabelig henseende fremragende og samtidig letlæselig opsats »Nogle ord om Færøsk, samt et Forslag til en ny færøsk Retskrivning« (i ugebladet *Dimmalætting*, genudgivet i Jakob Jakobsen: *Greinir og Ritgerðir*, 1957), og han havde her om Hammershaimbs retskrivning udtalt at »den var sikkerlig genial, om end næppe i Længden praktisk«. For færøsk gjaldt det ifølge Jakobsen at

dér maa *alt skabes fra nyt af*, og i saa Fald *begynder* man ikke med at gjøre Kløften mellem det talte og det skrevne Sprog saa bred og dyb som muligt. Færøsk har jo aldrig før været lært systematisk, og det er forholdsvis faa, som bruge eller ere i Stand til at bruge den normaliserede Skrivemaade.

Jakobsen fremhævede hensynet til *barnets tarv*, og han fremkom i den nævnte opsats med nogle velbegrundede forslag til forenkling af retskrivningen hvorved den blev bragt tættere på udtalen; disse forslag var – efter hvad han selv oplyser – udarbejdet i samarbejde med en skolelærer (Daniel Larsen) der arbejdede for modersmålsundervisning for færøske børn, og den havde været konfereret med derværende sproglige autoriteter. Det var altså »ikke noget i Hast opført Korthus«.

Alligevel ser vi få år efter Jakobsen bruge en på nogle punkter afvigende, omend ligeledes meget lydret ortografi i manuskriptet til en indledning til et nyt tidsskrift (den lille opsats »Inngangsor« fra 1893, ligeledes udgivet i *Greinir og Ritgerðir*). Det fører for vidt her at analysere forholdet mellem de to løsninger nærmere; kun et par (hver på sin måde interessante) forskelle skal nævnes: (1) Diftonglyden [uy] der repræsenterer et sammenfald mellem norrønt *í* og *ý*, skrives *y* i retskrivningen af 1889, men i 1893 vælger Jakobsen i stedet skrivemåden *í* (Hammershaimb skrev *í* eller *ý*, alt efter ordets sproghistoriske oprindelse: *níggju* 'ni', men *nýggjur* 'ny'). (2) Diftonglyden [ái] (af norrønt *ey*) skrives *ái* i retskrivningen af 1889 (*áiggj* 'en ø'), men i 1893 går Jakobsen tilbage til den Hammershaimbske notation *oy* (altså *oyggj*).

Endnu et par år senere sad Jakob Jakobsen sammen med Hammershaimb og fem andre i en retskrivningskommission hvis afgørelse skulle ligge til grund for den færøske litterære forenings måde at skrive færøsk på. Den resulterende retskrivning var et kompromis mellem det etymologiske (sproghistoriske og grammatiske) princip og princippet om en lydner stavemåde; flere af de gode ideer fra Jakob Jakobsens tidligere bestræbelser er slået igennem her; men samtidig finder man nu – ligesom i Hammershaimbs næsten 50 år ældre retskrivning – bevarelse af (etymologisk) *ð* og *g* i ord som *brøðir* 'brødre', *høgur* 'høj', hvor den lydrette stavemåde ville være *brøjir*, *høvur*.

Jakob Jakobsen var i årene derefter loyal over for denne kompromisretskrivning, således i udgaven af *Færøske folkesagn og æventyr* (1898-1901). Den senere udvikling førte imidlertid til at Hammershaimbs oprindelige retskrivning alligevel fik overtaget.

Man havde på det tidspunkt for alvor en litterær virksomhed på færøsk; der blev udarbejdet læremidler til skolen (selv om dansk indtil videre vedblev at være skolesproget på Færøerne); man arbejdede med salmer og bibeloversættelser på færøsk (selv om dansk indtil videre vedblev at være kirkesproget på Færøerne). I en sådan situation har selve retskrivningen en stor symbolværdi, uanset om den fra rent funktionelt synspunkt er den bedste løsning eller ej. At blive ved med at eksperimentere med retskrivningen på et tidspunkt hvor det færøske sprog

Det færøske sprog

endnu en gang, som hundrede år tidligere, var i en kritisk fase, kunne formodentlig have betydet en skæbnesvanger svækkelse af hele sprogsagen.

Resultatet er da at Hammershaimbs 150 år gamle retskrivning er gældende den dag i dag. De argumenter for og imod som man kunne fremføre dengang, er fortsat gældende:

På den ene side er retskrivningen læservenlig: den holder i mange tilfælde ord ude fra hinanden der udtales ens (fx *veður* 'vejr' og *vegur* 'vej'), og den viser ofte den leksikalske og grammatiske sammenhæng mellem forskellige ordformer som ikke ville fremgå klart af en rent lydligt baseret retskrivning (ental og flertal af 'slået': *sligin* – *slignir* ser mere gennemskuelige ud i Hammershaimbs retskrivning end de ville gøre i deres lydrette form: *slijin* – *slidnir*). Retskrivningen er også neutral over for dialektforskelle, noget der ikke ville kunne opnås med en lydner retskrivning. Reglerne for hvordan bogstaverne udtales i forskellige forbindelser (ortoepi-reglerne), er faktisk ikke særlig svære, så det er ikke svært at lære at læse en tekst op hvis man kan tale færøsk, uanset hvilken dialekt man taler; på det punkt er færøsk retskrivning helt anderledes konsekvent i forhold til talesproget end den danske.

Hertil kommer at retskrivningen understreger forbindelsen til de øvrige nordiske sprog og gør skrevne færøske ord og tekster mere tilgængelige for ikke-færinger. Tekster på færøsk kan endda sommetider sprogligt have et udpræget fællesnordisk præg, som det gælder følgende vers fra visen om »Fru Margrethe«:

*Tað var frúgvín Margreta,
tók í kongins hand:
»Heilur og sælur, mín faðirbróðir,
nú eri eg komin í land!«*

med det tilhørende, smukke omkvæd

*Troðið nú lættliga dansin,
dagurin skín so fagurliga,
komin er hægst á sumarið.*

Her vil man – især med en smule kendskab til oldnordisk, islandsk eller nynorsk – kunne få fat på meningen uden ellers at kende noget til færøsk.

På den anden side er Hammershaimbs retskrivning sandt at sige ikke særlig imødekommende over for den der skal skrive sproget. Den vil uundgåeligt frembyde problemer hvadenten det drejer sig om en skoleelev der med færøsk som førstesprog skal lære at stave, eller om en person der med dansk eller andet udgangspunkt vil lære færøsk. Det er en retskrivning der indbyder til stavfejl, især fordi lydligt uforudsigelige stavemåder langtfra altid er gennemskuelige ud fra grammatikken men sommetider kun ud fra sproghistorien (det er således ofte svært at vide om et ord skal skrives med *i* eller *y*, *í* eller *ý*, sml. at M.A. Jacobsen & Chr. Matras: *Føroysk-donsk Orðabók* følger den norrøne stavemåde når ordbogen skelner mellem to nu enslydende og heller ikke betydningsmæssigt skarpt adskilte verber: *tína* med betydningen 'plukke, udtage enkeltvis' og *týna* med betydningen 'ødelægge, miste'). Den lille færing er dog nok også på det punkt noget bedre stillet end både han/hun og alle de øvrige indvånere i det danske rigsfællesskab er over for den danske retskrivnings endnu mere uregerlige luner.

Forskellen mellem en mere lydret og en mere traditionelt vestnordisk retskrivning for færøsk ses tydeligt hvis man tager et vers fra visen om Karl den Store og hans kæmper. Det handler i den version som Svabo giver, om Didrik af Bern og ser således ud (her stadig af typografiske grunde gengivet uden Svabos circumflex over *ea* og *eu*):

*Tujrikur situr uj sujni Borg
tealar vi sujnar Drangjir
Kvear viti tear mujn Oðurman
tea heavi Ee hugsa lajngji.
(Omkvæd:)
Hear vear lajkur
o hear vear troi,
hear veuru troðnar Organs Pujpur
midlun Jytland og Rujpur.*

Det færøske sprog

Omsat til Hammershaimbs ortografi kommer denne tekst til at se radikalt anderledes ud:

*Tíðrikur situr í síni borg,
talar við sínar dreingir:
»Hvar vitið tær mín ovurmann?
Tað havi eg hugsað leingi.«
Har var leikur,
og har varð troðið,
har vóru troðnar organspípur
millum Jútland og Rípur.*

Hvad der kan oversættes til:

Didrik sidder i sin borg,
taler med sine drenge (dvs. kæmper):
»Hvor véd I min overmand?
Det har jeg længe tænkt på.«
(Omkvæd:)
Der var leg,
og der blev trådt (dvs. danset),
der blev orgelpiber trådt
mellem Jylland og Ribe(?!).

Selv om verset her blot skulle illustrere stadier i den færøske retskrivningshistorie, kan det samtidig bruges til at illustrere den store og meget spændende variation i den færøske folkevisoverlevering. I Hammershaimbs antologi gengives en version der – selv om den er senere overleveret end Svabos – har mere orden i sagerne. Her drejer visen (*Geipa táttur*) sig udtrykkeligt om »keisarin Karlamagnus« og »hans javningar tólv«, og verset lyder:

*Keisarin situr í gullstóli,
talar við sínar dreingir:
»Hvad vitið tær mín yvirmann?
tað havi eg hugsað leingi.«*

Jørgen Rischel

I denne version møder vi også et helt andet omkvæd:

*Ríða teir út av Fraklandi
við dýrum drós í saðil,
blás í hornið Ólivant í Runsival!*

der kan oversættes til:

De rider ud af Frankrig
med dyrebar kvinde i sadlen.
Blæs i hornet Olivant i Roncesvalles!

Dette har jo en umiskendelig sammenhæng med visens indhold, noget der ellers ofte slet ikke gælder omkvædene: omkvædet er fast inventar til den enkelte melodi og ikke nødvendigvis til den enkelte vise.

5. Sprogets konsolidering

Lad os efter denne digression vende tilbage til den færøske retskrivning som sådan. Alt i alt må man nok sige at det meget konservative ortografivalg som Hammershaimb traf midt i forrige århundrede, har været medvirkende til at færøsk også i skrift har kunnet gøre sig gældende op til nutiden, og endda i stadig stærkere grad.

Inden for de sidste 100 år har det færøske sprog gradvis tilkæmpet sig status som det fuldt anerkendte hovedsprog på øerne, og det er i dag det sprog der møder den besøgende i alle sammenhænge. Historien om disse 100 år handler om enkeltpersoners sprogpoltiske indsats i skole, kirke og administration og om spændingsforholdet mellem en mere puristisk indstilling til sprogbrugen (som i Island) og en mere liberal holdning til fremmed påvirkning på sproget i en moderne tid. Den nyeste historie handler også om hjemmestyreordning og om befolkningsstatistik. Det er ikke den historie der skal fortælles i denne lille artikel; vi har her beskæftiget os med de foregående kritiske perioder i det færøske sprogs historie. (For den nyere sprogpoltiske udviklings vedkommende kan der først og fremmest henvises til Petur Martin Rasmussens store bog

Det færøske sprog

Den færøske sprogrejsning – med særligt henblik på kampen om færøsk som kirkesprog – i national og partipolitisk belysning fra 1987.)

Man kan dog ikke undlade at nævne det for skriftsprogets udvikling helt afgørende forhold at der i dette århundrede er fremkommet en omfattende og værdifuld skønlitteratur på færøsk. Af de færøske forfattere har nogle været bønder, andre lokale skolelærere, andre igen centralt placerede, højtuddannede kulturpersonligheder. At sprogets skæbne var et centralt anliggende for mange, fremgår af en række digte der priser modersmålet, men ofte samtidig maner til kamp for at værne om det. Bonden Jógvan Dánialsson (»Kvívíks-Jógvan, 1843-1926) skriver om hvordan man i århundreder ikke hørte noget »gny« gennem det tågemørke der døvede hjerterne og skjulte lien, og hvordan der blev glæde da omsider »dagen blånede«, og folket følte sin magt:

*Í fleiri ára hundrad
tað mangan mátti undra,
at einki hoyrdist gný;
tað tokumyrkrið svartá
tá doyvdi mangt eitt hjarta
og fjaldi grøna líð.
Undur ei at fólkið tá var fegið,
tá nú tók at blána fyri degi,
millum manna var tað mikil gleði,
fólkið kendi nú til sína megi.*

Og han fortsætter med at opfordre enhver af landets sønner og døtre, fra smådreng til gammel bedstefar, til at rejse sig fra blokken de sidder på, og gå sammen: »lad os tage hinanden i hænderne, enhver der er kæk og duelig, vi skal ikke vrage modersmålet, men våge over det med åbne øjne!«:

Jørgen Rischel

- - - so reisið tykkum av stabba
frá pilti til gamlan abba
og gangið saman í lag!
Latum okkum hond i hendur taka,
hvør, sum reystur er og dugir nakað,
ei vit móðurmálið mugu vraka,
men yvir tí við opnum eygum vaka!

Ikke mindst Kvívíks-Jógvans samtidige Fríðrikur Petersen (1853-1917), skrev smukt og følt om modersmålet. Mere aggressivt gik kongsbonde Jóannes Patursson (1866-1946) til sagen i sit digt *Málstrev* om den sproglige arv fra forfædrene og om nutidens forpligtelse over for sproget, der »hårdt som stål randt af den norrøne tunge«. Han begynder med ligesom Jógvan at sige at tiden er kommet til at give hinanden håndslag til målets fremme, men allerede fra 2. vers udtrykker han sin fordømmelse over for den sproglige påvirkning udefra: det er nu gået ilde med sproget – der er »udenlandsk« i hvert andet ord, hvad enten de siges af mænd eller kvinder. Er det ikke en skam, siger sprogrøgteren (i tredje vers) at modersmålet skal fare så ilde, drives bort som en udtjent hund og helt gå til?:

Nú er tann stundin komin til handa
á hesum landi,
at vit skulu taka lógvatak saman
máli til frama.

Illa er nú við Føroya máli vordið;
annaðhvørt orðið,
ið nú berst á munnni av køllum og kvinnum
í útlenskum rennur.

Er tað ikke skomm at várt móðurmál kæra
so illa skal fara
og burtur rekast sum avdeyða hundur
og týnast so sundur?

Det færøske sprog

I resten af digtet maner han ikke kun til at stå vagt om sproget, men til at lade nordvestenvinden uddrive den udenlandske tale, så det sprog forfædrene skænkede deres efterkommere, genvinder sin klang.

6. Afslutning: færøsk i nutiden

I dag har det færøske sprog forlængst fået sin renæssance. Vi kan sproghistorisk slutte os til at forfædrenes sprog i sagatiden klang meget anderledes end det nutidige færøsk, ligesom det klang anderledes end både nutidigt islandsk og nutidigt vestnorsk. Men det færøske sprog er på én gang en videreførelse af det norrøne sprog og et levende sprog med et rigt og varieret ordforråd.

Inden for de nordiske sprog er talt færøsk imidlertid noget helt for sig med lydlig ejendommeligheder som man ikke finder andre steder inden for sproggruppen. Man fornemmer det fuldt ud når man er blevet fortrolig med forholdet mellem skrift og lyd og har levet sig ind i talesproget med dets tonegange, mylderet af diftonger, de ofte overraskende konsonantkombinationer og den ikke mindre overraskende udtale af retskrivningens *ð* og *g* (fænomener som her kan illustreres med retskrivning og udtale af en lille håndfuld ærke-vestnordiske, færøske ord: *oyggjarskeggi* [áiggjasjeggji] 'øbo', *útróður* [yutráuður] 'bådfiskeri', *lágborðaður* [láabooraður] 'lavtflydende (båd)', *stýrimaður* [stuyrimæaður] 'styrmand', *raskt* [rakst] 'kækt', *sjógvurin* [sjægurvur] 'havet', *streymbára* [stræimbåara] 'strøg hvor der er stærk strøm' og *útsynningur* [yssiningur] 'sydvestvind'). Det kan virke svært at forstå at nogen har kunnet benævne dette sprog »en dansk dialekt«.

Er man selv blevet vant til at tale færøsk, fornemmer man samtidig at der er noget mærkelig hjemligt over sproget, også selv om man måske kommer med en ikke-færøsk baggrund. Der er danskere som gennem giftermål eller på anden måde er blevet bosiddende på øerne, som føler sig tilpas i det sproglige miljø, som udmærket forstår færøsk og som selv kan gøre sig forståelige på noget der i hvert fald ikke er dansk, omend man som ikke-indfødt kan have svært ved at lære at tale sproget uden fejl.

Men færøsk er som sprog en mærkelig størrelse; man kan med god ret

sige at dette sprog, almuesproget med den gamle visetradition, er det mærkeligste skud på den vestnordiske stamme. Det er et sprog som man livet igennem til stadighed kan fængsles af, både som det bruges i daglig tale, i fortællinger og i poesi. Netop fordi det igennem århundreder har tilpasset sig brugen som hjemme-talesprog, samtidig med at dette skriftløse sprog bevarede et stærkt norrønt præg, indeholder oplevelsen af det momenter af både fortrolighed og mystik.

Færingerne har da også haft det så godt med deres daglige talesprog at de stille og roligt har bevaret det gennem alle ydre besværligheder lige til sprogrejsningens tid og tværs igennem den. I dag tales det færøske sprog som en selvfølge overalt på øerne. Der vil også blive talt færøsk i næste årtusind.

Jutta kommer till folkungarna

Ett tema ur medeltidens dansk-svenska kungakrönika

STIG STRÖMHOLM

Prolog: episodens litterära epilog

I Verner von Heidenstams »Nya dikter« från 1915 – den tidigt åldrande skaldens sista diktsamling men i fråga om tanke- och centrallyrikens lödighet den främsta – finner man under överskriften »Jutta kommer till folkungarna« en dikt i tre korta strofer:

Det red en jungfru från Danemark,
en ängel från himmelen ljusa;
men glädjen är skör och sorgen är stark.
Lindelöv, lindelöv, susa!

Stig in, stig in, jungfru Lindelöv,
i borgen, där harporna brusa!
Så talade kungen, och jungfrun blev röd.
Lindelöv, lindelöv, susa!

Och jungfrun blev hälsad och jungfrun blev kysst,
och stjärnorna tindra över hallen.
Nu gråter lilla jungfrun så bittert och tyst.
Lindelöv, lindelöv, susa!

Dikten präglas av stram stilisering och av stark markering av den medeltida balladens poetik och teknik, sådan 1800-talets upptäckare och upptecknare kommit att återge den. Bland de i det avgjorda flertalet fall

direkta reflexions- och emotionsuttrycken i »Nya dikter« är Jutta-poemet med sin genomförda folkvisestil en solitär. Dikten förmedlar heller inte något begripligt innehåll, om den inte sätts i relation till två texter: den svenska medeltida Erikskrönikan från 1300-talet och Heidenstams egen romancykel »Folkkungaträdet«; i dess andra del, »Bjälboarvet«, som utkom 1907, ges nyckeln till den förtätade och kryptiska dikten.

Erikskrönikan och historikerna

Utgångspunkten inte endast för Heidenstams dikt liksom för skildringen i »Bjälboarvet« utan också för en med tiden alltmer omfattande historisk och kyrkohistorisk diskussion är verserna 590-629 i Erikskrönikan (utg. av Rolf Pipping, Sthlm 1963, Saml. utg. av Svenska forn-skriftsällskapet CCXXXI, 68).

Innan vi sammanfattar episoden i krönikan må några ord om bakgrund och omgivning sammanfattas. Birger Jarls äldste son Valdemar hade efter den erikska ättens utslocknande år 1250 valts till kung av Sverige. Vid trontillträdet var han minderårig, och fadern styrde riket i hans namn. År 1260 ingick Valdemar äktenskap med Sofia, den äldsta av danakungen Erik Plovpenning's döttrar. De båda kungliga makarna omgavs av vitala och problematiska syskon, som vid deras sida skulle upptaga och spela betydelsefulla roller i det komplicerade maktspel där de alla var frivilliga eller ofrivilliga aktörer: spelet inom ätterna, mellan dynastierna, mellan kungamakt, kyrka, aristokrati, bondemenigheter och utländska, särskilt nordtyska, intressenter. Valdemar hade två bröder, Erik och Magnus; de båda reste upprorsfanan mot brodern, avgörandet föll i slaget vid Hova 1275; Magnus lät välja sig till kung – Magnus Ladulås – och Valdemar kom att tillbringa huvuddelen av sina sista tjugo år i landsflykt eller fångenskap (d. 1302). Sofias syster Ingeborg blev drottning av Norge, den tredje i systraskaran, Agnes, stiftade år 1263 St. Agnes' kloster i Roskilde till vilket hon donerade sin egendom och där hon blev priorinna; i klostret inträdde kort därefter också – med egendom och arvsanspråk – den fjärde system, prinsessan Jutta (c:a 1246-1284), som snart efterträdde Agnes som priorinna.

Jutta kommer till folkungarna

Frågan om de båda kungadöttrarna – »very attractive as marriage partners who might also be the source of future claims to the Danish throne« (Birgit and Peter Sawyer, *Medieval Scandinavia*, Minneapolis and London 1963, s. 187) – valde klostret frivilligt eller tvangs att anlägga nunnedoket är omdiskuterat. I varje fall blev deras klosterliv inte långvarigt. År 1271 lämnade de båda St. Agnes' hus i Roskilde för att veterligen aldrig återvända.

Jutta anträdde den långa resan till systemn Sofia i Sverige. Det är om detta besök som Erikskrönikan vet berätta. Att det fick betydelsefulla konsekvenser på det personliga planet är självklart: det är den aspekten av händelserna som ger Heidenstam stoff; om de mer långsiktiga politiska följderna tvistar de lärde – eller rättare: uttalar sig dagens lärde numera med stor försiktighet. Klart är, för att avsluta episodens inramning i tid och rum, att Jutta återvände till Danmark och tillsammans med sina systrar engagerade sig i en utdragen tvist med kung Erik Klipping om sitt farsarv; som motpart hade hon också klostret i Roskilde, som gjorde anspråk på hennes egendom. Sent omsider, vid danehovet i Nyborg i maj 1284, tillerkändes hon den egendom kungen lagt beslag på, men senare samma år avled hon.

Nu Erikskrönikan (v. 590 – 629).

Bakgrunden till Juttas besök var enligt krönikören hennes längtan efter att få återse systemn Sofia och hennes vägran att ingå äktenskap i Danmark. Jutta, heter det, försågs med ståndsmässig reseutrustning, kung Valdemar sände en ståtlig skara riddare och svenner att möta henne, och hon kom som »en ängel av himmelrik«. Också mottogs hon mycket väl, men:

»mz konungen war hon tha swa kär
thz han kom henne alt affnär«.

Episoden fortsätter och avslutas abrupt med en beskrivning av drottningens sorg och harm. Därmed är Jutta borta från krönikans scen. Kungen tvangs antråda en botgörarfärd till Rom.

Äldre tiders historiker accepterade huvudmomenten i Erikskrönikans berättelse som faktiska. Ett exempel bland många: den gode och naive

berättaren Anders Fryxell (Berättelser ur svenska historien, andra delen, Sthlm 1846), som återger krönikans version av händelsen och kungens botgöring med det tidstypiska tillägget att den son som Jutta skulle ha fött i sin förbindelse med kung Valdemar skulle ha blivit stamfader för den svenska ätten Leijonhufvud, vars sköldemärke ursprungligen skulle ha upptagit det danska kungavapnets tre leoparder.

Att krönikan åtminstone i grova drag återger ett händelseförlopp som faktiskt ägt rum förefaller accepterat av de flesta senare historiker. Att Valdemar företog en färd till Rom 1274 är belagt hos en samtida lybsk krönikör, Detmar, som anses bygga sin framställning på äldre annaler (se J. Rosén i Kyrkohistorisk årsskrift, 1941 s. 70). Enstaka författare har uttalat tvivel beträffande det kronologiska sammanhanget. Även utpräglad stränga källkritiker synes i regel ha godtagit uppgiften att kung Valdemars äktenskapsbrott skulle ha spelat en betydelsefull eller i varje fall en utlösande roll för det brödrauppror som ledde till Valdemars avsättning och Magnus' kungaval (Rosén, a.a. s. 71 ff.). Medan S. Tunberg uttalar, att det var äktenskapsbrottet och dess konsekvenser som »framkallade den slutliga katastrofen«, konstaterar E. Lönnroth försiktigare, att Erikskrönikan kombinerad med andra källor förtjänar en viss tilltro. Kyrkohistorikern Yngve Brilioth säger att motivet »förefaller något romantiserat, men behöver icke vara uppdiaktat«.

J. Rosén, som ägnat särskild uppmärksamhet åt frågan (ovan a.a. samt artikel i Historisk tidskrift 1942, s. 1-13), understryker – med ett karakteristiskt uttryck för den syn på användningen i tolkningssammanhang av pittoreska biographica som seriösa moderna historiker torde anse sig skyldiga att anlägga – att man måste »från början göra en bestämd skillnad mellan olika saker. Ett problem för sig utgör frågan om äktenskapsbrottets fakticitet. Men av ojämförligt större betydelse ur historisk synpunkt är givetvis frågan om från vilket håll agitationen i denna punkt satt in mot Valdemar. Endast den omständigheten, att agitationen spelat på dessa strängar, har givetvis gjort händelsen politiskt betydelsefull« (ovan först a.a., s. 74). Rosén framhåller, att det är sena och inte helt tillförlitliga källor som direkt berättar om Valdemars kärleksförbindelse med Jutta. Det fanns på flera håll i betydelsefulla kretsar ett starkt intresse av att svartmåla både Valdemar och sväger-

Jutta kommer till folkungarna

skan. Kyrkliga myndigheter och till och med påvarna Gregorius X och Nicolaus III förföljde den förrymda priorinnan, och den danska statsledningen arbetade för att få styrkt, att hennes inträde i klostret och därmed sammanhängande donation varit frivilliga. Däremot förekommer icke beskyllningar om äktenskapsbrott i de kyrkliga dokumenten. Valdemar har i gengäld alltifrån begynnelsen av brödernas uppror i mitten av 1270-talet utmålats som en liderlig och utsvävande person. Det kan tilläggas, att såvitt belagt Valdemars drottning Sofia inte tycks ha följt sin make på hans färder söderut efter avsättningen; år 1285 förklarar det svenska riksrådet att han övergivit sin hustru och var ur stånd att taga vara på sig själv; han borde därför fängslas.

De senaste årens allmänna framställningar av folkungatidens historia präglas av stor försiktighet i fråga om ställningstaganden till Juttaepisoden, om de alls befattar sig med frågan. I Carlssons och Roséns »Den svenska historien« (band I, Sthlm 1966, s. 245) uttalas diplomatiskt, i en kort bildtext, att Valdemar »enligt Erikskrönikaninlett en kärleksförbindelse med sin svägerska, den danska prinsessan Jutta. För att sona denna synd företog han 1274 en pilgrimsfärd till Rom«. I varje fall resan förefaller att av författarna uppfattas som en fakticitet.

Kanske vågar en lekmanobservatör år 1996 sammanfatta med den lärde ärkebiskop Yngve Brilioths ord från 1941: »Motivet förefaller något romantiserat, men behöver icke vara uppdyktat«.

Heidenstam

När Verner von Heidenstam ger sig i kast med Jutta-motivet, frågar han ingen historiker om lov eller lejd. Han gör episoden till sin; han placerar in den i ett brett tankemönster om möjliga livshållningar, deras psykologiska grunder och deras verkningar; han tilldelar den en generös utsträckning i tiden och han utstufferar den med en rikedom av enskildheter, bilder och övertoner.

Av de trehundra- och trettio sidorna i »Bjälboarvets« originalutgåva är hälften ägnade åt Juttas besök vid det svenska kungahovet, en miljö som förberetts och tecknats i romanseriens första del, som handlar om dynastigrundaren Folke Filbyter. Kontrasten mellan den besökande

prinsessan – redan i Erikskrönikan antyds att hon mottogs som en himmelens ängel, och Heidenstam tilldelar henne också motsvarande yttre och inre egenskaper – och det mörka, intrigfyllda och skuldyngda folkungahovet tecknas med kraftigt maner. Det vore en orättvis förenkling att tala om onyanserat svart och vitt. Kring den unga furstliga kvinnan står visserligen strålglans, men bröderna Valdemar och Magnus är å andra sidan inte några schabloniserade seriefigurer.

Medan prinsessan Jutta av källorna överlämnades till författaren i helt fornbart skick – skönhet, glättighet och lättsinne är det magra bagage som hon fått med sig från hävderna – fanns en etablerad litterär tradition kring Valdemar och Magnus Birgersson. Att denna bild till stor del i sitt tidigaste skick formats av propaganda och agitation gör den inte mindre konturskarp.

Magnus Ladulås, »riddarkonungen och ämbetsmannakonungen« hos Heidenstam, hör till de hårda men välsignelsebringande riksbyggmästarna. Mörkhyad, obetydlig till utseendet och undanglidande till sättet står han vid sidan av en Gustav Vasa, en Karl IX och en Karl XI som en av de flärdlöst och rastlöst nyttiga. Den personlighetstypen kunde nittio-talsromantikern Verner von Heidenstam ha gjort till föremål för både ironi, illvilja och förenklande ringaktning: en *Gründer*, en okänslig förstörare och reglementerande byggare. Så sker inte; den mogne Heidenstam ser typens och rollens storhet, som existerar parallellt med slugheten, manipulationskonsten och hårdheten. Om hertig Magnus, »kittelflickaren« – drottning Sofias föraktfulla ord om den magre och mörkhyade svågern – är trollet i Heidenstams saga, så är han ett troll som också vet att känna igen en prinsessa och att inse vad som skiljer dem åt. Kvald och sökande i tanken är han samtidigt fast och pålitlig i handling.

Heidenstam har lyckats med att problematisera och fördjupa den mörke brodern; han har också givit en komplicerad djupdimension åt Magnus' förhållande till Jutta, som han vill skydda, och i hennes förhållande till honom, som hon ger sitt förtroende. Att denna skildring måste betecknas som mer än problematiserad – som djupt problematisk – i det perspektiv som kritisk läsning av historiska skildringar öppnar

Jutta kommer till folkungarna

och kräver, det är nu något som gäller hela romansviten; till detta blir det anledning återkomma.

Även kung Valdemar förelåg, när Heidenstam angrep sitt ämne, i litterärt bearbetat skick. I hans fall fanns till och med en senromantisk tolkning av en genial författare: Carl Jonas Love Almqvist, i hans »romaunt« *Hermitaget*, som tillkom på 1820-talet. Medan den äldre traditionen, hos krönikörer och historiker, mejslat ut Valdemars drag efter en tämligen enkel modell – ståtlig, godmodig men maklig, dådlös och oförmögen att motstå sinnesnjutningens alla frestelser – låter Almqvist den besegrade folkungabrodern bli en Sturm-und-Drang-gestalt, en förkunnare av frihetens och lidelsens rätt.

Heidenstam har uppenbarligen i sin teckning av Valdemar tagit starkt intryck av Almqvists porträtt, och han har ytterligare förstärkt det anarkistiska draget. Likt hertigen i Shakespeare's »Trettendedagsafton« lever kungen ett bekymmerslöst skogsliv; han omger sig med ett följe av äventyrliga existenser, skogsströvare, folk som inte ville böja sig för kyrkan, biltoga. Han odlar erotiska förbindelser i denna krets, och han håller sig gärna borta från sitt hov. Typen är knappast fullt övertygande: öppenhet, generositet och ridderlighet betonas som element i Valdemars väsen, men det hållningslösa och undanglidande, den erotiska aktiviteten och trolösheten, ingår i en tämligen osammanhängande förening med självinsikt och varsamt lyssnande känsla.

Till de så att säga tidigare litterärt bearbetade och därför redan halvfärdiga komponenter som Heidenstam kunde nyttja i sitt »Bjälboarv« hör – kanske i väsentligt högre grad än de historiska personagerne – den yttre miljön kring Valdemars och Juttas kärlekssaga. När det gäller städer, byar, hus och samhälle, bygger diktaren, trots säkert aktningvärda ambitioner att fånga in en högmedeltida realitet, oförfärat upp ett av riddare, munkar, stigmän, svenner och tärnor tätbefolkat, färggrant praktfullt, tornprytt och vimpelviftande Sverige; för de senkomna släkten, som mättats med både Hollywoods skimrande medeltid och de moderna historikernas fattiggrå sekler, blir staffaget stundom besvärande. Skildringen av några nunnors resa från Danmark till den helige Eriks skrin i Uppsala någon gång mot slutet av 1270-talet må

ges som exempel på denna exotiska och farligt hollywoodska folkungavärld (eller hade Heidenstam läst sin Chaucer?). Nunnorna, heter det, »blevo icke heller ensamma och behövde ingenting frukta, ty de sällade sig till hemvändande skaror, som kommo söderifrån. Det var pilgrimer och det var grånade riddare, som stritt under de sista Hohenstauferna och stått kring Ludvig den heliges bår på den afrikanska sanden. Hör i de småländska skogarna psalmer av klara och hesa röster, hör slamret av stavar och knarrandet i skräpporna! Palmgrenarna från Jerusalem prasslade mot pilgrimsmärkenas blybilder på hattarna, mot den nyckelbärande Petrus från Rom och musslan från Compostella«.

Så mycket mer äkta är det landskap som Heidenstam med stor kärlek, kunskap och konstnärlig förfarenhet bygger upp kring sitt kärlekspar; det är den östgötska bygden, med påtaglig preferens för Vättern, Tiveden och provinsens västra delar. Det är en stark och bärande ram; den bidrager till att ge skildringen dess djupdimension.

Juttas och hennes systers, drottning Sofias, nationella särdrag i den svenska omgivningen – vad man kanske vågar kalla deras danskhet – är ett motiv som någon gång, men varken ofta eller starkt markerat, blir föremål för Heidenstams skildring och tolkning. »Hon var en sträng, på vilken var vind spelade«, heter det i den första utförliga beskrivningen av den unga prinsessan. »Vårglittret kring de danska öarna hade stannat i hennes ljusa ögon, och allt vackert, en sten i en ring eller ett blomsterklätt altare, lockade henne att stanna eller beundra«. Mot denna eteriska danskhet kontrasteras den äldre system Sofia. Hon beskrives visserligen som »fyllig och skön.... det rika gula håret bredde sig över skuldrorna som ett tungt dok«. Men hon är också »mycket stor och stark med kullriga och utstående ögon«. Vid den oroande tanken på svågern Magnus blir hon nedstämd: »Men jag tror inte på honom. Å, jag är dödstrött. Giv mig ett horn öl«. »Hon var alltid törstig«, fortsätter berättaren, »och småtärnorna sprungo ned i brygghuset och kommo tillbaka med ett väldigt och droppande horn – ... – Det var skönt – sade hon och strök sig över den feta och vita halsen«.

Juttas ljusa och rörliga väsen kontrasteras mot det mörka, jordbundna och ibland destruktiva folkungiska sinnet. I Heidenstams version blir det händelseförlopp som Erikskrönikan förlägger till ett enda tillfälle i själva

Jutta kommer till folkungarna

verket ett utdraget drama i tre akter. Vid Juttas besök hos systemen och svågern kommer den oskuldsfulla och lyssnande unga prinsessan, som pendlar mellan hänförelse inför världens skönhet och rikedom å ena sidan, längtan efter klosterlivets stilla renhet å den andra (och som alls inte framställs som den trotsiga och förrymda priorinna hon sannolikt var), att på ett egendomligt sätt tjäna som förtrogen både åt den mörke och glädjelöse hertig Magnus och åt den ljuse och förföriske kungen. För Magnus blir denna samtalspartner en katalysator, som får honom att klarare och mer explicit än förut se skillnaden mellan sig själv och brodern liksom förhållandet dem emellan. Magnus och den ridderlige och lojale gamle hovmannen Svantepolk Knutsson (en för litterära ändamål beslagtagen historisk gestalt), ser den fara som hotar Jutta från den alltmer påtagligt intresserade kung Valdemars sida. Hon inser den också själv, och hon försöker fly, men flyktförsöket misslyckas, hon upphinnes av kungen, de fortsätter resan söderut tillsammans och den otillåtna kärlekssagan når sin fullbordan. Jutta återvänder till klostret; här skils diktarens och historiens vägar åt. Vad krönika och medeltida källor vet berätta är ju att prinsessan stannar utanför klostermurarna, engagerad i sin process mot kung och kyrka.

Den andra fasen i Heidenstams Juttasaga är lika fritt uppfunnen. Prinsessan lever i sitt kloster som en svärmisk botgörerska, men sinnets oro kan hon inte helt bemästra, »men mest tänkte hon på barnet, som hon aldrig hade fått ha hos sig. Hon hade bara sett en skymt av korgen, då den bars förbi celldörren«. Med den seigneuriale berättarens suveräna självsvåld låter Heidenstam frukten av Juttas och Valdemars olovliga kärlek framföras i klostret och föras till ärkebiskop Folke (Fulco) i Uppsala. Dit beger sig nu Jutta i spetsen för några av sina Roskildennor. Den långa färdens syfte är att utverka systemens, drottning Sofias, förlåtelse, men resan beskrivs främst som en vallfärd till den helige Eriks relik. På tröskeln till ärkebiskopsgården ser hon en ljuslockig gosse; med barnet beger hon sig till ett vilt gästabad hos kung Valdemar, dit hon lyckas få tillträde endast genom att smyga sig in hos kungens älskarinna och låna en praktfull festdräkt. De två hinner mötas, men då folket ser dem och barnet, bryter ett upplopp ut. Alla kräver att kungen skall göra bot och resa till Rom. Från tumultet räddas Jutta av den

resolute ärkebiskop Folke, som låter henne möta och försonas med systemen. Så bär det åter av till Danmark.

Juttas resa till Uppsala utnyttjas av Heidenstam för att illustrera vad som måhända kan kallas Sveriges slutliga europeisering. Han ställer den brandhärjade kyrkan invid ättehögarna i Gamla Uppsala och det förfallna »drotthuset« med kullersten och bågnat och murket timmer mot den nya kungsgården och det stora kyrkobygget i Östra Aros, det moderna Uppsala. I det nedgångna hövdingahuset från hednatiden trivs Valdemar: »här kunde han sitta fri med sina jaktbröder och Ingrid Ulfvas skogsgångare, hans livkarlar i björnskinns med yxhammare och spjut«. Folkmassans angrepp på kungen avvärrer ärkebiskopen, som använder tillfället till en kraftfull reprimand av den ansvarslöse kungen. Denne brister i sin tur ut i förbannelser över sitt öde och ropar åt sin lekare att spela upp, »på de sprödaste strängarna, de vassaste, de strängarna, som barnet i vår själ gråter med«.

Kärleksparet Jutta och Valdemar återses ännu en gång. Hon ligger döende i en borg vid havet »sunnan om det svenska landamäret«. Valdemar är landsflyktig, jagad och utfattig. »Vägstrykarkung« kallar han sig själv. »Mina gårdar heta grus och aska...« Jutta har kallat på honom för att det »också mitt under vår osaliga kärlek, alltid mellan oss rådde en sådan god vänskap. Det föll aldrig ett riktigt hårt ord mellan oss. Det är därför, jag vill tacka dig. Det är en väns tack till en vän«. Kungen mumlar en fråga om detta är kärlekens sista och bästa ord, men utanför borgen har folket redan börjat väpna sig mot honom. Han förs ut ur sjukrummet och flyr med sitt följe. Några veckor senare är Jutta död. Kistan förs till ett skepp, som skall föra den till Själland.

Valdemar hinner med ytterligare förvillelser, men till slut slår fängelseportarna igen om honom. Romanen avslutas med en försonings-scen mellan bröderna Magnus och Valdemar i fångtornet – en försonings-scen som visar att de aldrig kan förstå varandra. Och den segerrike kung Magnus träder ut på borggården på Nyköpingshus och möter sitt ridderskap, »hans edsvurna vakt, som han hade frammanat ur de vilda hoparna och fyllt med ädel vilja«.

Det kan först och främst noteras, att Heidenstam – den poetiske, men också världskloke (och ekonomiskt förfarne) Heidenstam – i ett väsent-

Jutta kommer till folkungarna

ligt hänseende delar den positivistiske historikern Jerker Roséns verklighetsuppfattning: han tillskriver inte Juttas och Valdemars otillättna kärlekssaga någon som helst politisk betydelse. Det tunga spelet om krona, skatter, borgar och län spelas på en annan scen, med andra aktörer. Jungfrun och junkern leker sin lek i ett hörn av den scenen, det snävt utmätta hörn där själarna bor och där *la petite histoire* fått sin plats. På den stora scenen råder i diktarens värld, frestas man säga, opersonliga krafter; Magnus Ladulås stod i förbund med dem som var starkast den gången, Valdemar i pakt med de vikande och förlorande.

Heidenstams främste uttolkare och levnadstecknare, Fredrik Böök, karakteriserar »skildringen av den brottsliga kärleken mellan Valdemar och Jutta --(som) ett av de starkaste partierna i *Bjälboarvet*, ----- den har en psykologisk fördjupning utan motstycke i Heidenstams diktning. En levande kvinnogestalt som Juttas har han aldrig skapat förr eller senare. Det är en kärlek, som sudlas och svikes, som leder till skam och sorg, men den bevarar dock det skära skimret från de första resdagarnas vita vinterväder, och vid Valdemars möte med den döende Jutta kan hon yttra de gripande orden: 'Vad två människor giva varann av gott hjärta är kanske till sist det enda lilla sandkorn, som blir kvar, där vågorna gingo som berg.'« (Fredrik Böök, Verner von Heidenstam, band II, Sthlm 1946, s. 261).

Så har de knaggliga raderna i Erikskrönikan lyfts ut ur sitt blandat poetiska och propagandistiska sammanhang, bearbetats, utfyllts, utstofferats och gjorts till diktning. Stor eller obetydlig? Lödig eller pittoreskt trasgrann? Uppbyggd kring en hård kärna av insikt eller luftig och svajande? Det är frågor som inte kan få något säkert svar, endast starkt tidsbundna antydningar. Klart är att tiden farit hårt fram med »Bjälboarvet«. Det gäller kanske allra främst språket; för fyrtiofem år sedan – halvvägs mellan bokens publicering och den dag som idag är – var det ännu inte påtagligt åldrat. År 1996 märks årsringarna tydligt. Men den moderne läsaren står också, tvekande, inför den mer komplicerade frågan om han idag kan försätta sig i den själsliga hållning som gör en reell tillägnelse av romanen psykologiskt möjlig. Brutalare uttryckt: kan man ta denna värld av borgar, vimplar, lekare, stolts jungfrur, skogsmän, pilgrimer, riddare och svenner på fullt allvar – på tillräckligt djupt

allvar för att det hörn av scenen där Valdemar och Jutta utför sitt stycke skall kunna fredas mot det enbart pittoreska och exotiska i så hög grad att stycket kan förmedla ett budskap av generellt, mänskligt och inte räddningslöst tidsbundet intresse?

Fredrik Böök, en förvisso problematisk men också exceptionellt lyhörd och insiktsfull läsare, gav för femtio år sedan ett jakande svar på de nyss framställda sammanfattande frågorna. Ett jakande svar förefaller även nu möjligt, men med ett betydelsefullt tillägg: det krävs idag inte en läsning, utan två. Den första kan och bör kanske vara snabb, rekognoscerande och explorativ. Dess syfte är att klara av den rent intellektuella tillägnelsen och att lägga grunden för beslutet att återkomma eller inte återkomma; den första läsningen skall ge svar på frågan om detta är viktigt nog, men framför allt om det är tillräckligt konstnärligt givande för att ett nytt besök skall vara motiverat. Den andra läsningen måste bygga på övertygelsen att detta är så god konst att det tidsbundna läsmotståndet förtjänar att övervinnas, även om det kostar möda; att detta är så god konst att dess metod, teknik och eventuella teori förtjänar studium och eftertanke i sig; att det ämne som lånat denna konstns form och ingått i oskiljaktig förening med den har ett generellt, mänskligt och inte räddningslöst tidsbundet intresse.

Den procedur som nyss beskrivits är de överväganden, de beslut och de tillvägagångssätt som är ofrånkomliga i fråga om det allra mesta i den verkligt goda lyriken (här må hänvisas till en artikel av förf. i tidskriften *Artes* nr 2, Sthlm 1995; den handlar om Horatius' lyrik). Det är ingen slump att proceduren framstår som ofrånkomlig i fråga om Heidenstam. Bäst lyckades han i den korta diktens sammanträngda form:

Det red en jungfru från Danmark,
en ängel från himmelen ljusa;
men glädjen är skör och sorgen är stark.
Lindelöv, lindelöv, susa!

Tugtupit – en grønlandsk smykkesten

HENNING SØRENSEN

Der har i snart mange år i Grønland været en stor interesse for at udnytte smukke eller særprægede mineraler og sten til fremstilling af smykker. Ikke få i Grønland bosiddende er ivrige mineralsamlere, og en del forarbejder selv de indsamlede mineraler til smykker, som bl.a. forhandles i de grønlandske lufthavne. Alt foregår som enkeltmandsforetagender, det er endnu ikke lykkedes at skabe en egentlig smykkeindustri.

Der er fundet forekomster med meget smukke dybrøde *rubiner* ved Qeqertarsuaasiaat (Fiskenæsset) og i Kangerluarsuk nær Maniitsoq (Sukkertoppen), men udvindingen vil blive så vanskelig, at de grønlandske rubiner ikke for tiden vil kunne konkurrere i pris med rubiner fra Burma, Thailand, Brasilien og Tanzania (Gübelin, 1979, Petersen og Secher, 1993).

Bjergarten kimberlit, der i bl.a. Sydafrika og Sibirien har bragt *diamanter* op fra de dybder af mere end 150 km nede i Jordens kappe, hvor de dannes, forekommer flere steder i Grønland. Der er fundet nogle bittesmå diamanter i grønlandsk kimberlit, men indtil videre ikke i mængde og kvalitet, som kunne danne grundlag for en brydning (Secher med flere, 1981). Imidlertid har flere internationale mineselskaber indledt en eftersøgning af diamantførende kimberlit, idet de skønner, at de geologiske forhold i Grønlands gamle grundfjeldsområder netop svarer til forholdene i de lande, hvor diamanter nu udvindes. Ydermere har man i grønlandske kimberlitter fundet nogle af de indikatormineraler, et eksempel er en speciel type af mineralet granat, som vides at

ledsage diamanterne. Indholdet af diamanter i kimberlit er så lavt, at der skal meget omfattende undersøgelser til for at konstatere deres tilstedeværelse. Det er derfor, man benytter indikatorminerale i eftersøgningen, idet disse forekommer i så store mængder, at de let kan iagttages. Der er allerede investeret mange penge i eftersøgningen og udtrykt stor optimisme, men der er i skrivende stund ikke modtaget afgørende nyt om et grønlandsk diamanteventyr.

Den værdifulde smykkesten *smaragd*, der er en varietet af mineralet beryl, er ikke fundet i Grønland, selvom beryl i en mat, lysegrøn varietet kendes fra mange steder i Grønland.

Der er således ikke i dag i Grønland grundlag for udvinding af de meget kostbare smykkesten. Men der er gjort fund af mineraler og bjergarter, som på grund af særlige farver og farvespil kan anvendes til fremstilling af smykker. De vigtigste er tugtupit, emnet for denne artikel, grønlandit, nuumit og lapis lazuli (Petersen og Secher, 1993). Fælles for disse er, at der ikke er tale om rene mineraler, men om sammenvoksninger af flere mineraler, dvs. bjergarter.

Grønlandit er et navn, der er hæftet på en grøn kvartsit fra Isukasia i bunden af Godthåbsfjorden, hvor Jordklodens ældste kendte sedimentære bjergarter findes. Dens alder er bestemt til ca. 3800 mio. år. Kvartsit er en hærdenet sandsten. I denne kvartsit er indlejret en vekslende mængde grønne flager af det chromholdige glimmermineral fuchsit. Bjergarten giver ved polering et meget smukt grønt farvespil og anvendes slebet som cabochon, dvs. glatte hvælvede sten uden facetter, og som plader. Den er fx anvendt i Grønlands biskops insignier.

Nuumit er på lignende måde et navn givet til en bjergart, der er fundet anvendelig som smykkesten (Appel og Jensen, 1987). Den findes i området omkring Nuuk (Godthåb), hvoraf dens navn er afledt. Den består af sammenvoksninger af amphibol-mineralet anthophyllit, der her er udviklet med et kraftigt brunt farvespil. Dette kommer meget smukt frem, når bjergarten slibes og poleres i cabochonform, hvilket giver smykker, der spiller i mange farver: metalblå, grøn, gylden og rødlig.

Lapis lazuli er fundet ved Tupertalik ca. 60 km øst for Maniitsoq i en lille forekomst af magmabjergarten carbonatit. Der er tale om sammen-

Tugtupit

Fig. 1. Den lodrette lyse åre midt i billedet består i hovedsagen af mineralet albit. Tugtupit blev opdaget i denne åre, der ligger på nordkysten af Tunulliarfik fjorden på det sted, der kaldes Tugtup agtakôrfia.

voksninger af mineralerne lazurit og scapolit. Lazurit har en sart himmelblå farve, scapolit er hvid eller grå. Denne blanding giver ved polering et meget smukt mønster af blå og hvidt. Stenen er fx anvendt i Maniitsoqs borgmesterkæde.

Tugtupit et et rødt mineral, der er fundet i årer i magmabjergarter i nærheden af byen Narsaq i Sydgrønland (Jensen og Petersen, 1982). Denne geologiske lokalitet har fået navnet Ilímaussa-q-komplekset efter områdets mest markante fjeld.

Tugtupits historie

Det mineral, der nu kaldes tugtupit, blev fundet i 1957 i kystklipperne ved Tugtup agtakôrfia på nordkysten af Tunulliarfik (Skovfjorden). Det er et hvidt til blegrødt mineral, der klart skiller sig ud fra de andre lyse mineraler, især albit og analcim (de i artiklen omtalte mineraler fra

Henning Sørensen

Skema 1. De i artiklen nævnte mineraler fra Ilímaussaq-komplekset

mineralets navn	mineralets kemiske formel
albit	$\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$
alkalifeldspat	$(\text{Na},\text{K})\text{AlSi}_3\text{O}_8$
analcim	$\text{NaAlSi}_2\text{O}_6 \cdot \text{H}_2\text{O}$
arfvedsonit	$\text{Na}_3(\text{Fe}^{2+},\text{Mg})_4\text{Fe}^{3+}\text{Si}_8\text{O}_{22}(\text{OH})_2$
chkalovit	$\text{Na}_2\text{BeSi}_2\text{O}_6$
eudialyt	$\text{Na}_4(\text{Ca},\text{Ce})_2(\text{Fe},\text{Mn},\text{Y})\text{ZrSi}_8\text{O}_{22}(\text{OH},\text{Cl})_2$
lueshit	NaNbO_3
monazit	CePO_4
natrosilit	$\text{Na}_2\text{Si}_2\text{O}_5$
naujakasit	$\text{Na}_6(\text{Fe},\text{Mn})\text{Al}_4\text{Si}_8\text{O}_{26} \cdot \text{H}_2\text{O}$
nefelin	NaAlSiO_4
pyrochlor	$(\text{Ca},\text{Na})_2\text{Nb}_2\text{O}_6(\text{OH},\text{F})$
rinkit	$(\text{Ca},\text{Ce})_4\text{Na}(\text{Na},\text{Ca})_2\text{Ti}(\text{Si}_2\text{O}_7)_2\text{F}_2(\text{OH},\text{F})_2$
sodalit	$\text{Na}_8\text{Al}_6\text{Si}_6\text{O}_{24}\text{Cl}_2$
tugtupit	$\text{Na}_8\text{Al}_2\text{Be}_2\text{Si}_8\text{O}_{24}\text{Cl}_2$
ussingit	$\text{NaAlSi}_3\text{O}_8 \cdot \text{NaOH}$
villiaumit	NaF
vitusit	$\text{Na}_3\text{Ce}(\text{PO}_4)_2$
zinkblende	ZnS
ægirin	$\text{NaAlSi}_2\text{O}_6$

Ilímaussaq-komplekset er vist i skema 1), som tilsammen danner en op til en halv meter bred åre i kystklipperne (fig. 1). Den nærmere undersøgelse viste, at dette mineral er beslægtet med det kendte mineral

Tugtupit

sodalit, men adskiller sig fra dette ved at indeholde det sjældne metal beryllium og ved at have en lavere krystalsymmetri.

Sodalit blev iøvrigt også først fundet og beskrevet i Ilímaussaq-komplekset. I årene 1806-1813 berejste den tyske mineralog Karl Ludwig Giesecke (1761-1833) store dele af Grønland for at undersøge landets mineralforekomster. Napoleonskrigene og vanskelige besejlingsforhold var årsag til, at hans planlagte kortere ophold kom til at vare seks somre og syv vintre. Han besøgte Ilímaussaq-komplekset i september 1806. De indsamlede prøver blev sendt med skib til København i 1808, men skibet blev opbragt af britiske krigsskibe og dets ladning solgt på auktion i Leith i Skotland. En del af samlingerne blev købt af mineralsamleren Robert Allan. Disse samlinger blev undersøgt af andre mineraloger, hvilket førte til opdagelsen af mineralerne sodalit (Thomson, 1812) og arfvedsonit (Brooke, 1823). Giesecke var en eventyrlig skikkelse. Han medvirkede som første slave i førsteopførelsen af Mozarts opera »Tryllefløjten« og antages iøvrigt at have bidraget til denne operas libretto. Han endte sine dage som professor i mineralogi i Dublin.

Tugtupit blev i årene efter 1957 fundet i andre forekomster spredt ud over Ilímaussaq-komplekset. I nogle af disse, blandt andet Kvanefjeld i den nordlige del af komplekset, findes varieteter af mineralet med en meget markant dybrød farve.

Mineralet blev foreløbigt beskrevet under navnet berylliumsodalit (Sørensen, 1960). På næsten nøjagtig samme tidspunkt blev det samme mineral beskrevet under navnet beryllosodalit af to russiske forskere, der havde fundet bittesmå korn af det i Lovozero-komplekset på Kola-halvøen (Semenov og Bykova, 1960). Blandt andet denne begivenhed dannede indledningen til et dansk-russisk forskningssamarbejde, der stadig er meget frugtbart. Dette ses fx af, at det samme nye mineral senere blev fundet på samme tid i Ilímaussaq- og Lovozero-komplekserne. Kontakten mellem de danske og russiske mineraloger var da så god, at man beskrev mineralet i en fælles publikation (Rønsbo m.fl., 1979) og gav mineralet det dansk-russiske navn *vitusit*, efter danskeren Vitus Bering (1681-1741), der som bekendt var i russisk tjeneste.

Den mere detaljerede undersøgelse af berylliumsodalit viste, at det adskiller sig så markant fra sodalit, at det bør have et selvstændigt navn.

Tugtupit blev valgt (Sørensen, 1963), et navn der er afledt af lokalitetsnavnet Tugtup agtakôrfia (Tugto betyder rensdyr på grønlandsk).

Den Internationale Mineralogiske Union har nedsat en *Commission on New Minerals and Mineral Names*, der er sammensat af internationalt anerkendte mineraloger. Dens opgave er at påse, at forslag om nye mineraler og mineralnavne er baseret på tilstrækkelige data vedrørende kemisk sammensætning, krystallografi, krystalstruktur, osv., og navnlig at undersøge, om det pågældende mineral ikke allerede er beskrevet, men under et andet navn. Kommissionen godkendte i 1965, at tugtupit er et nyt, selvstændigt mineral, ligesom navnet blev godkendt.

Før denne kommission blev nedsat, kunne hvem som helst navngive nye mineraler med det resultat, at nogle af disse senere viste sig at være tidligere beskrevne mineraler under et andet navn. I så fald er det det først givne navn, som gælder. Der er også mange eksempler på, at der er beskrevet nye mineraler på et ikke holdbart grundlag, hvorfor disse mineralnavne senere er blevet forkastet. Det indebærer iøvrigt, at et sådant forkastet mineralnavn ikke senere kan gives til et nyt mineral. Et eksempel er det senere omtalte »erikit« fra Ilímaussaq-komplekset (Bøggild, 1903), som nu vides at være en blanding af flere mineraler.

Navnet tugtupit blev valgt med henblik på, at mineralet på grund af den smukke røde farve kunne tænkes anvendt som smykkesten. Det var derfor vigtigt at finde et markant navn, der henviste til, at det er et grønlandsk mineral. Denne tanke viste sig at være rigtig, idet kongelig hofjuvelerer Ove Dragsted i midten af 1960'erne henvendte sig til mig og spurgte, om der i Grønland fandtes mineraler, som kunne danne grundlag for en lokal smykkeproduktion. Jeg gav ham prøver af bl.a. mineralerne tugtupit og det nedenfor nævnte ussingit, der begge findes i Ilímaussaq-komplekset. Tugtupit viste sig meget velegnet til polering i bl.a. cabochonform. Den dybrøde farve og de indblandede hvide, sorte, grønne og gule mineraler gav smykker et meget karakteristisk farvespil, som ikke kendes i andre smykkesten. Dragsted præsenterede tugtupit som en ny grønlandsk smykkesten på en international gemmologisk konference i Barcelona i 1966 (Dragsted, 1970).

Tugtupit

Fig. 2. Et udsnit af den rigeste forekomst af tugtupit, som hidtil er fundet. De mørkerøde krystaller af tugtupit er indlejret i en åre af albit og analcim. Tændstikken angiver størrelsen af krystallerne. Forekomsten lå i den vestlige del af Kvanefjeldsplateauet, men er nu helt bortsprængt, cf. fig.3.

Fig. 3. Den på fig. 2 viste tugtupitforekomst lå i krateret til højre for personen. Fotografiet er taget i 1979. Siden da er der sket en betydelig større ødelæggelse af området.

Da det stod klart, at tugtupit ville kunne danne grundlag for en lokal smykkeindustri, blev der i samarbejde med hofjuvelerer Dragsted truffet foranstaltninger til at skabe grundlaget for en sådan. Geologerne indsamlede prøver af mineralet, som blev deponeret på Geologisk Museum i København. Tanken var at opbevare en passende prøvemængde, der kunne anvendes til at sætte produktionen i gang, når en organisation, der kunne forestå en lokal smykkeproduktion, var blevet etableret. De bedste forekomster af tugtupit (fig. 2) blev iøvrigt dækket til med jord og mos, når geologerne forlod området, med henblik på at sikre dem for den nye industri. Lokale mineraljægere fik imidlertid nys om sagen, inden rammerne for en smykkeproduktion var blevet skabt. De bedste forekomster blev plyndret under anvendelse af bl.a. dynamit. Det gik så voldsomt til, at store mængder tugtupit blev pulveriseret og dermed tabt for senere anvendelse. Den rigeste forekomst på Kvanefjeldet er nu et dybt krater (fig. 3). Det kan i dag konstateres, at det ikke er lykkedes at etablere en virksomhed, som med tiden kunne inddrage også andre mineraler i en smykkeproduktion. Men en række enkeltpersoner har indsamlet store mængder af tugtupit og andre mineraler, som anvendes til fremstilling af mere eller mindre vellykkede smykker. Dette er imidlertid ikke i overensstemmelse med Mineloven for Grønland, som kun giver de lokale indbyggere i Grønland ret til at indsamle mineraler til eget brug, hvilket der jo helt klart ikke er tale om her. Men det er en sag, det er meget vanskeligt at rette op på.

Tugtupit er nu iøvrigt fundet i en tredje forekomst, nemlig Mont Saint-Hilaire nær Montreal i Canada, hvor det findes som sjældne røde korn i bjergarter af samme type som i Ilímaussaq- og Lovozero-komplekserne (Horváth og Gault, 1990).

Tugtupit

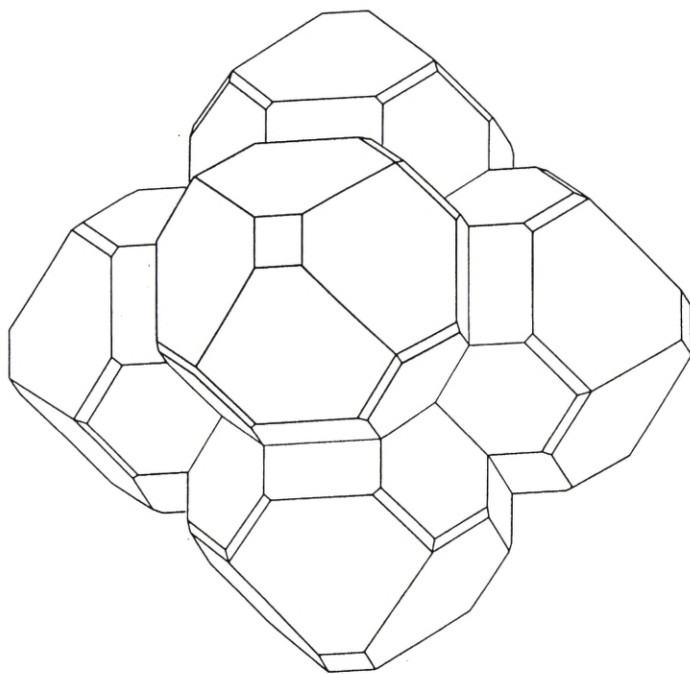

Fig. 4. Tre tetragonale krystaller er vokset ind i hinanden i form af en trillingdannelse. Derved får sammenvoksningen en tilnærmet ydre kubisk symmetri.

Tugtupits mineralogi

Tugtupit er et hvidt til rødt, sjældnere lyseblåt mineral med glasglans. Det findes som sammenvoksninger med andre mineraler og kun undtagelsesvis som veludviklede små krystaller. Mineralets hårdhed er ca. 6, massefylden $2,33 \text{ g/cm}^3$ (Sørensen m.fl., 1971).

Krystalstrukturen er som allerede nævnt meget nært beslægtet med strukturen af før nævnte mineral sodalit (Danø, 1966). Sodalit krystalliserer kubisk, dvs. med tre på hinanden vinkelrette firtals-symmetriakser, mens tugtupit krystalliserer tetragonalt med kun én firtals-symmetriakse. Slægtskabet viser sig bl.a. ved, at tugtupits krystaller har en ydre tilnærmet kubisk symmetri; man siger, at de er pseudokubiske. Det skyldes tvillingdannelse, dvs. at krystalindivider med forskellig krystallografisk orientering er vokset sammen, således at de er indbyrdes symmetriske (fig. 4). Derved får krystallerne den nævnte tilnærmede

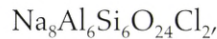
Henning Sørensen

Skema 2. De i artiklen nævnte grundstoffer og deres bogstavtegn

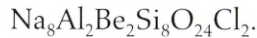
grundstof	betegnelse	grundstof	betegnelse
aluminium	Al	kalium	K
beryllium	Be	lithium	Li
calcium	Ca	mangan	Mn
cerium	Ce	natrium	Na
chlor	Cl	oxygen (ilt)	O
fluor	F	fosfor	P
jern	Fe	silicium	Si
hydrogen (brint)	H	zirconium	Zr
vand	H ₂ O		

ydre kubiske symmetri, selvom de enkelte dele af sammenvoksningen har en lavere krystalsymmetri.

Sodalit har den kemiske formel:

mens tugtupit har formelen:

Det ses heraf, at 2 AlAl i sodalit er erstattet af 2 BeSi i tugtupit. Be og Si er fordelt på en ordnet måde i krystalstrukturen, hvilket forklarer tugtupits lavere krystalsymmetri i forhold til sodalit (grundstofbetegnelserne er forklaret i skema 2).

Tugtupit findes ofte som rande omkring et andet berylliummineral, *chkalovit*, men kan også være sammenvokset med korn af gul sodalit. Det findes iøvrigt sammen med og har indeslutninger af de hvide mineraler albit, analcim og lueshit, de gule eller brune mineraler zinkblende og pyrochlor, det sorte mineral arfvedsonit og det grønne mineral ægirin. Dette giver det farvespil, der er et kendetegn for smykkestenen tugtupit.

Tugtupit

De svagt farvede varieteter bliver mere blege i farven, når de opbevares i mørke, men de genvinder farven, når de igen udsættes for sollys eller for røntgenstråling. De kraftigt farvede varieteter kan blive blegere med tiden, men genvinder farven efter kort tids bestråling med langbølget ultraviolet stråling.

Tugtupit viser meget smuk fluorescens ved bestråling med ultraviolet stråling, abrikosfarve til lys cyclamenrød ved langbølget, laksefarvet til mørk cyclamenrød ved kortbølget ultraviolet stråling (Newsome, 1974).

Povarennyhk m.fl. (1971) mener, at tugtupits farve skyldes, at svovl-ioner erstatter chlor-ioner i krystalstrukturen, men der synes også at være andre farvecentre i strukturen.

Hvorfor er tugtupit et sjældent mineral?

Nogle mineraler, som fx kvarts, feldspat og glimmer, findes overalt på Jorden, mens et mineral som tugtupit kun er fundet på de omtalte tre steder og dér oven i købet som et meget sjældent mineral: Ilímaussaq-, Lovozero- og Mont Saint-Hilaire-komplekserne i henholdsvis Grønland, Rusland og Canada. Nogle mineraler, som det nedennævnte naujakasit, er endda kun fundet et eneste sted: Ilímaussaq-komplekset.

Årsagerne hertil må dels søges i den kemiske sammensætning af det geologiske miljø, mineralerne findes i, dels i en kombination af særlige forhold, dengang bjergarterne blev dannet.

Tugtupit og de andre mineraler, der omtales i denne artikel, findes i en type af bjergarter, som den danske geolog N.V. Ussing i 1912 beskrev under navnet *agpaitiske bjergarter*. Navnet er afledt af en lokalitet inden for Ilímaussaq-komplekset, som på Ussings tid blev stavet Agpat; i moderne grønlandsk er stavemåden Appat, men den geologiske betegnelse agpaitisk får ikke sin stavemåde ændret, da den nu er et internationalt anerkendt begreb. Agpat/Appat er det grønlandske navn for fuglearten lomvi.

Ussing foretog i 1900 en geologisk undersøgelse af et stort område i Sydgrønland og kortlagde fx som den første Ilímaussaq-komplekset (Ussing, 1912). Fra slutningen af maj til slutningen af august berejste Ussing et stort område med robåde eller konebåde som transportmiddel.

Han har beskrevet feltsæsonen i et tillæg til publikationen. Det var en beundringsværdig præstation, fysisk som intellektuelt. Ikke blot lykkedes det ham at fremstille et geologisk kort over det geologisk set meget komplicerede Ilímaussaq-kompleks, men også at give en tolkning af kompleksets dannelsesforhold. Såvel kort som tolkning har overlevet den meget mere storstilede geologiske indsats i området, som har fundet sted siden 1950erne, og er stadig en inspirationskilde for alle, der foretager mineralogiske og geologiske undersøgelser i dette område.

Ussing forklarede Ilímaussaq-komplekset som en magmatisk dannelse, dvs. fremkommet ved, at smeltemasser, i geologien betegnet *magmaer*, fra dybet var trængt højt op i jordskorpen, hvor de langsomt størknede under dannelse af Ilímaussaqs bjergarter. Han konstaterede, at disse bjergarter var rigere på alkalimetallerne natrium og kalium end alle andre da kendte bjergarter, lige bortset fra bjergarter, som var beskrevet fra Kola-halvøen af den finske geolog Wilhelm Ramsay i bl.a. det, der nu kaldes Lovozero-komplekset (Ramsay, 1899). Der er tale om nefelinsyenitiske bjergarter. Ussing definerede agpaitiske bjergarter som nefelinsyenitter, hvis kemiske analyse viser, at forholdet

$na + k/al$ er større end eller lig med 1,2,

hvor na , k og al angiver »det relative antal af atomer af natrium, kalium og aluminium« (Ussing, 1912, p. 341). Dette forhold skal forstås på den måde, at natrium, kalium og aluminium er hovedbestanddelene af den mest udbredte mineralgruppe, feldspatterne, som fx alkalifeldspat med den kemiske formel $(Na,K)AlSi_3O_8$, hvor forholdet mellem (Na,K) og Al er 1:1. Feldspatter er hovedminerallerne i Ilímaussaq-kompleksets bjergarter. Når det nævnte forhold er højere end 1, er der altså tale om et overskud af natrium og kalium i forhold til feldspats sammensætning. Sådanne bjergarter med overskud af alkalimetallerne natrium og kalium kalder man i dag for peralkaline.

Senere undersøgelser har vist, at Ussings definition ikke er fuldt dækkende. De agpaitiske bjergarter er ud over at være peralkaline også karakteriseret af at indeholde en række meget sjældne mineraler, som alle er rige på natrium, men derudover også rige på sjældne grundstoffer som lithium, beryllium, zirconium, de sjældne jordarters metaller, og

Tugtupit

Fig. 5. Nordkysten af Tunulliarfikfjorden viser Ilímaussaq-intrusionens østkontakt mod en serie af basaltlavaer. Disse hælder ind mod intrusionen. Toppen af de øverste fjelde består også af basalt, der er rester af det tag af basalt, som dækkede intrusionen, dengang den blev dannet for ca. 1,2 milliard år siden.

mange flere, samt flygtige grundstoffer som chlor og fluor. Der er peralkaline bjergarter mange steder på Jorden, som ikke indeholder sådanne mineraler. Den moderne definition af agpaitiske bjergarter er derfor: Det er peralkaline nefelinsyenitiske bjergarter, der er rige på mineraler med store indhold af natrium, lithium, beryllium, fluor, chlor osv. (LeMaitre, 1989).

Den moderne opfattelse af de agpaitiske bjergarters dannelse er, at de er opstået ved størkning af magmaer rige på de netop omtalte grundstoffer i et lukket system, hvor de flygtige og sjældne grundstoffer ikke har kunnet undvige under magmaets størkning, men er holdt tilbage i de mineraler, der er karakteristiske for denne bjergartstype. De vigtigste af disse er det røde mineral eudialyt og det brune mineral rinkit (se skema 1). I Ilímaussaq-komplekset kan man let forestille sig, at dette har været

tilfældet, idet de agpaitiske bjergarter dér var dækket af et tæt »tag« af basaltiske lavaer (fig. 5).

Et heldigt fund på vulkanøen Tenerifa har givet uvurderlige oplysninger om den kemiske sammensætning af de magmaer, som agpaitiske bjergarter udvikles fra. Et brudstykke af en nefelinsyenit fundet i vulkanske udbrudsprodukter er tolket som materiale, der er blevet slynget ud fra et dybereliggende magmakammer, inden det var helt størknet. Det indeholder partier af vulkansk glas, der er dannet ved den hurtige størkning af den resterende smelte under vulkanudbruddet, og som derfor har denne smeltes oprindelige kemiske sammensætning. Nefelinsyenitten indeholder agpaitiske mineraler, glasset har ekstremt høje indhold af bl.a. natrium, fluor, chlor og zirconium. Der er fx op til 16 % Na₂O, det højeste indhold i nogen kendt bjergart (Wolff og Toney, 1993). Indholdet er så højt, at Ussings forhold,

$$\text{na} + \text{k/al} \text{ er større end } 2,$$

det højeste målt i nogen bjergart.

Dette støtter den tidligere fremførte tolkning af Ilímaussaq-komplekset, som dannet ved størkning af magmaer med ekstremt høje indhold af natrium og sjældne og flygtige grundstoffer i et magmakammer, hvis tag var så stærkt, at disse grundstoffer blev tilbageholdt i smelten (Larsen og Sørensen, 1987). I hovedstørkningsfasen dannedes mineraler som sodalit og eudialyt sammen med feldspat, nefelin, ægirin og arfvedsonit, for at nævne de vigtigste mineraler.

Forholdene under størkningen af Ilímaussaqs bjergarter var mere ekstreme end de forhold, der rådede under dannelsen af Lovozero- og Mont Saint-Hilaire-komplekserne. Det ses fx af, at mineralet naujakasit, der er et vigtigt bjergartsdannende mineral i nogle af Ilímaussaqs bjergarterne, ikke kendes fra andre forekomster.

Naujakasit har den kemiske sammensætning:

dvs. de almindelige bjergartsdannende grundstoffer natrium, jern, mangan, aluminium, silicium og oxygen, samt vand. Mineralet ses at

Tugtupit

erstatte hovedmineralet nefelin, NaAlSiO_4 , i nogle af bjergarterne, dvs. at magmaet i løbet af størkningsprocessen fik så høje indhold af natrium, jern, silicium og vand, at nefelin ikke længere var stabilt. I stedet dannedes mineralet naujakasit, der kunne optage de høje indhold af de nævnte grundstoffer. Det at naujakasit ikke findes i forekomsterne af agpaitiske bjergarter på Kola-halvøen og i Canada viser, at de magmaer, der var årsag til dannelsen af Ilímaussaqs bjergarter, havde en ekstrem kemisk sammensætning.

Indholdet af natrium, beryllium, fluor osv. i smelterne var imidlertid så højt, at de bjergartsdannende mineraler ikke kunne rumme det. I løbet af størkningsprocessen udskiltes derfor en fluid fase, som ikke kunne slippe væk, fordi størkningen foregik i et lukket rum. Det skal her indskydes, at det sædvanlige tilfælde er, at de flygtige faser afgives til omgivelserne fra størknende magmaer under dannelse af mineraliseringer med flusspat og mineraler med fx kobber, zink og bly. I Ilímaussaq, Lovozero og Mont Saint-Hilaire blev disse fluide faser derimod tilbageholdt i magmakammeret. De havde så store indhold af fx natrium og fluor, at mineralet *villiaumit*, NaF , blev udfældet i store mængder i sene faser af størkningsprocessen. Villiaumit er opløseligt i vand og findes derfor kun i boreprøver og mineskakter, i Ilímaussaq fra dybder, der ligger mere end 50 m under den nuværende overflade.

Også det vandopløselige mineral *natrosilit*, $\text{Na}_2\text{Si}_2\text{O}_5$, blev udfældet i de sene stadier af størkningen. Det er fundet i miner i Lovozero, hvor der foregår brydning af mineraler med det sjældne metal niob, idet natrosilit skal indsamles umiddelbart efter at der er foretaget sprængninger, da det ellers går i opløsning og forsvinder. I Ilímaussaq er det endnu ikke lykkedes at indsamle dette mineral, men vi ved fra vandanalyser, at det har været der (Sørensen, 1982).

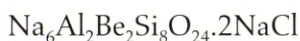
Det ovennævnte formodede mineral *erikit* fortæller også, at der har været et stadium med natriumrige mineraler i Ilímaussaq- og Lovozero-bjergarternes størkningsforløb. Det blev af Bøggild (1903) og Gerasimovsky (1937) beskrevet som et omdannet ukendt mineral, men blev senere vist at være en blanding af mineralet monazit og flere vandholdige natrium-aluminium-silicatmineraler (Danø og Sørensen, 1958). Det er nu af en ung russer, Igor Pekov, som er en af deltagerne i et

dansk-fransk-russisk mineralogisk projekt, vist at være et omdannelsesprodukt af det natriumrige mineral *vitusit*, $\text{Na}_3\text{Ce}(\text{PO}_4)_2$. Vitusit er en bestanddel af nogle af bjergarterne i Ilímaussaq og Lovozero. »Erikite« findes i nogle varieteter af disse bjergarter; dets tilstedeværelse viser, at der i løbet af størkningen er sket et tab af bl.a. natrium, hvorved vitusit er blevet omdannet til erikite. Dette tab er formentlig årsagen til dannelsen af de mineralårer i Ilímaussaq og de to andre nævnte komplekser, hvor mineralet tugtupit findes. Det er årer, der findes i de tidligst størknede bjergarter af komplekserne, og som er opstået ved udfyldning af sprækker i disse. Disse sprækker er dannet ved at netop størknede, meget varme magmabjergarter skrumper, efterhånden som de afkøles; skrumpningen udløser sprækkedannelsen. De ovennævnte natriumrige fluider, der frigøres fra de endnu ikke helt størknede magmaer, afkøles hurtigt, når de kommer ud i sprækkerne og udfælder deres indhold af natrium og andre opløste stoffer i bl.a. mineralet tugtupit. Et andet mineral fra det sene stadium er *ussingit*,

der i forhold til det almindelige feldspatmineral *albit*, $\text{NaAlSi}_3\text{O}_8$, ses at have et overskud af natrium som udtryk for fluidernes store indhold af dette grundstof.

Den kemiske sammensætning af tugtupit kan skrives:

hvilket angiver, at det er dannet i et miljø, der var karakteriseret af store indhold af natrium og chlor. Dette gælder også for dannelsen af det langt mere udbredte mineral *sodalit*, der fx udgør mere end 50% af nogle af bjergarterne i den øverste del af Ilímaussaq-komplekset, men som iøvrigt kendes fra mange forekomster Jorden over. At tugtupit er et sjældent mineral, skyldes derfor ikke blot dannelsen i et miljø rigt på natrium og chlor, men desuden tilstedeværelsen af et højt indhold af det meget sjældne grundstof beryllium, et grundstof der netop findes meget af i agpaitiske bjergarter.

Tugtupit er dannet sent i årernes historie, hvilket bl.a. ses af, at

Tugtupit

kornene af tugtupit ofte har indeslutninger af og findes som rande omkring korn af et andet berylliummineral *chkalovit*, $\text{Na}_2\text{BeSi}_2\text{O}_6$. Chkalovit er dannet sammen med ussingit i et tidligt natriumrigt stadium, mens tugtupit er samtidigt med albit og analcim i et senere, mindre natriumrigt stadium.

Mineralet tugtupit er således ikke blot en særpræget og populær smykkesten, men det fortæller flere historier: hvordan en ny smykkesten opdages, hvorledes menneskets griskhed har stillet sig i vejen for en samfundsmæssig udnyttelse af denne nye smykkesten, men ikke mindst, det bidrager også til at udrede og fortælle en spændende geologisk historie.

Efterskrift

Under et besøg i Narsaq i sommeren 1996 kunne jeg iagttage, at tugtupit stadig er genstand for stor interesse, så stor, at der ligefrem nu knyttes et »gammelt« sagn til mineralets oprindelse: »Pigen Tutto (Tugto) gik ud i fjeldet for at føde i ensomhed. Dér, hvor blodet faldt, opstod tugtupit«. Dette er interessant i betragtning af, at mineralet var ukendt for almenheden indtil midt i 1960erne. Betydningen af tugtupit ses også af, at nogle udenlandske turistbøger om Narsaq kun nævner, at det er dér, man finder tugtupit. Man kan som besøgende i Narsaq ikke bevæge sig mange skridt, før man får tilbudt et stykke tugtupit, oftest til en ublu pris, og mange af byens borgere fremstiller smykker af mineralet. Dygtige lokale mineraljægere har været i stand til løbende at finde nye forekomster, således at der synes at være en ganske stor mængde af mineralet i omløb. Hele smykkefremstillingen præsteres af enkeltmandsforetagender. Den del af produktionen, der afsættes gennem forretninger, m.m., giver skattepenge til det grønlandske samfund, men det må antages, at en stor del af omsætningen unddrages beskatning. Det fik mig til igen at tænke på initiativet, der i 1960erne forsøgte at skabe en egentlig lokal smykkeindustri, men som blev overhalet af det private initiativ. Jeg håber, at det i lignende fremtidige tilfælde vil lykkes at regulere produktionen til glæde for det grønlandske samfund.

Litteraturhenvisninger

- Appel, P.W.U. & Jensen, Aa. (1987) A new gem material from Greenland: iridescent orthoamphibole. *Gems & Gemmology* 23, 36.
- Brooke, H.S. (1823) A description of some new minerals. *Thomson's Annals of Philosophy* 21 (2nd series vol 5), 381.
- Bøggild, O.B. (1903) On some minerals from the nephelite-syenite at Julianehaab, Greenland (erikite and schizolite). *Meddelelser om Grønland* 26, 93-139.
- Danø, M. (1966) The crystal structure of tugtupite – a new mineral, $\text{Na}_8\text{Al}_2\text{Be}_2\text{Si}_8\text{O}_{24}(\text{Cl},\text{S})_2$. *Acta Crystallographica* 20, 812-816.
- Danø, M. & Sørensen, H. (1959) An examination of some rare minerals from the nepheline syenites of south west Greenland. *Meddelelser om Grønland* 162,5, 35 sider.
- Dragsted, O. (1970) Tugtupite. *The Journal of Gemmology* 12, 10-11.
- Gerasimovsky, V.I. (1937) Erikite from the Lovozersky Tundras. *Transactions Lomonosov Institute of the Academy of Sciences of the USSR* 10, 29-36. (på russisk).
- Gübelin, E.J. (1979) Fiskenäset Rubinorkommen auf Grönland. *Lapis* 4,19.
- Horvath, L. & Gault, R.A. (1990) The Mineralogy of Mont Saint-Hilaire, Quebec. *Mineralogical Record* 21, 284-359.
- Jensen, Aa. & Petersen, O.V. (1982) Tugtupite: a gemstone from Greenland. *Gems & Gemmology* 18, 90-94.
- Larsen, L.M. & Sørensen, H. (1987) The Ilímaussaq intrusion – progressive crystallization and formation of layering in an agpaitic magma. *Journal Geological Society London, Special Publication* 30, 473-488.
- Le Maitre, R.W., redaktør (1989) *A Classification of Igneous Rocks and Glossary of Terms*. Blackwell Scientific Publications, Oxford. 193 sider.
- Newsome, D. (1974) Some notes on tugtupite. *Journal of Fluorescent Mineral Society*, 1974-issue, 28-30.
- Petersen, O.V. (1978) The twin formation of tugtupite, a contribution. *Mineralogical Magazine* 42, 251-254.
- Petersen, O.V. and Secher, K. (1993) *The Minerals of Greenland*. *Mineralogical Record* 24,2, 65 sider.
- Povarennykh, A.S., Platoniv, A.N., Tarashchan, A.N. & Belichenko, V.P. (1971) The colour and luminescence of tugtupite (beryllosodalite) from Ilímaussaq, South Greenland. *Meddelelser om Grønland* 181, 14, 12 sider.
- Ramsay, W. (1899) *Das Nephelinsyenitgebiet auf der Halbinsel Kola II*. *Fennia* 15, 2, 27 sider.
- Rønso, J., Khomyakov, A.P., Semenov, E.I., Voronkov, A.A. & Garanin, V.K. (1979) Vitusite – a new phosphate of sodium and rare earths from the Lovozero alkaline massif, Kola, and the Ilímaussaq alkaline intrusion, South Greenland. *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Abhandlungen* 137, 42-53.
- Secher, K., Nielsen, B.L. og Knudsen, N.Ø. (1981) *Grønlands Smykkesten*. *Tidsskriftet Grønland* 29. årg 4-5. Genoptrykt af Kongelige Grønlandske Handel i en dansk udgave med samme titel og en grønlandsk udgave med titlen Kalaallit Nunaata ujarai pinnersaatissat.

Tugtupit

- Semenov, E.I. & Bykova, A.V. (1960) Berylliosodalite. Doklady Akademii Nauk SSSR 133, 1191-1193. (på russisk).
- Sørensen, E. (1982) Water-soluble Substances in Kvanefjeld Lujavrite. Risø Report, 5 sider.
- Sørensen, H. (1960) Beryllium minerals in a pegmatite in the nepheline syenites of Ilímaussaq, South West Greenland. Report of the 21st International Geological Congress, Norden, 1960, 17, 31-35.
- Sørensen, H. (1963) Beryllium minerals in a pegmatite in the nepheline syenites of Ilímaussaq, South West Greenland. Report of the 21st International Geological Congress, Norden, 27. Contributions to Discussions, 157-159.
- Sørensen, H., Danø, M. & Petersen, O.V. (1971) On the mineralogy and paragenesis of tugtupite $\text{Na}_8\text{Al}_2\text{Be}_2\text{Si}_8\text{O}_{24}(\text{Cl},\text{S})_2$ from the Ilímaussaq alkaline intrusion, South Greenland. Meddelelser om Grønland 181,13, 38 sider.
- Thomson, T. (1811) A chemical analysis of sodalite, a new mineral from Greenland. Transactions Royal Society Edinburgh 6, 387-395.
- Ussing, N.V. (1912) Geology of the Country Around Julianehaab, Greenland. Meddelelser om Grønland 38, 426 sider.
- Wolff, J.A. & Toney, J.B. (1993) Trapped liquid from a nepheline syenite: a re-evaluation of Na-, Zr-, F-rich interstitial glass in a xenolith from Tenerife, Canary Islands. Lithos, 29, 285-293.

Fig. 6. Tugtupit monteret i halskæde.

At tale en sang – Grundtvigs poetiske raptus på prædikestolen

CHRISTIAN THODBERG

»Synes De ikke, det er svært at holde Grundtvigs prædikener?« Sådan spurgte en af de første grundtvigske præster en kollega under en drøftelse af, hvordan man bedst kunne løfte arven efter den Gamle. Svært må det ihvertfald have været på prædikestolen at læse op af Grundtvigs store prædikensamling (*Søndags-Bogen I-III*, 1827-31), der snarere er en samling teologiske betragtninger over hans nye kristendomssyn.

Hvad angår de faktisk holdte prædikener i kirken, er Grundtvigs nævnte prædikensamling interessant i to henseender: For det første fordi Grundtvig selv gør opmærksom på den store forskel på den trykte og den mundtlige prædiken; den sidste form havde fortrinneth: »At prædike er, ikke at skrive med Pen og Blæk, men i *Aandens Kraft*, med *levende Røst*, at forkynde *Troens Ord*...«.

Den trykte prædiken var altså kun en svag afglans af den holdte prædiken. Det ser man for det andet ved en sammenligning mellem de holdte prædikener eller rettere sagt prædikenmanuskripterne fra kirkeårene 1822-25 på den ene side og Grundtvigs gennemskrivning af de samme tekster med henblik på hans omtalte prædikensamling på den anden side. De oprindelige prædikener blev udbygget og forlænget, men også forkortet: bl.a. blev især højstemte passager forbigået, og visse prædikener, der fra ende til anden var i højstemt stil, blev helt omarbejdet.

Christian Thodberg

Derfor er udgivelsen af Grundtvigs prædikenmanuskripter (*N.F.S. Grundtvigs Prædikener 1822-26 og 1832-39*, Kbh. 1983-86) af største interesse, fordi man dér kan studere de holdte prædikener og få et indtryk af den mundtlige fremførelse, som Grundtvig selv prioriterede højest. Især er det karakteristisk, at den højstemte stil først og fremmest synes at høre den mundtlige fremførelse til.

Som eksempel på denne stil kan anføres et afsnit af prædikenen fra julemorgen 1824. Undertiden markerer Grundtvig, hvorfra han henter de citater fra Bibelen, der er så typisk for stilen, men som regel gør han det ikke; her er hans bibelbrug derfor resultatet af en analyse, og stadfæstelsen af skriftcitaterne er anført i kolonnen til højre; de indirekte citater eller allusioner til bibelsteder står i parenteser:

....		
	synger Herren en ny Sang,	Ps. 96,1
	synger Herren,	-
	al Jordan synger Herren	-
	lover Hans Navn,	Ps. 96,2
5	bebuder Hans Salighed	-
	fra Dag til Dag,	-
	fortæller Hans Ære	Ps. 96,3
	iblandt Hedningerne,	-
	Hans underfulde Gierninger	-
10	iblandt alle Folk.	-
	Himlene glædes	Ps. 96,11
	og Jordan fryde sig,	-
	Havet med dets Fylde bruse,	-
	Marken fryde sig	Ps. 96,12
15	med alt hvad der er paa,	-
	alle Træer i Skoven syng med Fryd,	-
	thi Herren er kommet,	(Ps. 96,13(!))
	Frelsen er aabenbaret,	
	Freden forkyndt,	
20	Lyset oprundet,	
	Frygten viger,	

Grundtvigs poetiske raptus

Haabet stiger
høit over alle Stjerner
høit over alle Tider
25 med dens Omskiftelser,
til Stjernernes Skaber
i himmelske Huus,
til Tidernes Fylde
i Evigheds Land.

I afsnittets første del (linje 1-17) citeres Ps.96, der her er opstillet i sideordnede sætninger svarende til den typiske hebraiske sideordning. Fra linje 18 fortsætter Grundtvig selvstændigt i samme stil i et stærkt billedsprog. Overhovedet er denne parataktiske stil og billedsproget karakteristisk for de højstemte passager eller prosapoetiske udbrud, der er temaet for denne afhandling.

Hvad der i Grundtvigs manuskript optræder som almindelig prosa, er derfor her og i det følgende opstillet i sideordnede sætninger som følge af den sproglige stil i det bibelske afsæt og de krav, der naturligt må stilles til diktionen på prædikestolen – især i rum med stor efterklang.

Indholdsmæssigt skiller passagen sig ud som en stor lovprisning, en ny sang for Herren, fordi Han *er* kommet (linie 17), i sammenhængen det centrale udsagn, der ikke ganske svarer til Ps.96,13, hvor det hedder, at Herren *vil* komme – vel at mærke med dom og retfærdighed – et motiv, som Grundtvig forbigår, fordi det ikke svarer til julens budskab, der udfoldes i linie 18-29.

Som helhed er prædikenen julemorgen 1824 ved at sprænges af en række lovprisende tilløb med citater fra Esajas, Davids-psalmer, Kingo-strofer samt selvstændige prosapoetiske udbrud. En mere indgående analyse giver overraskende muligheder for en nytolkning af *Velkommen igen, Guds engle små*, som Grundtvig efter samtidige vidners udsagn oplæste på prædikestolen umiddelbart efter prædikenen.

Her skal kun nævnes en enkelt ting af vigtighed for emnet i denne afhandling. I den 6. strofe af denne salme lyder den oprindelige version af salmen:

Christian Thodberg

Da vaagne de mildt i Morgen-Gry,
Og tælle meer ei Timer,
Da høre vi Psalmen, som paa Ny
Sig ret med Hjertet rimer,
Da klinger det sødt i høien Sky,
Naar Jule-Klokken kimer!

Linie 3-4 ændrede Grundtvig selv til den nu kendte form:

Da høre vi Julesang paany,
Som sig med Hjertet rimer.

I begge tilfælde er det et problem, hvad det er for en »Psalme« eller »Julesang«, der »høres«. Ofte har man foreslået, at Grundtvig havde den på hans tid næsten glemte Kingo-sang i tankerne. Men den bagved liggende prædiken omtaler en anden »Psalme«:

Frygter ikke, thi see,	Lukas 2,10
jeg forkynder eder en stor Glæde,	-
som skal vederfares alt Folket,	-
thi eder er i Dag en Frelser født	Lukas 2,11
5 den Herre Kristus i Davids Stad.	-
Saa taler Engelen,	
saa lyder det himmelske Budskab,	
medens Hærskarernes Chor	(Lukas 2,13)
lovsynge den evige Fader,	-
10 og lyser Hans Fred over Jorden,	
Hans Velsignelse over Menneskens Kiøn.	
Saa lyder det, Venner!	
saa lyder Englenes den store Jule-Psalme,	
som har overstemmet Verdens Bulder,	
15 Bølgernes Brusen paa Tidernes Hav,	
og skulde vi ikke med Glæde	
med Glædes og Taksigelses Røst,	
som den Hob der holder Høitid,	
lytte til de himmelske Toner,	
20 annamme det velsignede Budskab!	

Grundtvigs poetiske raptus

Lukas 2,10-11: Engelen budskab til hyrderne (linie 5-10) står i centrum; i linie 5 rettes den officielle bibeltekst («som er Kristus, Herren, i Davids Stad») ind, så den rytmisk passer til den prosapoetiske stil. I linie 6-20 reflekteres der over engelens budskab. Engelen *talte*, men alligevel kaldes Lukas 2,10-11 for »Englenes store Jule-Psalme«, hvis indhold har gennembrudt tid og rum. Ligesom Grundtvig et andet sted om Moses kan sige, at han tog afsked med sit folk ved at »tale en Sang«, kalder han altså her engelens tale for en »Psalme«, som også behandles som sådan i den prosapoetiske sammenhæng.

Det ubetingede tilsagn om frelsen rimer med hjertets dybeste længsel, giver ekko i hjertet og udløser et spontant svar, der gentager frelsens tilsagn i form af den lovsang, der stiger fra jorden til himlen – den sammensmeltning af den himmelske og jordiske lovsang, som Grundtvig udtrykker i den følgende uforlignelige strofe:

Da vandre Guds Engle op og ned,
Paa Psalmens Tone-Stige,
Da byder vor Herre selv Guds Fred
Til dem den efterhige;
Da aabner sig Himlens Borge-Led,
Da kommer ret Guds Rige!

* * *

Grundtvig udviklede således i forkyndelsen på prædikestolen en bibelsk poetik i de prosapoetiske udbrud, der – som det lige er vist – ofte danner mellemeledet mellem den rene prosa og det rimede vers. I en utrykt afhandling, der bl.a. tager stilling til en samtidig kritik af hans måde at prædike på, siger han om forholdet mellem det rimede vers og den velklingende prosa: »At Verset skal være det mest velklingende, derom tvivler vel Ingen, og Grunden er nem at udfinde, thi hvad er Verset andet end en Form hvori Man vil sammensmelte Ordene, fremtrylle et Billede af det udelelige Ord hvis Lignelse Ordet oprindelig er! Frit kan Man sige, at Talen er mere velklingende alt som den nærmer sig Verset, og i den velklingende Prosa er altid et Versemaal forborgent, som Man

blandt andet kan tydelig see i den lutherske Bibel saavel som i Cathechismus. Spørge vi nu om Lyd som skal udtrykke Velklang da maa det vist være den, som bedst kan udtrykke Verset og det vide vi jo er den syngende Stemme, ligesom Faa vil omtvile at Sang skal være den mest velklingende Røst«.

Idealet for Grundtvigs prædiken er kort fortalt »det forborgne versemål« i den lutherske Bibel og Luthers Lille Katekismus. For det sidste skrifs vedkommende kan det unægtelig være svært at se, men i denne sammenhæng må det være de korte spørgsmål og de korte svar, altså de korte sætninger.

Den lutherske Bibel kan kun være 1740-Bibelen, som meget tyder på, at Grundtvig har kunnet næsten udenad, og »det forborgne versemål« må især være at finde i Davids psalmer (jf. eksemplet fra juleprædiken ovenfor), Esajas, Johannes-skrifterne etc.

Den første større prosapoetiske prædiken holdtes på 1.søndag i advent (29.november 1812) over Matt.21,1-9 (Jesu indtog i Jerusalem). Prædikenens udhævede tema: *Hvordan Djævelen forhindrer Menneskene fra at lukke Jesus ind* udfoldes efter en kort indledning: »Han kommer til os i ringe Skikkelse, men han siger dig:

luk mig ind,	Johs. Åb. 3,20
gør mig Ære,	jf. Johs. 5,23
thi jeg er din Frelser	
og din Konge!	
5 Luk mig ind	Johs. Åb. 3,20
at jeg og min Fader	Johs. 14,23
maa have Værelse hos dig,	-
indtil dit Timeglas er udrundet,	
da skal du faa Lov	
10 at følge hjem med os	
i Faderens Hus evindeligt.	(Johs. 14,2)

Efter et brud i manuskriptet fortsættes i samme stil, der har en overraskende lighed med de klassiske *improperier* i den romerske liturgi med et udsagn om, at tilhørerne har givet sig Djævelen i vold:

Grundtvigs poetiske raptus

Er det Takken vi skal have,
at jeg maa staa og banke
og I vil ikke lukke op,
jeg skal kalde
5 og Ingen vil svare,
jeg siger eder Sandhed
og I vil ikke tro.
Er det dog ikke skammeligt,
og er det ikke Galskab
10 over alt Galskab?

Prædikenen består af 2-300 linier, hvor jeg-Jesus taler. Der fortsættes i den samme jeg-stil 2. søndag i advent. Og 3. søndag i advent hedder det – omend i en mindre stram stil:

...
her er jeg igen
glæder jer
I som i det forbigangne Aar
fulgte mig med et trofast Hjerte,
5 i mit Liv og i min Død,
fulgte mig paa min Vandring
der jeg gik omkring
og gjorde vel
og talede om de Ting
10 som hører til Guds Rige,
...

Ap. G. 10,38
-
(Hebr. 6,9)
-

Selv om ordene er lagt Jesus i munden, er det dog Grundtvig, der siger *jeg* i hundredevis af gange i disse for tiden i Udby typiske omvendelsesprædikener. Alle de tre prædikener er et stærkt udtryk for en selvprovering af nærmest manisk karakter.

Prosapoesien hos Grundtvig hører med andre ord sammen med en stærk sjælelig opstemthed, og i dette tilfælde forklarer denne stærke selvbevidsthed hos jeg-Grundtvig hans provokerende brev af 1. decem-

ber 1812 til *J.P.Mynster*, hvori Grundtvig overmodigt krævede den københavnske modepræst til regnskab for hans kristendom: »Mange Undskyldninger kan jeg ikke bruge, og hvortil skulde de ogsaa? deri ere vi dog enige, at ingen Mand skal gøre Andet, end han har overlagt, og da gaa lige til Sagen. Om vi ere enige i de vigtige Ting, det er, hvad jeg vilde vide, og derfor skriver jeg ... Hvad er Deres Hjertensmening om Bibelen og Kristus?«. Dermed var grunden lagt til et livslangt fjendskab mellem de to. (Det fremgår af Mynsters svarbrev). Dagen efter (2. december) sendte Grundtvig et lignende brev til *Christian Molbech* med en kraftig opfordring til snarlig omvendelse til kristendommen.

Ellers er de prosapoetiske udbrud hos Grundtvig ikke forbundet med patetiske omvendelsesprædikener af den type, der lige er præsenteret. Ligesom i prædikenen julemorgen 1824 lægger prosapoesien som oftest op til lovprisende udsagn og proklamationer af den ubetingede frelse. Det hænger efter alt at dømme sammen med hans optagethed af hebraisk poesi.

For at vende tilbage til inspirationskilderne: Man kunne have forventet, at Grundtvig både som teolog og filolog med sin interesse for bibelsk poesi kunne have fremhævet Bibelen på det hebraiske grundprog. Men Grundtvigs mangelfulde kendskab til hebraisk var allerede ved hans teologiske embedseksamen på nippet til at blive en skandale!

Selv om han også i *Verdenskrøniken 1814* bekendte, at han »... er et Barn i de hellige Sprog, og kan ikkun stave saa smaat udi Faders Bog...«, vovede han sig ud i nogle vidtløftige betragtninger om skrifttegnenes udvikling: hebræerne brugte *billedskriften*, nemlig den »kyriologiske« hieroglyfskrift, som af hebræeren Josef overførtes til Ægypten. Først senere opfandt den menneskelige kløgt *bogstavskriften*, der forholder sig til billedskriften som prosa til poesi. Den hebraiske bibel er stadig præget heraf, og »...naar et saa poetisk Sprog intet egentligt Vers har, da kan det kun være fordi al Tale er Vers, al Røst Sang, som det hos de første Mennesker maatte være«.

Billedsprogets særlige karakter afspejles iflg. Grundtvig i det hebraiske sprogs verbalformer:

»En anden Mærkelighed er det, at Ebræerne ei havde nogen bestemt Tempus for Præsens, thi saa maatte det være i Grundsproget der

Grundtvigs poetiske raptus

udtrykte Sandhed, da Alt i Tiden maa være forbigangent eller tilkommende, det Nærværende er ingen Stilstand men en Overgang, og det udtrykke Ebræerne saa levende ved at bruge Participiet, ligesom de ved at bruge Præteritum give tilkiende, at Gierningen var gjort for Gud, før den kom tilsyne. Infinitivet er Tidens uadskilte, flydende Billede, medens Imperativet svæver over Tiden som en Herrens Engel, og har derfor ingen *tredie Person*. De brudne Tempora findes ei i Ebræernes Sprog, og saa ubekvent det end kan være i den braadne Tid, saa er det dog ligefrem, at de ei kunde have i Grundsproget der var beskikket for Mennesket som *gjorde heelt hvad de skulde*. Ligesaa aabenbar er Grunden, hvi Ebræerne ei have nogen Coniunctivus eller Optativus, thi Uvished, Tilfældighed og alt hvad der er og foraarsager Uro og Tummel var udenfor det uskyldige Menneske, og kunde ligesaa lidt afpræge sig i hans Tungemaal, som det herskede i hans Inderste«.

Her bliver der sagt træffende ting om det hebraiske sprog og ganske særligt om dets teologiske implikationer. Dermed kommer Grundtvig indirekte til at formulere vigtige synspunkter for den bibelske poetik, der kommer til udtryk i hans prædikener, især i de opstemte passager, hvor han bruger et andet sprog end det, der hører »den braadne Tid« til. Her er temaet Guds store gerninger i fortiden, hans nærvær nu og hans ubetingede løfter for tiden, der kommer. Guds store gerninger binder alle tider sammen. Fortid, nutid og fremtid smelter sammen til Guds tid.

Det kommer markant til udtryk i forbindelse med påsken og Kristi opstandelse, f.eks. i den utrykte påskeprædiken 1819 i Hollænderbyen på Amager, hvor Grundtvig prædikede efter en lang pause som prædikant. Prædikenen er fra ende til anden en konsekvent prosapoetisk prædiken på 193 linier, hvoraf her gengives de første 74 linier:

<i>Han er opstanden!</i>	Markus 16,6
<i>Herren Jesus Christus!</i>	
Han er opstanden,	Markus 16,6
efter at have brudt Dødens Lænker,	Ap. G. 2,24
5 som umuelig kunde holde Ham,	-
den Hellige,	Ap. G. 2,27
hvis Been maatte ikke brydes,	Johs. 19,36

Christian Thodberg

	og hvis Kiød	Ap. G. 2,27
	kunde ikke see Forraadnelse!	-
10	Han er opstanden,	Markus 16,6
	haver taget Fængselet fangen	Ps. 68,1
	og ført Liv og Uforkrænkelighed	2. Tim. 1,1
	for Lyset,	-
	som Gaver Han vil uddele	Ps. 68,19
15	til Menneskens Børn!	-
	Han er opstanden,	Markus 16,6
	og derved kraftelig beviist	Rom. 1,4
	at være Guds Søn,	-
	Han som døde for vore Synder,	Rom. 4,25
20	er opreist til vor Retfærdiggjørelse!	-
	Han er opstanden,	Markus 16,6
	og alle vi som troe,	Johs. 11,21
	at Han er Opstandelsen og Livet,	-
	vi skal opstaae som Han;	
25	vi skal leve,	Johs. 11,25
	endskiønt vi døe,	-
	vi tør paa Gravens Bredd,	
	naar Dødens Rædsler omgive os,	Ps. 18,5
	naar Dødens Angst vil ompænde os,	-
30	da tør vi frimodig	
	opløfte Hovedet og sige:	Lukas 21,28
	Død! hvor er din Brodd!	1. Kor. 15,5
	Helvede! hvor er din Seier!	-
	Lovet være Gud,	1. Kor. 15,57
35	som giver os Seier	-
	formedelst vor Herre Jesum Christum.	-
	See, vor Forløsning stunder til,	Lukas 21,28
	vi skal ei døe,	(Ps. 118,17)
	men vi skal leve	-
40	øg med et evigt Halleluja	-
	forkynde Guds Gierning	-

Grundtvigs poetiske raptus

	og usigelige Naade mod vor Sjæl, Vi sendes ei til Gravens Land, nei vi gaae hjem	
45	til Guddoms-Lysets lyse Boelig, thi der, i Himlen	Fil. 3,20
	er vort Hjem og Borgerskab, og selv vort Støv skal om en liden Stund	-
50	forklaret opfare, hvor Herren opfoer, thi Han, thi den Korsfæstede, igien Opstandne,	
	som sidder hos Faderens høire Haand,	(Hebr. 10,12)
55	Han kommer at blive synlig i sine Hellige og forunderlig i alle dem som troe, Han kommer	2. Tess. 1,10 - -
	og kalder ad Støvet	-
60	med Guddoms-Tungen som sagde i Begyndelsen: Bliv Lys!	1. Moseb. 1,14
	og Lyset blev, Han vil forvandle vort ringe Legeme,	- Fil. 3,21
65	saa det skal vorde ligedannet efter Hans Herligheds Legeme, ja vi skal, naar Han igien aabenbares blive hvad vi ei forstaae og vi kan beskrive,	- - 1. Johs. 3,2
70	blive lige som Han, i hvem al Guddoms-Fylde legemlig boer, thi vi skal see ham saadan som han er!	1. Johs. 3,2 Kol. 2,9 - 1. Johs. 3,2 -

Prædikenen fremtræder som en kunstfærdig bibelmosaik bestående af mere eller mindre frit behandlede skriftcitater, der tydeligt vidner om Grundtvigs fortrolighed med Bibelen. På den anden side virker den intense bibelbrug ikke tyngende; tværtimod styrker de bibelske udsagn om opstandelsen den indre sammenhæng, og ganske særligt får prædikenen en suggererende virkning i kraft af de to »omkvæd«: »Han er opstanden« (linie 1, 3, 10, 16 og 21) og »Han kommer« (linie 55 og 58).

I forlængelse af Grundtvigs udredning om det hebraiske sprogs ejendommeligheder og dermed om hans egen prædikenstil kommer netop disse omkvæd til at sprænge tid og rum. Selv imperativet, der »svæver over Tiden som en Herrens Engel«, lyder med guddomsrøsten: »Bliv Lys!« (linie 62).

Når Grundtvig i sin prædiken går uden for Bibelen (linie 24, 27, 30, 42-45, 48-53, 59-61 og 68-69), sker det oftest med udsagn, der yderligere skal styrke opstandeshåbet.

Især denne prædiken er et eksempel på, at Grundtvigs prosapoetiske stil har vigtige paralleller i traditionen. F.eks. møder man den tætte bibelbrug og de markante omkvæd hos de amerikanske negerprædikanter i Sydstaterne. *Bruce A. Rosenberg* har i sin bog *The American Folk Preacher* (1970) analyseret disse prædikener, som – næsten grundtvigsk! – kaldes »the spontaneous chanted sermons« og med rette; det er min egen erfaring fra Californien, at højdepunkterne i disse prædikener synges!

Bruce A. Rosenbergs opstilling af tekster svarer ganske til de forsøg, der her er gjort med Grundtvigs prædikener. Alle forskelle til trods drejer det sig i grunden om den samme prædikenmåde og -stil. I denne sammenhæng virker Rosenbergs resultater endnu mere overbevisende, når man véd, at han er kommet til dette emne med baggrund i en beskæftigelse med den retoriske stil hos Homer og de jugoslaviske melodier, der ligesom de nordiske skjalde i hymnisk stil genfortæller historien om fortidens store bedrifter.

På dette punkt kunne man supplere Rosenbergs analyser ved at pege på den tidlige kristne prædiken, især for Østkirkens vedkommende: Johannes Chrysostomos' prædikener i hymnisk stil med sideordnet sætningsbygning, Romanós' kontakier (poetiske prædikener i en mere

Grundtvigs poetiske raptus

bunden form) og de byzantinske hymner overhovedet. Kort fortalt: det er en ældgammel litterær kirkelig genre, der dels beror på en kraftig afhængighed af bibelske stilformer og på de retoriske betingelser, der må stilles til tale i store rum. Det er ikke uden grund, at mange af Grundtvigs prosadigte i prædikenerne lyder som klassiske byzantinske digte; foruden poesien har de som nævnt én ting til fælles: den intense og inspirerede brug af det bibelske billedsprog. Da Grundtvig mange år senere – i foråret 1837 – blev helt opslugt af de byzantinske hymner og oplevede »en græsk vækkelse«, der fik afgørende betydning for hans *Sang-Værk til den danske Kirke*, var han velforberedt.

For at vende tilbage til påskeprædikenen 1819: man lægger mærke til et motiv, der vedrører et teologisk grundproblem for Grundtvig, nemlig spørgsmålet om kirkens ubrudte forbindelse med Kristus, apostlene og den første menighed. Spørgsmålet om denne kontinuitet søges løst i denne prædiken med indholdet af omkvædet »Han er opstanden« (linie 97-118):

	Hører Ordet,	
	som det er udsagt og udlagt	
	af de hellige, sanddrue Guds Mænd,	
100	som talede i det de blev drevne	2. Peter 1,2
	af den Hellig-Aand!	-
	Hører det Ord,	
	der som en Engels Røst,	
	ja som Guds eget levende Ord,	
105	har vandret igiennem Verden	
	fra Land til Land	
	og fra Slægt til Slægt,	
	snart i atten hundrede Aar,	
	som har, naar det paa denne Høitid	
110	lød i Menigheden	
	indlynet og indstraaleet	
	i Millioner troende Hjerter	
	som Lys af det evige Lys	1. Tim. 6,16
	hvori Herren boer	-

Christian Thodberg

115 opvakt hellig Glæde
og optændt brændende Andagt,
som udstrømmede
i smeltende skingrende Lovsang!

Den prosapoetiske prædiken kan med andre ord godt være medium for en central teologisk refleksion. Tilmed kan man med udgangspunkt i de prosapoetiske udbrud i Grundtvigs prædikener flere gange konstatere, at Grundtvig i sine euforiske øjeblikke ofte forudgriber indsigter, som han først senere fremlægger med en traditionel teologisk argumentation.

Når det drejer sig om kirkens kontinuitet, fandt Grundtvig som bekendt kirkens identitet og ubrudte forbindelse med Kristus i form af forsagelsen og trosbekendelsen ved dåben. Det skete i sidste halvdel af juli 1825 (»den mageløse opdagelse«). Men allerede på 4. søndag i advent 1823 dukker den apostolske trosbekendelses 2. artikel op i en prosapoetisk sammenhæng.

Evangeliet til den pågældende søndag er Johs.1,19-28 (om Johannes Døbers vidnesbyrd om Kristus), hvor Grundtvig dristigt vælger at prædike over slutningen, den for tekstens indhold ret ligegyldige oplysning om stedet for hændelsen (1,28): »Dette skedte i Bethabara paa hin Side af Jordan, hvor Johannes døbde«. At det skete på den anden side af Jødelands grænser, giver Grundtvig anledning til en begejstret prædiken om den kraft, hvormed kristendommen vandt frem ud over Jødelands grænser. Det sker i en sammenhæng, hvor den almindelige prosa afbrydes af et prosapoetisk indslag:

»...Og det veed vi alle, at Ordet om det som skedte i Bethabara blev kun et Evangelium, udgik kun i Verden som en oplysende Indledning og Anmærkning til Ordet om

hvad der skedte i Bethlehem,
og i Gethsemane,
paa Golgatha,
paa Veien til Emaus

Grundtvigs poetiske raptus

- 5 og i Jerusalem,
Ordet om Jesus den Kristus,
som Guds eenbaarne Søn,
undfangen af den Hellig-Aand,
født af Jomfru Maria,
10 pint under Pontius Pilatus,
korsfæstet, død og begravet,
nedfaren til Helvede
opstanden paa tredie Dag
fra de Døde,
15 opfaren til Himmelen,
siddende hos Guds høire Haand,
hvorfra Han skal igien komme,
at dømme Levende og Døde«.

* * *

I de prosapoetiske prædikener udvikledes det bibelske billedsprog, der senere kom til fuld udfoldelse i Grundtvigs salmer. Således bliver prædikenerne i mange tilfælde arnesteder for salmerne og af særlig værdi for salmetolkningen. Prædikenen julemorgen 1824 og *Velkommen igen, Guds engle små* er et godt eksempel herpå.

Undertiden kan et bestemt billedmotiv få en så stor personlig betydning for Grundtvig, at det følger ham livet igennem. Billedet forbliver det samme, men dets særlige betydning kommer til at bestå deri, at det til bestemte tider kommer til at spejle og tolke nye indsigter og visioner.

Et sådant billedmotiv dukker overraskende op i den utrykte prædiken til 2. pinsedag 1813; dagens evangelium er Johannes 3,16-21 med den berømte begyndelse: »Thi saa haver Gud elsket Verden, at han haver givet sin Søn den eenbaarne, at hver den, som troer paa ham, ikke skal fortages, men have et evigt liv« (1740-Bibelen).

Overraskende er det, fordi prædikenen stammer fra Grundtvigs embedsperiode som kapellan i Udby med hans stærke bods- og omvendelsesprædikener (jf. ovenfor om advent 1812). Det gælder også denne

Christian Thodberg

prædikens sidste del, der udhæver dagens tema: *Hvordan det kommer at saa faa vil tro paa Guds eenbaarne Søn?* Men i ejendommelig kontrast hertil består første del af prædikenen af et langt prosapoetisk afsnit (over 100 linier) i en ganske anden tone; indledningen (linie 1-21):

Solen den skinner
saa blidt i det Høie,
Blomsten og Kornet
opvoxer af Jorden
5 til Føde og Lyst,
Skoven er grøn
og Fuglene synge,
love og prise den himmelske Fader Matt. 6,26
som giver dem Føden -
10 enddog de ei selv -
saa eller høste. -
Ja I Elskelige,
vist er den skinnende Soel
de frugtbare Marker
15 og blommede Enge
i den Troendes Øine liflige Billeder
af det Verdens Lys, (Johs. 8,12)
Guds Herligheds Glands Hebr. 1,3
som Faderen sendte til Verden,
20 af Ordets hellige Vext
og Opblomstring i Troendes Hjerter.

Billedet af den blomstrende natur melder sig af sig selv på denne forsommerdag (7.juni), men kommer dog tydeligt ind på bibelsk licens ud fra Jesu ord om himlens fugle og markens liljer, der ubekymret lever af Guds omsorg, således som mennesker burde gøre det (Matt.6,26-29). Det er en lignelse, et billede af Kristus selv som den sol, der giver føde, varme og vækst – også for troen. For da Gud »... skabde Mennesket i sit Billede efter sin Lignelse, da gav Han dem Forstands oplyste Øine til at kiende Hans Gierningers Kraft, til at læse i den store Billed-Bog, som vi

Grundtvigs poetiske raptus

derfor endnu kalde Naturens Bog, og see hvad alle Ting havde at betyde« (1824).

Men billedet blev stående i Grundtvigs poetiske forestillingsverden; enhver salmesyngende dansker kommer til at tænke på den store pinse-salme *I al sin glans nu stråler solen*, der blev skrevet langt senere (1843).

Når billedet bevarede sin kraft, kan det måske hænge sammen med, at det – trods sin bibelske begrundelse i citatet ovenfor – henter sin inspiration fra en særlig oplevelse på det særlige tidspunkt (omkring 1. juni):

Umiddelbart efter sin ordination i København (29. maj 1811) begav Grundtvig sig til Udby for at begynde som kapellan i Udby, men da han fik øje på barndomshjemmet og kirken i det fjerne, blev han grebet af mismod og gik ind i den nyudsprungne bøgeskov og knælede i bøn. Her talte Gud til ham og gav ham det mod tilbage, som han savnede (31. maj).

Han glemte aldrig oplevelsen; i de følgende år præges prædikenerne på de dage, der falder omkring denne dato, af en særlig opstemthed. Næsten indtil Grundtvigs død over 60 år senere kom »skovoplevelsen« til at farve hans prædikener på 5. søndag efter trinitatis, hvor evangeliet om Peters fiskedræt (Lukas 5,1-11) og ganske særligt billedet af den sønderknuste Peter, der efter underet falder på knæ for Jesu fødder, synes at spejle oplevelsen i skoven og den knælende Grundtvig, der rejses op af Guds tiltale og frimodigt går ud for at »fange Mennesker levende«.

* * *

Da Grundtvig 1. søndag i advent 1822 tiltrådte sit embede som kapellan ved Vor Frelzers Kirke, indledtes en af de mest bevægede perioder i hans liv. Det kom bl.a. til udtryk i hans forkyndelse. I kirkeårene 1822-23, 1823-24 og 1824-25 kulminerer de prosapoetiske udbrud.

For at give et indtryk af det overvældende materiale følger omstående en summarisk oversigt over de henved 200 prædikener i disse år. I den lodrette kolonne til venstre opregnes kirkeårets søndage og derefter kolonnerne med de tre kirkeår. For hvert kirkeårs vedkommende mar-

	1822-23	1823-24	1824-25
1.s.i advent	3	4	2
2.s.i advent	3	3	2
3.s.i advent	1	1	1
4.s.i advent	1	4	
Juledag	3	3	4
St.Stefan	3	3	3
S.e.jul	1	2	
nytårsdag	2	3	1
S.e.nytår	1	3	1
1.s.e.H3K	1	1	3
2.s.e.H3K	1	1	2
3.s.e.H3K		2	2
4.s.e.H3K		3	
5.s.e.H3K		4	
Septuagesima	2	3	2
Sexagesima	1	1	2
Fastelavn	3	2	3
1.s.i fasten	1	1	
2.s.i fasten	1	1	1
3.s.i fasten	1	1	2
Midfaste	2	1	2
Mariæ beb.	3	1	3
Palmesøndag	2	2	2
Skærtorsdag	2	1	
Langfredag	2	1	3
Påskedag	2	2	3
2.påskedag	2	2	2
1.s.e.påske	1	1	1
2.s.e.påske	1	1	
3.s.e.påske	2	2	2
Alm.bededag	3	4	3
4.s.e.påske	3	3	1
5.s.e.påske	2	1	
Kristi himmelf.	4	3	3
6.s.e.påske	3	4	2
Pinsedag	3	4	3
2.pinsedag	3	4	2
Trinitatis	2	3	1
1.s.e.trin.	4	2	1
2.s.e.trin.	3		1
3.s.e.trin.	3	3	1
4.s.e.trin.	3		1
5.s.e.trin.	3	4	1
6.s.e.trin.	2	2	2
7.s.e.trin.	1	2	1
8.s.e.trin.	1	3	2
9.s.e.trin.	1	2	2
10.s.e.trin.	1	3	
11.s.e.trin.	1	3	2
12.s.e.trin.	2	3	3
13.s.e.trin.	1		3
14.s.e.trin.		3	2
15.s.e.trin.		3	3
16.s.e.trin.	4	4	3
17.s.e.trin.	4	2	2
18.s.e.trin.	3	2	1
19.s.e.trin.	3	2	1
20.s.e.trin.	3	2	1
21.s.e.trin.	3	2AH	2
22.s.e.trin.	4	2	3
23.s.e.trin.	3AH	2	2AH
24.s.e.trin.	3		1
25.s.e.trin.	3		1

Grundtvigs poetiske raptus

kerer en tentativ graduering fra 1 til 4 resultaterne af en stilistisk analyse af de prosapoetiske udbrud: 1 = den almindelige argumenterende eller belærende prædiken, 2 = prædikenen med mindre prosapoetiske elementer og 3-4 = prædikener, der delvis eller helt er prosapoetiske. Enkelte prædikener findes ikke i Grundtvig-arkivet. AH står for Allehelgens søndag, den første søndag i november, der erstatter en almindelig søndag i trinitatistiden.

Almindeligvis formodes Grundtvig at have været manio-depressiv, men i dette tilfælde er der ikke den ringeste grund til at forveksle Grundtvigs prosapoetiske »opsving« med manier. Det er efter al sandsynlighed bestemte *prædikentekster*, der inspirerer Grundtvig, f.eks. i alle tre kirkeår på 16. søndag efter trinitatis beretningen om opvækkelsen af enkens søn i Nain (Lukas 7,11-17), der altid forstærkede Grundtvigs opstandelsestro.

Det er karakteristisk for Grundtvig, at han fremhæver de kristologiske begivenheder, der ellers i samtiden blev betragtet som »mytologiske« – f.eks. Kristi himmelfartsdag (Markus 16,14-20) i alle tre kirkeår, især i 1823, hvor Grundtvig holdt en prædiken om Kristus ved Magtens højre hånd, hvor den prosapoetiske stil atter bedst kommer til sin ret ved en opstilling i korte sætninger:

Der stod han da
Kæmpen,
den Hjælper af Nød,
den Slange-Dølger,
5 den Orme-Knuser,
nedsteget af Thronen,
uden Scepter,
uden Krone,
uden Følgeskab
10 af Himlens Hære,
de tusinde Tusinder
som stode for ham
og tjende ham
af Evighed,

Christian Thodberg

- 15 det stod han
som en Helt
uddragen til at kæmpe,
uddragen til at seire
ei for sig selv,
20 men for den faldne Slægt
for Overtrædere,
som havde glemt ham,
som glemde Sønnen,
da de glemde Faderen,
25 glemde Sandhed,
da de glemde Kiærlighed,
glemde Ordet,
da de glemde Gud.

Denne passage falder naturligt i korte sætninger i den stil, som Grundtvig i forvejen var fortrolig med fra f.eks. de norrøne digte, ligesom Kristus her skildres som en vikingehelt, således som det også kendes fra hans senere påske- og himmelfartssalmer.

Det er sikkert en prædiken af denne type, der forargede mange, som af samme grund beskyldte Grundtvig for at være en sværmer og en mørkets apostel. Det var han opmærksom på og formulerede selv sin rationalistiske samtids indvendinger, nemlig at han talte f.eks. om Djævelen, Kristi himmelfart og om Helligånden som person, men samtidig dermed gav han en karakteristik af sin poetiske prædiken, der er emnet her. Modstanderne sagde iflg. Grundtvig: »... alt Det vil vi, til Ære for din Forstand, troe, du ikke har meent, men kun sagt, deels for at læmpe dig efter indgroede Fordomme, deels fordi du ynder det stærke, billedlige poetiske Sprog, og brugde det, for at gjøre des stærkere Indtryk paa dine sandselige Tilhørere...«.

Det næste højdepunkt kom et par uger efter på 1. søndag efter trinitatis, der faldt 1. juni 1823 – dagen efter den mindeværdige 31. maj 1811 (se ovenfor s. 261) – hvor Grundtvig ved aftensangen prædikede over 1.Johs.4,16b-21, især de indledende ord: »Gud er kierlighed; og hvo som bliver i kierlighed, bliver i Gud, og Gud i ham« (1740-Bibelen). Det

Grundtvigs poetiske raptus

følgende afsnit af prædikenen bringer prædikenen på 2.pinsedag 1813 i erindring (se ovenfor s. 260):

Hvad er Kiærlighed,
uden Livs-Varmen selv,
hvor den er sig selv bevidst,
er i sin Kraft
5 og eet med Lyset.
Hvad betegner
hvad betyder
Sommer-Livet i sin Herlighed,
hvad hviske Bladene vel om
10 i de maigrønne Skove,
hvad dufter Lilien vel af
i Brude-Klædning,
hvad toner Fuglesangen for i Lunden,
hvi opmuntrer,
15 hvi forlyster det os saa,
uden fordi det taler
om Varme til vort Hjerte
om Liv og Glæde,
det er: om Kiærlighed;
20 om Sommer-Solen og dens Liflighed,
dens Underværker i den aandelige,
indvortes, usynlige Verden.
Og hvad skulde da vel han,
hos hvem vort Livs Aande er,
25 fra Hvem alt Liv
det indvortes og udvortes,
det aandelige og legemlige,
det synlige og usynlige udstrømmede,
hvad skulle Han være
30 uden Kiærlighed,
hvad kunde Han i Grunden være
uden det som er

Christian Thodberg

det udtømmelige Livets Kilde selv,
Kilden som aldrig begyndte at være,
35 men begyndte kun at aabenbare sig
i de utallige Strømme
der rinder som Blod
i de Levendes Aarer.
Og, er Gud Kiærlighed,
40 hvad skulde Han da kunde tjenes,
hvad skulle han kunde ligned ved
uden ved den samme,
hvad skatter vel Kiærlighed,
hvad kan den speile sig udi,
45 undtagen sig selv.

Temaet og indholdet er det samme som 2. pinsedag 1813 med én undtagelse: forårsnaturen er ikke længere et billede på Guds kærlighed, men skal snarere i sig selv *bevise* Guds kærlighed, som den kommer til udtryk i den skabte natur. Skabelsens umiddelbare godhed understreges. I flugt hermed kom de prosapoetiske prædikener i tiden derefter til at forberede digtet *De Levendes Land*. Prædikenen på 16. søndag efter trinitatis 1823 er fra ende til anden en dybt bevæget prosapoetisk prædiken om den længsel efter »det dejlige land«, som findes hos ethvert menneske, og som ingen kan fornægte. Prædikenerne i begyndelsen af kalenderåret 1824 danner det næste store oplæg til *De Levendes Land* med talen om den barnlige tros ret samt kærligheden som alt levendes mening og sammenhæng, der kun for alvor fattes ud fra Jesu ord i Johs.3,16, det stadigt gentagne skriftsted i disse måneder (se ovenfor, s.259).

Som det fremgår af den summariske oversigt, kulminerer de prosapoetiske prædikener i perioden fra 6. søndag efter påske til 2. pinsedag 1824. Her samles de billeder og motiver, der genfindes i og tolker *De Levendes Land*: de tre første strofer om livet med den barnlige leg og uendelige tryghed i den forårsgrønne natur, de tre næste strofer om den voksnes flygtige, skuffende og fortryllende drøm og endelig de sidste

Grundtvigs poetiske raptus

syv strofer om den genvundne barnedrøm, der virkeliggøres ved Guds indgriben (strofe 7):

O, Kiærligheds Aand!
Lad barnlig mig kysse din straalende Haand,
...

den voldsomme vending i digtet, der såvidt jeg kan se reflekterer mindet om den 31. maj 1811, da Gud talte til Grundtvig i skoven.

Det er ikke muligt her at komme ind på en række andre interessante enkeltheder. Men hvad prosapoiesien angår, skal nævnes en passage fra pinsedagsprædikenen 1824, der tydeligere end noget andet tolker barnedrømmen, der er hovedmotivet, og den linie, der i den nuværende salmebog (nr.279) indleder, hvad vi har tilbage af digtet:

O Christelighed!
Du skiænker vort Hjerter hvad Verden ei veed,
...

I den første version af digtet er *det* slutstrofen, der opsummerer digtets indhold og mening. Men hvad er »kristelighed«? Det må være *Kristus-lighed*, det inderlige fællesskab mellem Gud og menneske, som den genvundne og virkeliggjorte barnedrøm skænker den, der i troen vender om og bliver som et barn over for Gud.

I et bemærkelsesværdigt prosadigt i pinsedags-prædikenen får Grundtvig udtrykt, hvad »Kristus-lighed« betyder; det sker i en dristig omskrivning af *Filipperbrevshymnen* (Fil.2,6-11), et skriftsted, som han i årene forud på gang havde brugt som Kristus-bekendelse:

Hvad minder os som Christne, mere kiærlig mere levende om Frelseren født i Davids Stad om Barnet i Krybben lagt	Kingos Slb.
5 som Verden opholder med sin Magt,	-

Christian Thodberg

- om Ham der var ydmyg af Hjertet, Fil. 2,7
i Mund ikke Svig, Esajas 53,8
som der han var i Guds Skikkelse, Fil. 2,6
holdt det ikke for et Rov -
10 at være Gud liig, -
men fornede sig selv Fil. 2,7
og tog en Tjeners Skikkelse paa sig, -
Han som tilsmilede Jorden
Himmelens Fred,
15 hvad minder os, Christne,
saa venlig og saa levende
om Ham og Hans glædelige Fødsel,
som Barnet i Vuggen,
det christnede, velsignede Barn,
20 der, hvilende i Frelserens Favn, (Markus 10,16)
er med ham i Guds Skikkelse, (Fil. 2,6)
men holder det ikke for et Rov -
at være Gud liig, -
hviler med Uskyldighedens
25 himmelske Rolighed
tilsmiler os Fred
som en Lysets Engel,
er langt bedre,
langt større end vi,
30 men tænker aldrig derpaa,
er os underdanig,
ser ydmyg op til os,
modtager taknemmelig,
som aldeles uforskyldt
35 det mindste som det største Beviis
paa vor Godhed og Kiærlighed,
som om vi gjorde store, forunderlige Ting,
naar vi elske de velsignede Smaa,
som elske os,
40 og er vor Glæde!

Grundtvigs poetiske raptus

Ja hvad minder os mere levende om Guds Søn paa Jorden, end de Smaa, som han velsignede, som han fremstillede os	Markus 10,16 Matt. 18,3
45 som vore Mønstre, som Himmerigs Herrer, og gav det Vidnesbyrd, at deres Engle see altid Faderens Ansigt	- Matt. 18,4 Matt. 18,10 - -
50 som er i Himmelen.	-

Der kan næppe herske tvivl om, at *De Levendes Land* henter sin væsentlige inspiration fra opstemtheden på pinsedag 1824 og helligdagene før og efter, og at nedskriften stammer fra denne periode.

Naturligvis er også det store digt *Nyaars-Morgen*, hvis forord daterer digtet til 12. august 1824, frugten af den store digteriske begejstring, der præger juni 1824. I forordet til *Nyaars-Morgen* siger Grundtvig, at han efter lang tids tavshed atter greb rimstaven på den tid: »da følte jeg først, liflig gennemglødet, at *for mig* var oprundet en velsignet *Nyaars-Morgen i Skærsommer, ...*«. At begejstringen varede sommeren over, fremgår dels af den summariske oversigt (fra bededag til 16. søndag efter trinitatis), dels af prædikenen på 10. søndag efter trinitatis, hvor Grundtvig direkte henviser til den store prosapoetiske prædiken pinsedag: »Den første levende Fortale til en Pindse-Prædiken skænkede Herren mig, da vi var sidste Pindse-Morgen her forsamlede, den anden føler jeg, og med Guds Hjælp, føle mine Tilhørere, skænkede Han mig i Dag, ...«.

Prædikenen julemorgen 1824 (s. 246f.) var den sidste store prosapoetiske prædiken. Med den »den mageløse opdagelse« af forsagelsen og trosbekendelsen ved dåben i sommeren 1825 måtte poesien i forkyndelsen vige pladsen til fordel for dåbens og nadverens ordret citerede *ritualord* (Forsager du ..., Tror du ..., Fred være med dig, Tag det og æd det ..., Drik alle deraf ..., Gør det til min Ihukommelse, osv.).

Lidt overfladisk kan man sige, at poesien i forkyndelsen måtte give plads for den dogmatik, der fra nu af blev den grundtvigske bevægelses

Christian Thodberg

bannermærke. Men i den gudstjenstlige sammenhæng fik poesien som bekendt i løbet af 1830'erne en ny plads i form af Grundtvigs salmer, hvis indhold og billedsprog var stærkt inspireret af hans poetiske raptus på prædikestolen i årene forinden.

Alligevel levede prosapoesien videre i 30'erne på et mere »liturgisk« sted, nemlig i de bønner, der mundede ud i Fadervor før evangeliets oplæsning på prædikestolen, f.eks. i 1833 på 3. søndag efter helligtrekonger (Matt.8,1-13):

Almægtigste Gud, vor Herre Jesu Christi Fader!	
Du som gjorde Himlene med dit Ord og deres Hær med din Munds Aande,	Ps. 33,6 -
5 ja, du hos hvem han guddommelig var af Begyndelsen	Johs. 1,1 -
<i>Ordet</i> som blev Kiød og boede iblandt os	Johs. 1,14 -
med din Eenbaarnes Herlighed	-
10 fuld af Naade og Sandhed, og Du fra hvem	- (Johs. 15,2)
han guddommelig udgik, <i>Aanden</i> som gør levende	- Johs. 6,53
og gør os fri i Christo Jesu,	
15 Du, Fader, efter hvem al Faderlighed i Himlen og paa Jorden bærer Navn;	Ef. 3,15 -
O, tal du kun et Ord, et af dine gode Livets og Fredens og Frihedens Ord over os,	Matt. 8,8
20 tæl os blot iblandt dem Du for Jesu Skyld	
vil skiænke Sæde ved Bordet med Abraham, Isak og Jakob	(Matt. 8,11) -
i Himmeriges Rige!	-
25 Da er vi hjulpne, da er vi frelste,	

Grundtvigs poetiske raptus

da er vi rensede, (Matt. 8,2-3)
da er vi styrkede,
da er vi trøstede,
30 da er vi evig glade,
thi da er vi Dine,
besjælede af din Aand
som Brødre af din Eenbaarne Søn,
Vor Fader Du som er i Himlene!

Folkerepræsentationen – spejl eller vejviser?

Politikerne og de højere uddannelser gennem 150 år

NIELS THOMSEN

Et blivende, aldrig fuldt afklaret problem i drøftelsen af folkerepræsentationers natur og opgaver har til denne dag været spørgsmålet om det rette udvælgelsesgrundlag for den lovgivende forsamlings medlemmer. Det indgår i valglovens udformning bl.a. vedr. valgbarhedskriterier og geografiske repræsentationsforskrifter, men også i regelsætningen omkring partidannelser. Det er kernen i vælgerens forventning til de valgte, såvel som i grundlovgiverens forventning til vælgerne om disses informationsindhentning og stemmeafgivning.

Der har altid været delte meninger om, hvorvidt de valgte først og fremmest skal *afspejle* vælgerens (eller befolkningens) synspunkter og interesser ved selv at være ligesådan; om de er ansvarlige for at *repræsentere* de ønsker, som forskellige menings- og interessegrupper lægger vægt på – eller om de valgte skal udgøre en *elite* af »Rigets bedste mænd«, der kan vise vej for befolkningen, mens de med deres indsigt og retsind tilsammen træffer gode og holdbare beslutninger for stat og samfund.

Spørgsmålet er ikke bare vanskeligt normativt set – det betegnes også af samfundsforskere stadig som uafklaret i den politologiske, juridiske og sociologiske teori. Nærværende bidrag søger ikke at afhjælpe denne mangel, men med henblik på skildringen af en bestemt side af det danske politiske systems karakter og forandring gennem tiden har jeg fundet det hensigtsmæssigt indledningsvis at søge en vis afklaring af spørgsmålets placering og rækkevidde.

Statskundskab om repræsentation

Afspejlingsidealet udgår fra forestillingen om det direkte demokrati. Når dette ikke lader sig praktisere i renkultur ved alle medborgeres personlige deltagelse i debat og beslutninger – som i de gamle græske bystater, i New England-kolonierne og i svejtsiske kantoner – må man tilstræbe en repræsentation, der ligner idealet mest muligt. Målestokken for valgets regler og dets resultat er da i sidste ende en statistisk norm, og evt. »skævheder« består i at visse grupper er underrepræsenterede. Næsten alle opgørelser af vort folketings bopæls-, erhvervs- og alderssammensætning forholder sig til en sådan norm, typisk med udtalt eller latent kritik af manglende overensstemmelse.

Men vi tilhører alle mere end een gruppe, og vi ved ikke, hvilke kriterier der skal inddrages og lægges mest vægt på – alder, køn, erhverv, fødested, social herkomst eller holdninger (og da til hvad). Bedst ville det så egentlig være at udvælge lovgivere ved lodtrækning, hvilket tidligere er omtalt af Montesquieu og nyligt er foreslået af lektor Marcus Schmidt som led i hans forslag om »trykknappedemokrati« og et »elektronisk andetkammer«.

De summariske svar efter en ja-nej-formel, der vil komme fra den rent afspejlende repræsentation, såvel som fra stadige folkeafstemninger om alle små og store sager, vil imidlertid efter de flestes mening uundgåeligt indebære en usaglig forenkling og en fastlåsning af beslutningerne, som vil være både uretfærdig og uholdbar i en kompleks og skiftende verden. De to fremgangsmåder kan meget let overføre de reelle afgørelser til dem, der stiller dagsordenen, og dem, der står for udøvelsen af beslutningerne: folkeafstemninger og stænderforsamlinger har altid været et yndet skalkeskjul for diktatorspirer.

Også de, der gerne ser mange spørgsmål afgjort ved regulære folkeafstemninger, må vedgå, at nogen må bestemme, hvornår og hvordan der skal stemmes – og det bør ikke bare være regeringen. De enes da i praksis langt hen med dem, der i det hele taget hylder et *repræsentationsprincip*. Dette kan realiseres ved at vælgerne giver pålidelige udsendte talsmænd fuldmagt til at afgøre eller påvirke beslutninger om et konkret spørgsmål på en bestemt måde – et bundet eller imperativt

Folkerepræsentationen

mandat. Men som regel skal forskellige bundne mandater forenes bag en beslutning, og denne må tilmed ofte inddrage uforudsete omstændigheder. Derfor må de valgte kunne improvisere ud fra et friere mandat, give indrømmelser og indgå kompromiser ud fra en overordnet prioritering og strategi.

Nissen flytter altså med. Hvilken opgave kan og vil vælgerne give deres repræsentant – hvad vil de bygge valg og genvalg på? Logisk bør vælgerne foretrække en talsmand, der i en given valgsituation vil reagere ligesom de selv, men vælgerne ved godt, at valget vil rumme momenter, de ikke selv kender på valgdagen. De må da forud søge at vælge ikke bare ud fra kandidaternes erklærede hensigter, men også efter deres formodede evne til at få det bedst mulige ud af situationen. Heri indgår både viden, handlekraft og samarbejdsevne. Og det peger på valg af repræsentanter, der har bedre evner end gennemsnitsvælgeren.

Vælgerne kan foretrække *førerskikkelser* med helt overlegne intellektuelle og moralske kvaliteter. Sådanne karismatiske enere har lejlighedsvis spillet en stor rolle også i demokratisk politik, men de fylder sjældent mange pladser i et parlament. Er det en stærk demokratisk leder, man vil have, er den logiske løsning enten en folkevalgt præsident som i USA – eller en valgordning, der typisk overlader styringen af både lovgivning og forvaltning til en regeringsleder med magt over et disciplineret flertalsparti som i det britiske demokrati.

Ellers er det mere nærliggende at betro magten til en *elite af delegerede*, som tiltros overblik og erfaring på store og abstrakte samfundsproblemer, forhandlingsevne og prøvede karakteregenskaber. En idealistisk, romantisk/nationalistisk variant er, at vælgerne vil samles om mænd, der ikke formidler særinteresser, men udtrykker folkeviljen ved at materialisere folkets sande natur og lede dets vækst og udvikling som nation. »The Federalist« (A.Hamilton, Madison & Jay 1788) venter, at de vil »forædle og udvide offentlighedens synspunkter ved at lade dem gennemløbe en udvalgt forsamling af borgere, hvis visdom bedst kan skelne landets sande interesse, og som med deres patriotisme og retsind er mindst tilbøjelige til at bøje den under øjeblikks- eller partihensyn«.

Her skal folkerepræsentationen vogte, udtrykke og udvikle en fælles samfundsnytte, modsat stænderforsamlinger. Det repræsentative de-

mokrati kan dog også (Stuart Mill 1861) begrundes mere utilitaristisk, som en slags arbejdsdeling: almindelige vælgere magter ikke at lovgive selv, men nok at udpege egnede lovgivere med tid og evne til at løse den komplicerede opgave. Men da de valgte jo her kan repræsentere forskellige interesser og forskellige idéer, kan fraktionsarbejde, forhandlingsteknik og ensidig advokatur berettiges i gode sagers tjeneste, så talsmænds slagkraft kan blive vigtigere end deres moralske stade.

I første omgang vil folk måske samles om mænd med anerkendt indsigt, moral og position i verden, hvilket typisk forbindes med lang og krævende uddannelse, kulturbaggrund og økonomisk uafhængighed. Har vælgerne ikke stort anden viden om kandidaterne, vil de ofte vælge repræsentanter på dette grundlag – og dermed respekterede personligheder fra de øvre sociale lag. De første frie valg resulterer ofte i byråd behersket af byens spidser og et parlament befolket af gentlemen.

Men lovgivningsarbejdet stiller i længden krav, som en del gentlemen ikke kan eller vil honorere – om vedvarende parlamentarisk indsats og samarbejde, om indordning under parlamentskollegers og vælgeres krav og ønsker. Der udskilles da en mere blandet flok af mænd med greb og viden om konkrete saglige forhold og politiske valgmuligheder. Man kan tale om en gradvis *professionalisering*, en faglig specialisering, der kan opdyrke arbejdsdelingens fordele inden for politikerhåndværket. Rekruttering opnås nu ikke ved henvendelse fra ærbødige medborgere, men ved træning og markedsføring af relevant talent og erfaring. For en gruppe (administratorer, advokater, lærere m.v.) er højere uddannelse her en uomgængelig, men langt fra tilstrækkelig betingelse – og andre kvalificerer sig ad andre veje: organisationsarbejde, lokalforvaltning, journalistik m.v. Boglig lærdom er nok typisk en fordel nu, men andre egenskaber tæller mere.

Dette så meget mere som udviklingen typisk falder sammen med *regulære partidannelser* om fælles mål og programmer. Foruden den saglige specialisering indebærer partierne i parlamentet en formel rangordning og en halvformel hækkeorden, hvor praktiske evner for ledelse og taktik vejer tungere end intellektuel problemløsning i kampen om magt og indflydelse. Herudfra kan vælgerne nu dele sig efter deres vurdering af partiernes program og resultater, og de mest ivrige organi-

Folkerepræsentationen

serer sig i vælgerforeninger, der snart dominerer kandidatopstillingen og til en vis grad også valgkampen. Reelt genopstår herved det bundne mandat som en binding til partilinjen.

Partiorganiseringen påvirker også valgkriterierne, fordi den typisk indebærer appel til visse nogenlunde homogene grupper af vælgere, som foretrækker talsmænd, de selv kan identificere sig med – altså afspejlingsidéen igen. Det gælder især, hvor partiet eksplicit opbygges til fremme af en bestemt social klasses interesser, et religionssamfunds værdier eller et etnisk/nationalt mindretals selvhævdelse. Her er det ikke nok, at kandidaten mener det rette og er dygtig til forsvare det – det opvejer ikke den uforlignelige troværdighed og sympati ved at være »en af vore egne«. I andre situationer er det skelen til kandidaternes bopæl, køn, alder eller kendte ansigt, der kan overdøve deres evner, flid og personlighed.

Vælgerorganisationen er tumleplads for flere forskellige idéer og interesser. Typisk tager den hensyn til et par menings- eller erhvervsgrupperinger, som kan støtte partiets propaganda eller økonomi. Men næst efter partidisciplinen bliver dog troen på kandidatens vælgerappel i længden det vigtigste kriterium i partiernes valg og opstilling af politikere, især hvor valgloven og medieforholdene giver partiet begrænset kontrol over »sine« vælgere. Bortset fra rent lokale hensyn deler partiledelsen denne prioritering. Men den må dog også lægge vægt på at opbygge partiets arbejdsevne og sagkundskab, sikre egnede ordførere, ministeremner o.s.v. Også et modificeret elitekriterium finder da plads i det nye system.

Resultatet bliver, at *en stribe af kvaliteter* alle i en eller anden udstrækning stadig indgår i valget af parlamentsmedlemmer. Hvilken balance der etableres mellem kriterierne, og hvordan balancen udvikler sig, er ikke klarlagt. Normalt går vælgerne idag ud fra kandidaternes partifarve. Men troen på at partier først og fremmest vil repræsentere og virkeliggøre et bestemt program eller samfundssyn, har efterhånden måttet vige. Det er blevet alt for tydeligt, at den førte politik mere bestemmes af ressourcehensyn og andre rammebetingelser, af øjeblikksbestemte konkurrencesituationer og tværgående, delvis internationale ideologiske strømninger. Selvom politikerne – ligesom til dels også

vælgerne – reagerer flokvis og partidisciplineret på de skiftende vilkår, vil deres handlinger da typisk være styret af andre forudsætninger end partitilhørsforholdet i sig selv. Det betyder naturligvis, at der er god grund til at se nærmere på mønsteret og ændringerne i parlamenternes sammensætning, både i forhold til befolkningens og i forhold til opgaverne.

Tidligere bidrag – og et nyt

For Danmarks vedkommende er det i nyere tid navnlig politologen Mogens N. Pedersen, der – til dels i samarbejde med sin norske kollega Kjell A. Eliassen – har analyseret og diskuteret disse forhold. De to forskere har fremlagt en nøgle til den politiske »elitetransformation« efter følgende mønster: Fra et parlament valgt især efter social status bevæger demokratiet sig frem mod et, hvor stadig flere medlemmer er valgt på professionelle fortjenester ad to forskellige dimensioner – dels en »bureaukratisk« professionalisme (som kort kan benævnes målrettet sagkundskab), dels mod »politisk professionalisme«, der bygger på ledelseserfaring fra arbejde i partier, organisationer og lokaladministration. Tilsammen medvirker disse tendenser til en lukning af den »politiske elite« og en institutionalisering af parlamentet, der da kun i ringe grad vil afspejle ændringer i samfundets struktur og problemer. En kaste af mandariner synes under udvikling, fremkaldt dels ved lovgivningsarbejdets vækst og forandring, dels ved en »bureaukratisering« af partierne og opstillingsystemet.

Modellens empiriske grundlag er statistiske data vedr. de kandidater, der valgtes (genvalgtes/nyvalgtes) til det norske storting 1814-1960 og den danske rigsdag 1848-1960. Et stort og relevant kildemateriale er her tilvejebragt og udnyttet ved flere originale analyseformer. Slutningerne er dog efter min mening endnu behæftet med væsentlige uklarheder – især mangler der en overbevisende operationalisering af begrebet »politisk professionalisering«, ligesom ændringerne i valg måden og partistrukturen gør slutningerne om langtidsændringer i kandidatopstillingen problematiske. Hvortil kommer, at forløbet siden 1960 synes at have taget en anden vending end forudset.

Folkerepræsentationen

I stedet for at gå nærmere ind på dette politologiske udspil skal jeg her forsøge at belyse den side af udvalgskriterierne, der forekommer mest håndterlig og (trods alt) bedst egnet til sammenligninger med forløbet i andre lande. Næmlig spørgsmålet om hvor mange af politikerne der har en akademisk eller anden videregående uddannelse bag sig. Mit udgangspunkt er, at boglig kundskab og evne til at håndtere teoretiske, principielle og konkret uforudsete problemer udgør en væsentlig forudsætning for løsningen af lovgivningsopgaverne – endda i stærkt stigende grad p.gr. af mangedoblingen af statsmagtens opgaver og internationaliseringen. Selvom disse kvalifikationer stadig kan udvikles ad anden vej – og langt fra altid nås ad den! – er systematisk tilegnelse af dem særligt knyttet til undervisningen på universiteter og andre højere læreanstalter. Derfor rummer dette forhold potentielt en væsentlig indsigt.

Et solidt og håndterligt grundlag for en sådan undersøgelse findes i tre biografiske opslagsværker: »Rigsdagens medlemmer gennem hundrede år« (I-III, 1950, af E. & V. Elberling), i håndbogen »Folketinget«, der er udgivet efter hvert valg siden 1953, samt i Svend Thorsen og Tage Kaarsteds »De danske ministerier« I-IV (1967-92). Dette materiale har jeg anvendt til optællingerne bag de nedenfor gengivne statistiske data, stedvis suppleret med opslag i Kraks Blå Bog og de akademiske professioners »stater«.

Statistik over politikeres uddannelse gennem tiden er tidligere fremlagt af Mogens Pedersen (1968, 1976, 1978, 1994) i forbindelse med de førnævnte mere vidtgående undersøgelser, men bare i småstykker og summariske oversigter. Tidligere har udviklingen gennem det 19. århundrede været behandlet af historikeren Povl Bagge (1960). Bagge påviste og forklarede i sin lærde og kritisk indlevende afhandling den dominerende rolle, som akademikerne – og især den juridisk uddannede embedsstand – havde haft i dansk politik omkring 1850 og derpå gradvist tabt. Han pegede både på almene sociologiske forhold, idéhistoriske strømninger og konkrete tidshistoriske elementer, der fortjener plads i enhver nærmere analyse. Men han meddelte desværre kun sit bærende talmateriale fragmentarisk i teksten. Bagge synes at have trukket på flere kilder, men ikke mindst på de tal, som Rigsdagens

mangeårige halvofficielle biograf og kronikør Victor Elberling tolv år forinden (1949) havde udarbejdet som et sideaspekt i sin undersøgelse om »Rigsdagsmændenes livsstilling«.

Elberling havde rubriceret medlemmerne i vore lovgivende forsamlinger efter valgene i forskellige år – Rigsforsamlingsvalget 1848 samt 14 folketingsvalg og otte landstingsvalg fra 1849 til 1947. Han skelnede mellem dem, der havde eksamen fra universitetet, dem der kun havde gået i folkeskolen – og så en mellemgruppe for alle de øvrige. Det mønster, han fandt, var at universitetsgruppens andel frem til ca. 1900 var faldet fra ca. 50 til 20%, især til fordel for mellemgruppen, som senere havde fortsat sin vækst på bekostning af folkeskolegruppen og i 1948 talte næsten 70% af rigsdagsmændene mod 30% i 1849. Det svarede både til »det samarbejdende folkestyres« feststemte idyl omkring grundlovsjubilæet 1949 og til 40'ernes historieskrivning om de store folkelige bevægelser som demokratiets kerne. Men ret beset var mellemgruppen defineret utilladeligt, næsten meningsforstyrrende bredt, idet den spændte fra civilingeniører, dyrlæger og seminarister, over praktisk udlærte handlende, kontorfolk, håndværkere og landmænd, til tidligere højskoleelever. Endnu flere synes at indgå i denne mellemgruppe, dog ikke – som ellers rimeligt er – de såkaldte »danske jurister«.

Bagge behandlede principielt kun dem og alle dem, der havde taget studentereksamen, som en samlet gruppe af »akademikere«. Det var klarere end Elberlings metode, men han løb herved ind i andre urimeligheder – bl.a. at kriteriet ikke for alvor lod sig overføre på 1900-tallet, hvor stedse flere blev studenter uden sigte på boglige studier. Mogens Pedersen definerede gruppe I som dem, der havde afgangseksamen fra enhver højere lærestanstalt, og han udelukkede rent praktisk erhvervsuddannelse fra mellemgruppen, der således også blev defineret ud fra regulær skolegang. Hans mellemgruppes andel af folketingsmændene bevægede sig ganske anderledes end Elberlings – fra 34% i 1855 ned til 17% (1901) og tilbage til 36% i 1966. Til gengæld viste han, at ca. 45% af MF'erne siden 1900 havde været på landbrugs- eller folkehøjskole mod kun 1% i 1855.

Men heller ikke Mogens Pedersen har meddelt nogen detaljeret kode

Folkerepræsentationen

for sine rubriceringer. Selv har jeg udskilt dels regulære universitetskandidater (opdelt efter fakultetsområder), dels andre videregående uddannelser bestående af eksaminer fra de højere læreanstalter og seminarierne – samt studentereksamen. Herved tilstræbes maksimal sammenlignelighed over tid plus de ønskelige specifikationer på fag, der sammen med en opdeling på partitilhør og køn skulle kunne give ny systematisk indsigt. Statistikken meddeler procentvise fordelinger for alle medlemmer af kongerigets lovgivende forsamlinger i 1848 og i atten efterfølgende tællingsår. Den omfatter både folketings- og landstingsmedlemmer, fordi de både formelt og faktisk havde lige stor indflydelse, i hvert fald indtil de sidste år (1936-53). Tællingerne angår rigsdags/folketingsåret straks efter et folketingsvalg med ca. ti års mellemrum, idet jeg i et par tvivlstilfælde har foretrukket det år, der giver det klareste billede af tidens partistruktur. I samme ærinde har jeg til de øvrige seksten tilføjede yderligere tre tællinger (1848, 1898, 1918).

En vis perspektivering af tallene for rigsdagsmænd har jeg tilstræbt ved en rubricering efter samme skema af de personer, der indehavde en ministerpost i femåret omkring det parlamentariske tællingsår – femåret for her at opnå tal af en vis størrelse.

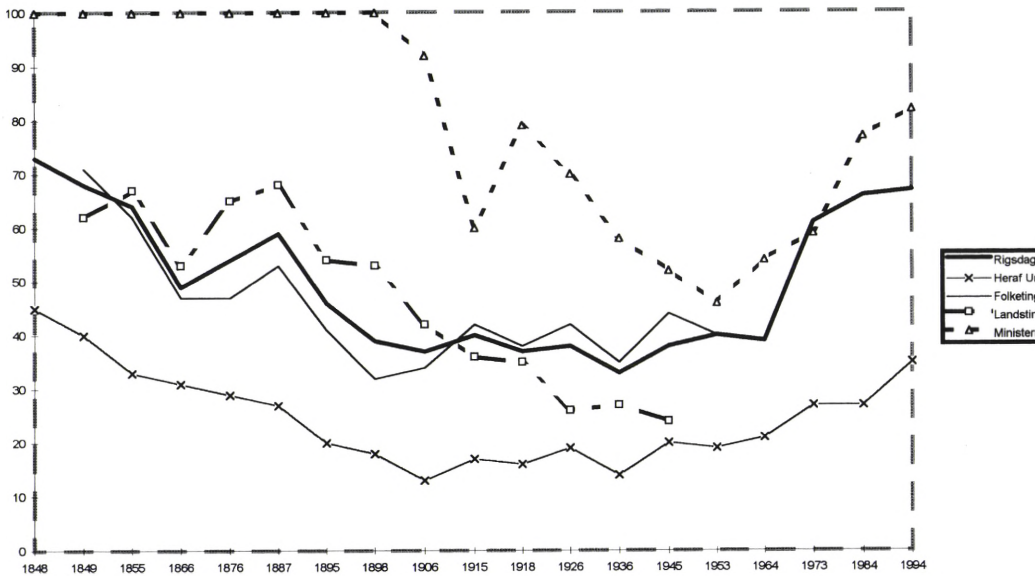
Ud fra samme ønske om at begrænse rene tilfældigheders indflydelse på konklusionerne har jeg baseret en række beregninger på additioner af optællingerne til seks tidsafsnit, hver omfattende tre tællinger. Dette giver bedre mulighed for en troværdig beskrivelse af forskelle og forandringer både for de enkelte partier og de enkelte uddannelsesretninger. Der skelnes mellem følgende perioder:

1. Før massemobiliseringen (1849, 1855 og 1866)
2. Forfatningskampens kulmination (1876, 1887 og 1895)
3. Folkestyrets grundfæstelse (1898, 1906 og 1915)
4. Firepartisystem og forholdstalsvalg (1918, 1926, 1936)
5. Det organiserede demokrati (1945, 1953 og 1964)
6. Opbrud i samfunds- og partisystemet (1973, 1984 og 1994)

Rekrutteringens lange linjer

En indledende oversigt over undersøgelsens resultat fremgår af denne grafiske fremstilling:

Fig. 1. Procent af politikerne med videregående uddannelse 1848-1994

Gennem folkestyrets to første menneskealdrer frem til vort århundredes begyndelse var universitetsandelen altså stadigt stigende fra et højt niveau på 45% til 15-20%. Her blev den så liggende i de næste 50 år indtil en markant, men dog endnu moderat stigning i den sidste snes år. Indslaget fra de andre videregående uddannelser har i det lange løb været mere uforandret, skønt med en del bølgegang, hvoraf en stærk vækst i de sidste 30 år springer særligt i øjnene. Tilsammen følger de to kurver samme kurve, som nys er nævnt for universitetskandidaterne – således at de eksamensløse lovgivere i løbet af 1800-tallets anden halvdel fordoblede deres andel fra ca. 30 til godt 60%, hvor andelen holdt sig urokket indtil 60'erne, da et fald satte ind, som foreløbig har reduceret tallet til samme størrelse som i 1849 (32%).

Folkerepræsentationen

En nærmere indsigt i fagfordelingen fremgår af nedenstående figur 2:

Fig. 2A. Pct. af rigsdags- og folketingsmedlemmer med universitetsuddannelse

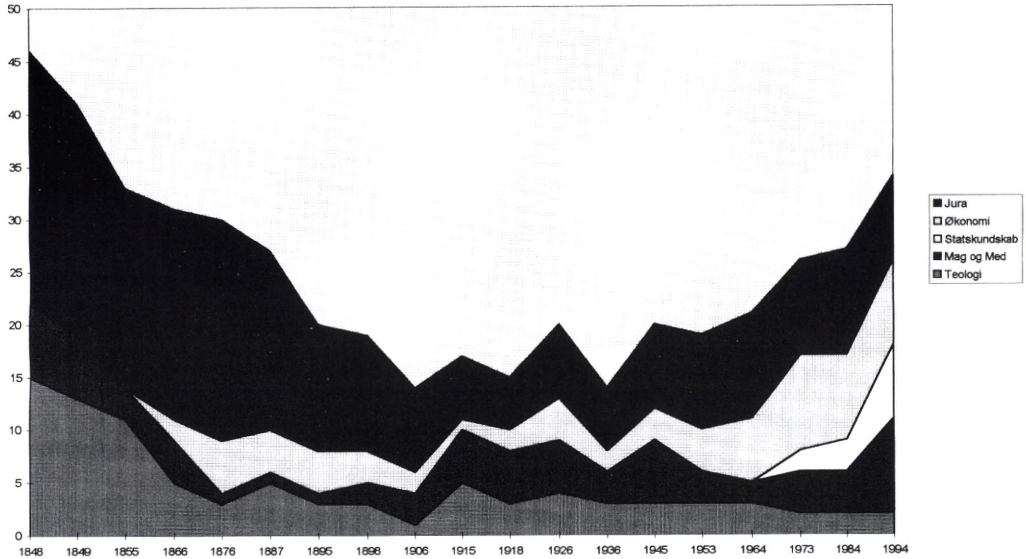
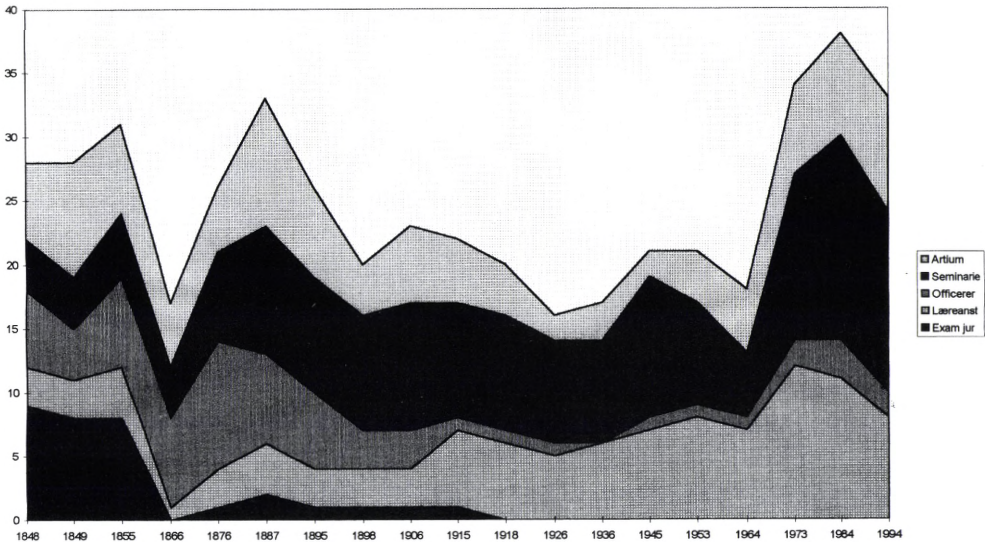

Fig. 2B. Pct. af rigsdags- og folketingsmedlemmer med anden højere uddannelse

Umiddelbart ser man, at det fra starten kun var nogle få uddannelser, der talmæssigt spillede en større rolle – der var næsten ingen medicinere, ret få magistre og ingeniører m.v. Teologernes høje andel i starten holdt ikke længe, de afløstes snart især af skolelærere og officerer, de sidstnævnte igen af Landbohøjskolens folk. Modsat de halvstuderede »danske« bevarede de rigtige »latinske« jurister derimod en førende position ind i det nye århundrede – og også senere en væsentlig andel, der til sidst blev suppleret, men ikke beskåret af økonomer, politologer, handelshøjskolekandidater m.fl.

Den akademiske elites apoteose og nedtur 1848-1901

Akademikerne med afsluttende eksamen fra universitetet besatte ikke mindre end 45% af pladserne i Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49, iøvrigt næsten lige mange blandt de 114 folkevalgte (46%) og de 41 kongevalgte (44%). Tog man de andre højere uddannelser og latinskolen med, var tallet 73% – kun lidt lavere blandt de folkevalgte (70%) end blandt de kongevalgte (80%), som talte ni officerer.

Det høje niveau kom ikke overraskende. Akademikere havde haft en tredjedel af pladserne i de forudgående rådgivende stænderforsamlinger 1834-48. Mange af dem havde endda været udelukket af valgreglerne, der forudsatte besiddelse af fast ejendom, hvad de havde angrebet som formørket reaktion, stridende mod den sunde fornuft og oplysningens væsen. Som Bagge har skildret det, så tidens akademikere sig som næsten selvskrevne talsmænd for folkets kerne, middelstanden, og som naturlige ledere af den danske nationalstat, der var under udvikling. Både de selv og mange andre mente, at netop de ville varetage helhedens interesser fremfor selviske klasse- og særinteresser. Og de ansås særlig egnede til at regere, fordi deres dannelse kombinerede konkret viden om samfundsforhold hjemme og ude med et filosofisk og historisk overblik.

På Rigsforsamlingen 1848-49 mente de nationalliberale akademikere stadig, at en fri og folkelig forfatning ville sikre et sådant oplyst statsstyre – samle og forbedre folkets evne og vilje til helhedens gavn. De afviste udtrykkeligt tanker om at sikre akademikerne en særlig repræsentation, det ville bare isolere dem og formindske deres indflydelse.

Folkerepræsentationen

Men de kunne så også afvise forslag om at begrænse valgbarhed for embedsmænd (hvortil 2/3 af akademikerne hørte). Efter at højrefløjen, som var betænkelig ved den voldsomme omvæltning til et almue-regimente, havde fået visse indrømmelser vedrørende valgbarheden til Landstinget, samlede forsamlingens store flertal bag Monrads forslag om at knæsatte den brede, med tidens alen praktisk talt almindelige valgret til begge ting.

Her var også Venstre med. Men ikke for at få en repræsentation til at varetage helhedens tarv, som Monrad ville, eller bare finde dem, der var bedst til at håndtere lovgivningsopgaven, som den konservative statsminister A.W. Moltke sagde. Venstreføreren J.A. Hansen hævdede tværtimod, at det gjaldt om at give »menigmand«, altså en bestemt større gruppe af befolkningen, indflydelse på lovene gennem dens egne særlige talsmænd. Derfor havde Bondevennerne ved valgene til forsamlingen pålagt deres tilhængere at stemme mænd ind, som bifaldt Venstres krav om almindelig valgret m.v. Hvilket havde medført, at en halv snes nationalliberale akademikere havde bidt i græsset for demokratiske almuemænd – som den berømte teolog og danskhedsforkæmper professor H.N. Clausen for en ukendt væver i Præstø. Af Rigsforsamlingens nationalliberale stod kun 12% uden »eksamen«, af helstatsmændene 17%, mestendels proprietærer og storhandlende – men i forsamlingens venstre side var det 55%.

En hel del af vælgerne tænkte åbenlyst som skomageren fra Rudkøbing (J.A. Hansen) – måske også nogle af hans modstandere. Allerede under Junigrundloven, da valgdeltagelsen typisk lå ved 30-40% og kun undtagelsesvis nåede op på 50%, var andelen af akademikere mærkbart faldende, især for teologer og »danske jurister«, der i 1848 havde været nærliggende sendebud for de endnu tvivlrådige landbovælgere. Sammenhængen med partidelingen var tydelig nok, som det ses af tabel 1.

Tabel 1. *Andele af rigsdagsmænd med afgangseksamen 1848-1895*

	Procent med universitetseksamen				* Pct. med eksamen ialt		
	1848	1849	1855	1866	1876	1887	1895
Folketinget	46*70	49*71	32*62	29*47	26*47	26*53	16*41
Landstinget	44*80	23*62	37*67	33*53	33*65	29*68	27*54
RIGSDAGEN	45*73	40*68	33*64	31*49	29*54	27*59	20*46
Soc.Dem.	–	–	–	–	–	0	(0*10)
Venstre	23*45	25*51	20*42	18*34	15*33	20*44	13*35
Mellemgruppe	–	–	(17*61)	21*35	} 46*77	} 36*79	} 32*67
Nat.Lib.	59*88	46*75	44*76	55*72			
Højre	49*83	58*92	(55*100)	39*70			
MINISTRENE	73*100	73*100	79*100	69*100	44*100	39*100	40*100

Ved de første rigtige valg omkring jul 1849 stemte vælgerne omtrent som året før. Da bortfaldet af de kongevalgte gjorde det helstatskonservative Højre til et meget lille parti, fik man så en rigsdag sammensat af to politiske hovedretninger. Og selvom der også i de følgende år en tid opstod løsere grupperinger af frafaldne og midtsøgende rigsdagsmænd (»nationale løsgængere«, Mellempartiet, Venstre Centrum i Landstinget), grundfæstedes denne tvedeling i løbet af de følgende års yderst komplicerede kampe om helstatens forfatning og den trinvisse omdannelse af Junigrundloven i konservativ retning (1854, 1855, 1863, 1866). Delingslinjen gik mellem land og by, men ikke mindre mellem almue og elite. Det belyses af tabel 2:

Tabel 2. *Partiernes uddannelsesprofil 1849, 1855, 1866*

	% af folketings- og landstingsmedlemmer efter højere eksaminer													n=
	In- gen ex.	semi- na- rium	arti- um m.v.	offi- cer udd.	DVL agr vet	Øvr. lære anst	exam jur.	cand jur	øko- nom	medi- cin	magi ster	teo- log	IALT	
Kons	16	0	5	13	4	4	9	41	2	–	4	5	50	56
NL	25	2	8	8	–	4	6	27	–	1	6	13	47	180
ctr	56	4	13	–	–	–	8	13	–	–	2	–	19	52
V	58	9	4	3	1	1	3	9	–	–	2	9	21	182
IALT	40	5	7	6	1	2	5	20	1	0	4	9	35	471

Anm.: Kons= helstathøjre, NL= nationalliberale, V= de tre venstregrupper
ctr.= centrum af uafhængige, Mellemparti, nationale løsgængere m.fl.

Folkerepræsentationen

Forskellen mellem de endnu meget løse partidannelser var i denne henseende voksende. Skønt de mistede de fleste af deres teologer og prokuratorer (»danske jurister«), fastholdt nationalliberale og konservative 1849-66 deres universitetsandel meget nær de 50% og en eksamensandel nær 75%. Men Venstres lavere kvoter faldt med en tredjedel og prægedes gradvis mere af seminarister end af jurister. Profilen for mellemgrupperne var næsten den samme som for Venstre, der senere dels opslugte og dels fortrængte dem 1870-76.

Forløbet var ikke helt ens for Rigsdagens to kamre. Som Bagge har påvist – men nok for entydigt forklaret med frygt for Højreregeringens repressalier – kunne man i Grundlovens første år notere en ret massiv overflytning af nationalliberale akademikere fra Folketinget, hvor »Bondevennerne« nu anfægtede »professorpartiets« pladser og kontrol, til Landstinget. Dette byggede vel på samme valgret som Folketinget, men også på en valgmåde og valgbarhedsregler, der gav et vist læ for demokratisk konkurrence. Holdbar var denne barriere mod demokratiet ikke – hvor Venstremændene var mange, fandt de efterhånden også ligesindede velhavere at stille op. Men før dette slog helt igennem, var det lykkedes modparten at udstyre helstatsforfatningen med et stærkt elitært indrettet Rigsråd, hvor nationalliberale og konservative embedsmænd og jordejere dominerede – og som de siden kunne konvertere til et nyt dansk Landsting.

Det skete ved grundlovsændringen 1866, da der blev indført kongevalgte (Ϸ: regeringsudnævnte) medlemmer og en privilegeret valgret for store indkomster ved valgene. Herefter frembød Landstinget frem til 1915 klart bedre muligheder end Folketinget for akademikere, officerer og andre højt uddannede. De blev jo også gennemgående rekrutteret fra mere velstående og konservative samfundslag, ligesom deres karrieremuligheder – skønt i aftagende grad – for en stor del lå i embeder under ministre, der selv var både højremænd og højtuddannede.

I forfatningskampens år 1870-1901 var Landstinget da langt mere præget af jurister og akademikere overhovedet end Folketinget, som det er vist i tabel 1. Det var snævert forbundet med partistrukturen, som det ses i tabel 3:

Tabel 3. Partiernes uddannelsesprofil 1876, 1887, 1895

	% af folketings- og landstingsmedlemmer efter højere eksaminer											n=		
	In- gen ex.	semi- na- rium	arti- um m.v.	offi- cer udd.	DVL agr vet	Øvr. lære anst	exam jur.	cand jur	øko- nom	medi- cin	magi ster		teo- log	IALT
H	26	2	14	14	2	3	0	29	6	0	0	3	38	228
V	62	14	2	2	1	–	2	7	3	0	1	5	16	277
S	91	9	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11
IALT	47	9	7	7	2	1	1	16	4	0	1	4	25	516

Anm.: H= Højre, V= Venstre, S= Socialdemokratiet (fra 1884)

Også for Højres og Landstingets vedkommende skete der trods alt et vist fald i akademikernes engagement. Povl Bagge har påvist, at især antallet af embedsmænd var vigende, og som forklaring har han fornuftigt peget både på embedsmændenes forringede økonomisk-sociale placering og deres betænkeligheder ved at udsætte sig for at blive ofre i partiernes kampe om regeringsmagt og bevillinger. Men hovedforklaringen på nedgangen i akademikernes position i politik lå i vælgerbefolkningens drejning mod venstre og i en bredere ændring af dannelsesbegrebet, inklusive universitetsuddannelsens værdi for politisk arbejde i forhold til den viden og forståelse, som fandtes hos skolelærere, officerer, landbohøjskolefolk – og fremfor alt de mange, der var formet af det praktiske liv og selvskoling.

I Folketinget dominerede i stigende grad bønder, husmænd og håndværkere, hvis skolekundskaber stort set hidrørte fra »den stråtækte« folkeskole, ofte dog suppleret med senere ophold på højskole og landbrugsskole eller aftenskole for lærlinge i byerne. Venstre rekruttede stadig, som det havde gjort lige fra 1848, nogle akademikere. I kampårene havde partiet lige så mange jurister og økonomer som Højre i Folketinget (men ingen i Landstinget), hvortil kom de fleste (70%) af de indvalgte teologer og magistre samt langt de fleste (87%) af de seminarieuddannede lærere. Alligevel stod kun 1/3 af Venstres rigsdagsmænd med en eksamen bag sig – mod 3/4 i Højrepartiet, som prægedes stærkt af embedsmænd og godsejere med jurist-, officers-, agronom- eller dog studentereksamen.

Folkerepræsentationen

Dette »dannelsesmonopol« var en helt afgørende bærepille for det danske Højres ideologi, som det havde været for de Nationalliberale. Højre mente at repræsentere den intelligens, den kulturbaggrund og den konkrete sagkundskab, man måtte kræve af en elite, som skulle styre staten rigtigt og retfærdigt. Det var uforsvarligt og risikabelt at overlade magten til degne og bønder, halvlærte demagoger og uvidende krogsarbejdere. Specielt var det vigtigt, at domstolene, retsvidenskaben på Universitetet og de fleste dér uddannede jurister stod på Højres side i debatten om de grundlovsfortolkninger, som forfatningskampen konkret drejede sig om. Men også at den militære og tekniske sagkundskab, repræsenteret af officerer og ingeniører, samt videnskaben og kulturlivet overhovedet var med Højre.

Derfor var det en alvorlig svækkelse for Højreregimet, at en hel del teologer samt yngre humanister, naturvidenskabsmænd og kunstnere, tilsidst endog flere jurister og økonomer, alligevel sluttede sig til oppositionen under opbrud mod det traditionelle livs- og menneskesyn. Da dette aspekt til dels vendte front mod kristendom og nationalfølelse, som også grundtvigianere hyldede, omend på anden vis end Højre, stod mange af Venstres agrare politikere og kernetropper snart reserveret mod den nye københavnske intelligens – som til gengæld fandt fodslag med en mere radikal landbodemokratisk fraktion. Heraf opstod det ejendommelige træk, at de liberale akademikere vandt bedre gehør blandt småbrugere end i det rigtige gårdmandsvenstre.

Men som helhed accelereredes demokratiseringen af rekrutteringen til Rigsdagen gennem 1890'erne. Kampårenes store stigning i valgdeltagelsen og i vælgerforeningernes tilslutning ebbede ellers ud under et mindre ideologisk opvarmet klima, men der skete en tydelig relatering af den politiske debat til økonomisk-soziale interesser og til konkrete lovgivningsmæssige og kommunale opgaver. Det praktiske, organiserede demokratiske krav og særpræg blev helt dominerende fra århundredeskiftet.

Lægmandsregimet 1900–1940

Disse forskelle i partiernes rekrutteringsmønstre holdt sig forbavsende intakt i perioden efter Højreregimets dérouté og afvikling fra 1890'erne og langt ind i det nye århundrede. Det ses af tabel 4:

Tabel 4. *Andelen af politikere med højere uddannelse*

	Procent med universitetseksamen				* Pct. med eksamen i alt		
	1895	1898	1906	1915	1918	1926	1936
Folketinget	16*41	13*32	11*34	20*42	17*38	23*42	14*35
Landstinget	27*54	27*53	18*42	12*36	13*35	12*26	13*27
RIGSDAGEN	20*46	18*39	13*37	17*40	16*37	20*38	14*33
Soc.Dem.	0*10	0*14	0*11	8*19	11*30	8*20	9*19
Radikale V.	–	(17*33)	42*58	37*61	26*54	38*55	19*57
Venstre	13*35	12*29	7*27	10*29	8*28	10*37	8*39
Moderate	(17*31)	(16*31)	(8*42)	(8*58)	–	–	–
Frikons.	–	(25*63)	(20*50)	–	–	–	–
Højre/KF	32*67	33*62	28*69	23*61	23*58	43*57	29*56
MINISTRENE	40*100	59*100	54*92	45*60	50*79	44*70	42*58

Hovedforklaringen på de faldende totale universitets- og eksamenskvoter i årtierne o.1900 var, at Højres plads på Rigsdagen gradvis blev halveret allerede inden ændringerne af valgretsreglerne og valgloven i 1915. En supplerende faktor var det, at partiets profil blev dæmpet, da de juridiske embedsmænds (og officerernes) politiske engagement svandt ind omkring system- og magtskiftet i 1901. Derimod kan det noteres i forbifarten, at udskillelsen af de »frikonservative« godsejere i et eget lille landstingsparti (1900-1915) ikke spillede nogen rolle på dette punkt. Konservatismens sociale grundlag rummede stadig konstitutionelt et stærkere indslag af højtuddannede i statstjeneste, storlandbrug, industri og liberale erhverv end de andre partier. Det var stadig naturligt med mange akademikere i konservativ politik – hvortil kom de fleste af de indvalgte ingeniører m.v. og af dem, der fra studentereksamen var gået direkte ind i godsdrift eller forretningsliv. Profilen blev afdæmpet, men var stadig synlig – dens vægt derimod mindre.

De sejrende oppositionspartier bevarede i det hele deres tidligere struktur på dette område. Akademikere og andre højtuddannede mænd

Folkerepræsentationen

fik en betydelig rolle i de nye demokratiske regeringer og til dels i partiledelserne, men i geledderne var de ikke så mange. Det gjaldt allermest det fremvoksende Socialdemokrati, hvis kernetropper af fagforeningsledere og selvlærte redaktører stod skeptisk overfor borgerskabets sønner og krævede en partidisciplin og en marxistisk bibellære, mange havde svært ved at sluge i længden. Men samme tendenser var virksomme i hovedfløjen af Venstre, som den fra 1895 formedes i J.C. Christensens hånd og billede. Her virkede den grundtvigske fremhævelse af personlig og uformel uddannelse og afvisning af den akademiske »drengevidenskab« og den sorte skoles dyrkelse af formel intelligens og kontante kundskaber. Med al reverens for åbenhed og frisind indebar dette i praksis samme dyrkelse af lægmandserfaring fra det praktiske og »virkelige« liv og samme nedvurdering af teoretisk indsigt hinsides folkeskolelærerens, som gennemsyrede de socialdemokratiske masseorganisationer. I begge partier blev politisk disciplin, organisationserfaring og folkelig appel de gennemgående trumfkort i rekrutteringen, og de delte den folkelige uvilje mod autoriseret akademisk bedreven.

Tabel 5. *Partiernes uddannelsesprofil 1898, 1906, 1915*

	% af folketings- og landstingsmedlemmer efter højere eksaminer											n=		
	In- gen ex.	semi- na- rium	arti- um m.v.	offi- cer udd.	DVL agr vet	Øvr. lære anst	exam jur.	cand jur	øko- nom	medi- cin	magi ster		teo- log	IALT
H	35	–	14	8	6	5	3	17	6	–	3	3	28	143
V	72	15	0	0	2	–	1	3	1	1	2	2	9	251
RV	47	12	6	–	3	–	–	16	1	3	6	6	32	68
S	85	8	4	–	–	–	–	1	–	–	1	1	4	78
IALT	61	9	5	2	3	1	1	8	2	1	2	3	16	540

Anm.: H= Højre (incl. Frikonservative), V= Venstre (incl. Forhandlemd V), RV= Radikale (heri også den hørupske fraktion 1898), S= Socialdemokratiet

Tendensen var mindre udpræget i den »forhandlende« eller moderate fraktion af Venstre (1890-1910). Og den var slet ikke uniform i det nye Radikale Venstre, som i 1905 oprettedes på en fusion af »europæiske«

liberale med hørupske og venstregrundtvigianske landbodemokrater. Her spillede jurister, humanister og teologer gennem en menneskealder en stor rolle både på top- og græsrodsniveau ved siden af husmænd, gårdejere, småhåndværkere og folkeskolelærere. I nogle år kunne det – på godt og ondt – minde offentligheden om den gamle nationalliberale intelligenselites selvbevidste hævvelse af et monopol på videnskabelig indsigt i Verdens gang og samfundets rigtige indretning.

I længden var dog denne profil vigende, ligesom partiets størrelse. Selvom Højre, med nyt navn og program som Det Konservative Folkeparti, blev stabiliseret i begge henseender fra 1920, tegnedes dansk politik ikke af de to mere bogligt prægede (og akademikervenlige) partier. Partisystemets sværvægttere, Venstre og Socialdemokratiet, var tættere organiseret på vælgerplan – med medlemstal, som i 1935 svarede til henholdsvis 47 og 27% af deres vælgertal, mod bare 18% for både radikale og konservative. Desuden havde de to store en mere entydig klassebaggrund, og såvel i deres praktiske virke som rekrutteringsmæssigt var de tættere forbundne med bestemte talstærke fag- og erhvervsorganisationer. Skønt – eller måske netop fordi? – deres basisorganisationer ikke længere var spontandemokratiske græsrodder, foretrak de talsmænd, der var udgået fra deres egne rækker eller i hvert fald af deres eget miljø. Endelig havde de hver en oplagsstærk og politisk disciplineret partipresse udover hele landet til at støtte de opstillede kandidater.

Det var fortsat de velindarbejdede lokale vælgerforeninger, der traf afgørelserne på dette område, selvom indførelsen af forholdstalsvalg på amtsplan (med tillægsmandater på landsplan) fra 1918/20 egentlig skulle have begrundet en højere grad af koordination med henblik på arbejdet på Christiansborg. Det centrale partihovedkvarter måtte liste sig frem, hvor det ellers gerne så en saglig kraft valgt ind. Praktiske mænd, som mestrede agitation og samarbejde på lokalt og praktisk niveau, gav tonen an på Rigsdagen og kunne bestemme, hvem der kunne betros en ministerpost. At der her stadig måtte tages andre hensyn, ses af ministrenes uddannelsesprofil, der blev ved med at ligge højere end rigsdagsmændenes – ligesom det havde været tilfældet i 1800-tallet, men dog nu på et lavere niveau (se nederst i tabel 1, 4 og 7).

Folkerepræsentationen

Udviklingen indebar videre, at Landstinget under den nye Grundlov fra 1915 – i kraft af de mange kongevalgte venstrebønder faktisk allerede lidt tidligere – uddannelsesmæssigt antog næsten samme tilsnit som Folketinget. Efter afskaffelsen af den privilegerede valgret skulle Landstinget vel have vist sin eksistensberettigelse ved et særlig højt kundskabs- og erfaringsniveau. Faktisk blev der nu relativt færre akademikere og andre højtuddannede end i Folketinget, fordi især Venstre og Socialdemokratiet fortrinsvis bemandede deres grupper med veltjente praktiske folk fra kommunalpolitik og erhvervsorganisationer. Hvilke uddannelser det gav plads for, viser tabel 6:

Tabel 6. *Partiernes uddannelsesprofil 1918, 1926, 1936*

	% af folketings- og landstingsmedlemmer efter højere eksaminer													n=
	In- gen ex.	semi- na- rium	arti- um m.v.	offi- cer udd.	DVL agr vet	Øvr. lære anst	exam jur.	cand jur	øko- nom	medi- cin	magi- ster	teo- log	IALT	
KF	43	2	9	4	4	5	1	15	5	2	3	7	32	123
V	66	13	1	0	10	1	–	3	2	0	3	1	9	200
RV	50	11	4	–	3	4	–	9	4	1	9	4	27	91
S	81	8	1	–	1	–	–	3	1	–	4	1	9	232
IALT	65	9	3	1	5	2	0	7	3	1	4	3	18	662

Anm.: KF= Konservative Folkeparti, V= Venstre, RV= Radikale Venstre, S= Socialdemokratiet, IALT incl. øvrige (n=16)

Både Socialdemokratiet og Venstre var velforsynede med folkeskolelærere, Venstre også med kandidater fra Landbohøjskolen. Men af universitetsuddannede havde de hver kun et par jurister, en enkelt økonom og en magister – tilsammen kun 8-10% af deres rigsdagsgrupper, langt færre end de radikale og især de konservative, der bl.a. nu (igen) talte 3-4 teologer samt halvdelen af alle Rigsdagens jurister.

De små nye partier – Retsforbund, Bondeparti og kommunister – ændrede ikke billedet før krigen, og efter Socialdemokratiets rekordsejre og kulmination ved valgene til de to ting 1935/36 nåede også andelen af eksamensløse rigsdagsmænd sit højdepunkt med 67%. Tabellerne viser dog, at tallet havde ligget over 60% helt siden århundredeskiftet,

og mellemkrigstiden repræsenterede ikke nogen gennemgående stigning på dette tal. Dette skønt vælgerkorpset også uddannelsesmæssigt blev bredere og jævner efter udvidelserne 1915/20. Det bemærkes således, at de fåtallige indvalgte kvinder – hvert 25. medlem! – gennemgående var lidt højere uddannede end mændene, med kun 44% eksamensløse mod 65% (1918-36).

Det udsatte opbrud 1945–1964

Den fejlslagne grundlovsreform i 1939 resulterede i en del udvandring af aktive folk fra Landstinget, og herefter forstærkedes dette tings før nævnte udvikling mod en stigende overvægt af retirede praktikere. De eksamensløse nåede nu her over 75%. For Folketingets vedkommende noteredes derimod nu visse nye signaler, og på længere sigt blev der tale om en vending, som det ses af tabel 7:

Tabel 7. *Andele af rigsdagsmænd med afgangseksamen 1936-1994*

	Procent med universitetseksamen				* Pct. med eksamen i alt		
	1936	1945	1953	1964	1973	1984	1994
LANDSTINGET	(13*27)	(9*24)	(8*25)	–	–	–	–
FOLKETINGET	(14*35)	(25*44)	19*40	21*39	27*61	27*66	35*67
RIGSDAGEN	14*33	20*38	»	»	»	»	»
DKP,SF & VS	...	17*28	0*0	10*40	35*59	27*85	52*84
Socialdem.	9*19	13*23	14*27	14*26	28*49	25*57	25*62
centrump.	27*73	23*69	20*60
Radikale V.	19*57	16*26	21*50	20*40	25*75	30*80	(87*100)
Venstre	8*39	19*49	19*45	21*39	27*68	35*57	32*66
Konservative	29*56	28*50	40*67	39*64	38*94	29*69	50*86
Fremskridtsp.	–	–	–	–	18*36	(0*33)	(0*18)
MINISTRENE	42*58	31*52	33*46	41*54	41*59	50*77	44*72

NB. Kvoterne for 1953 gælder for Landstinget forårsvalget, for Folketinget efterårsvalget

Efterkrigstiden falder i denne henseende i to faser, med et skel midt i 60'erne. Umiddelbart efter krigens afslutning så man en mærkbar vækst i antallet af akademikere i Folketinget. Den hang nok til en vis grad sammen med et bredere stemningskifte i opinionen: efter at have ledet samarbejds- og forhandlingspolitikken stod de velkendte gamle politi-

Folkerepræsentationen

kertyper, som havde båret denne politik, med deres snusfornuft og begrænsede horisont ikke med samme nimbus som før; mens til gengæld sagførere, lærere m.fl. i mange lokalsamfund landet over havde bemandet den »modelite«, der var trådt frem som ledere af et tværpolitisk nationalt oplysningsarbejde og senere modstandsarbejde. Det ses, at det især var de to store gamle lægmandspartier (S og V), der nu lempede deres rekrutteringspraksis – men også de tre nyere partier (DKP, Dansk Samling og Retsforbundet) trak i denne retning.

Ved befrielsesvalget i 1945, hvor valgdeltagelse og andelen af personlige stemmer var uhørt høj, fik vælgerforeningerne altså interesse for yngre og anderledes kandidater end de vante. »De gamle politikere« i partihovedkvartererne, der selv spillede ud med mere relevante programmer, nu da deres position anfægtedes, sanktionerede dette. De følte også et behov for at inddrage ny juridisk, økonomisk og teknisk sagkundskab til løsningen af retsopgørets, genopbygningens og internationaliseringens udfordringer. Men den søsatte fornyelse gik alligevel ikke meget videre i de følgende år. Under vigende politisk deltagelse og en dæmpelse af vælgervandringerne efter 1948/50 genvandt de fire partier snart deres greb om stat og kommuner i de vante former, kun fornyet med praktisering og en endnu stærkere proklamation af et nyt »samarbejdende folkestyre« i den løbende lovgivning.

Mediebilledet og den politiske kommunikation lignede nogenlunde sig selv fra før krigen. Middagsbladene voksede nu, radioen blev mere aktiv, og fjernsynet kom til fra ca. 1958/60, men endnu var det den partidelte presse af landsdækkende morgenblade og især de nu blomstrende stærkt lokale egns- og byaviser, som trak hovedlæset i debatten og informationen af vælgerne om dansk politik. Socialdemokratiet og Venstre havde 30-40% af deres vælgere som medlemmer, de konservative (og DKP) ca. 25% og de radikale 20%. Og mens der var stigende og ret jævnbyrdig konkurrence om den stærkt voksende funktionærgruppes stemmer, var de fleste af de øvrige vælgere temmelig fast forankret i eet af disse partier ud fra opfattelser af deres økonomiske interesser og klassesilhør.

Alt i alt blev det da, også efter den nye grundlov af 1953, stort set samme personkreds som tidligere, der blev valgt ind på Christiansborg.

Tabel 3 viser, at andelen af lovgivere med universitetsgrad og af dem med anden eksamen (inklusive studentereksamen) var praktisk talt den samme ved det første valg under den nye grundlov som i 1945 – selvom man havde nedlagt Landstinget, hvor niveauet til sidst kun havde været halvt så højt, og iøvrigt kun genvalgt en håndfuld af dets medlemmer. For Folketinget selv var der tale om et tydeligt fald, og det nye niveau var uændret ved det følgende af de her medtagne valg, 1964, det sidste, før omroeringen af partilandskabet tog fat. Man kunne endda nu registrere færre akademikere m.v. på ministerposterne end nogensinde tidligere. Dette skønt den almindelige samfundsdebat fra 1950'erne i høj grad interesserede sig for »eksperternes rolle« i det ny samfund, fordele og farer ved en større magt hos teknokrater og specialister. Det slog endda igennem hos politikerne, som – anført af Thorkil Kristensen, Bertel Dahlgaard m.fl. – ofte manede til nedgravning af de gamle stridsøkser og samling om rent saglige langsigtede løsninger.

En specifikation af uddannelsesmønstrene i Folketinget fremgår af tabel 8:

Tabel 8. *Partiernes uddannelsesprofil 1945, 1953, 1964*

	% af folketings- og landstingsmedlemmer efter højere eksaminer												n=	
	In- gen ex.	semi- na- rium	arti- um m.v.	offi- cer udd.	DVL agr vet	Øvr. lære anst	Han- dels- høj.	cand jur	Universitetsuddannelserne					
								øko- nom	medi- cin	magi- ster	teo- log	IALT		
KF	39	4	8	4	1	8	2	16	6	–	5	8	35	106
V	55	9	1	–	12	4	–	15	2	–	1	1	20	138
RV	63	7	2	–	7	2	–	2	12	–	5	–	19	43
S	75	8	3	0	–	1	–	5	4	–	2	2	14	235
K/SF	72	8	8	–	–	–	–	3	–	3	6	–	12	36
Øvr.	28	28	4	–	4	4	–	12	–	8	8	4	32	25
IALT	61	8	4	1	4	3	0	9	4	1	3	3	20	

Anm.: KF= Konservative, V=Venstre, RV= Radikale, S= Socialdemokratiet, K/SF= Kommuniste (1945 og 1953) samt Socialistisk Folkeparti (1964), Øvrige incl. Retsforbundet, Dansk Samling, De Uafhængige og løsgængere

Heller ikke her ses nogen nævneværdig forandring. Der var blevet lidt flere økonomer, jurister og fra de erhvervsrettede højskoleuddannelser – men til gengæld lidt færre fra de andre universitetsuddannelser. De to

Folkerepræsentationen

største partier talte nu begge flere boglærde end før krigen. Det gjaldt især Venstre, hvis rekrutteringsmønster nu med nogle flere jurister m.v. begyndte at ligne de radikales, der bevægede sig i modsat retning. Men trods et par økonomer flere var socialdemokraterne næsten sig selv, og skønt de traditionsgivne forskelle mellem partierne var mindsket lidt, var de der stadig – især det store forspring for de konservative (fraset seminaristerne).

Det var ikke partiapparaterne og andre institutionelle faktorer, der bar dette mønster alene. En vej til at registrere vælgernes reaktion kan bl.a. findes i afgivelsen af personlige stemmer. Nedenfor er de enkelte kandidaters høst af personlige stemmer ved folketingsvalget 22.9.1953 sat i forhold til deres samlede stemmetal (incl. de tilførte listestemmer), idet der skelnes kandidater med en af de inddragne eksaminer; derpå er der for hvert parti beregnet simple gennemsnit af kandidaternes tal. Resultatet er følgende (tabel 9):

Tabel 9. *Kandidaternes andele af personlige stemmer 22.9.1953*

	Soc. dem.	Radi kale	Kon- serv	Ven- stre	Rets forb	Kom mun.	Uaf hæng	Til- sammen
Antal kandidater	124	110	108	119	114	119	48	742
heraf valgte	74	14	42	30	6	8	–	174
andel m.eksamen	22%	48%	49%	41%	32%	17%	49%	35%
– af de valgte	27%	50%	67%	44%	50%	0	0	39%
Procent af { eks.	38	51	53	45	52	61	46	48
personlige { øvr.	41	48	47	46	47	50	50	49
stemmer { ialt	41	50	50	45	49	57	48	48

Simple gennemsnit af personlige stemmers andel af stemmerne på kandidaterne, inddelt efter disses parti og eksamensbaggrund. Stemmetal beregnet efter kandidaternes parti og uddannelse. Kilder: Stat.medd.4-155-1 (1954) samt de nævnte håndbøger vedr. folketingsmedlemmer, »staterne«, Kraks Blå Bog m.v.

Der var opstillet færre akademikere hos de to store partier end andetsteds – men de fik desuagtet relativt færre personlige stemmer. Det kan tages som et indicium for, at de store partiers tilbageholdenhed på dette område (også) havde rod i den politisk mere interesserede del af de menige vælgere. Interessant nok fik de bogligt uddannede kandidater

flere personlige stemmer end de andre ikke bare hos konservative og radikale, men også i Retsforbundet og det lille kommunistparti. Måske et træk, der peger fremad – ligesom det modsatte hos De Uafhængige.

Afspejlingsidealet, som det psykologisk og sociologisk var virkeliggjort i det halv-korporativistiske organisationssamfund, synes stadig at have været en virksom kraft – nu altså også med stærkere gennemslag i ministerudnævnelserne. Det er nærliggende at konkludere, at det politiske system på dette som på flere andre punkter var »frosset fast« i et traditionelt mønster – en selvopretholdende politisk kultur, hvor vælgeres, politikeres og mediers forventninger og kvalitetsmålestok skabte en vekselvirkning med uforandrede arbejds- og rekrutteringsformer. For så vidt angår uddannelsesaspektet, der jo står i fokus her, bidrog også den trediveårige stagnation i akademikernes antal, indkomster og beskæftigelsesmuligheder fra ca. 1930 til slutningen af 50'erne.

De skriftkloges come-back

Men efter overgangen til økonomisk højvækst, til forstærket industrialisering og kæmpevækst i den offentlige sektor slog nye tendenser nu igennem i uddannelsen som på andre områder. På de tyve år 1955-75 firedobledes de årlige kandidatårge fra universiteter, læreanstalter og seminarier, og det blev ikke bare lettere at finde kandidater med boglig baggrund – men sværere at finde egnede unge uden eksamen fra jævnere miljøer, hvor den tidligere »intelligensreserve« svandt ind.

Også på efterspørgselssiden var der ved at ske noget, da lovgivningsarbejdet og dets løbende vekselvirkning med forvaltningen svulmede op. I stedet for at overvære debatter i salen skulle medlemmerne nu vise deres værd under et krævende udvalgsarbejde omkring endeløse dokumentationsmasser. Folketingsarbejdet blev et heldagsjob, snart også lønnet omtrent som modsvarende charge i centraladministrationen. Der var ikke mere tid til at indhente manglende basisviden og læsefærdighed, det måtte man have med hjemmefra.

Endelig spillede det ind på rekrutteringen, at de gamle partier mistede deres sikre greb om de store vælgergrupper. En simpel appel til klas-selidenskaber og erhvervsinteresser var ikke nok, nu da den socialt og

Folkerepræsentationen

ideologisk sammensatte funktionærgruppe blev dominerende, og da omfordelingen via beskatning, tilskud og gratisydelse begyndte at veje tungere for borgerne end regulære arbejdsindkomster og økonomisk husførelse. Bl.a. i forbindelse hermed og som biprodukt af uddannelses-systemets bratte ekspansion skete der tilmed en almindelig løsnelse af tilvante autoritets- og solidaritetsforestillinger.

Partierne mistede en stor del af deres medlemmer, så den organiserede del af vælgermassen faldt fra 22 til 8% på de tyve år 1961-81 og fortsatte videre ned. Flere nye partier næsten uden medlemmer – fra SF 1960 til Fremskridtspartiet 1973 – kunne tage store dele af vælgerkorpset. Dette var overhovedet i stærkere bevægelse end før, og folk fordelte sig efter ideelle og materielle motiver, som jævnlige krydsede de tilvante socio-kulturelle delingslinjer.

Det hjalp ikke, at partierne gav medlemmerne mere direkte indflydelse på programmet m.v. Det hjalp heller ikke, at de fleste vælgerorganisationer i forbindelse med den ændrede valgkredsinddeling (kommunalreformen 1970) gik over til en opstillingsmåde, som giver de personlige stemmer – og ikke listestemmerne – det afgørende ord i udvælgelsen af folketingsmedlemmer. Ændringen blev tværtimod en spore for både partiets enkelte kandidater og særlige fraktioner i partiet til at markere egne særlige bedrifter og meninger i en utrættelig konkurrence om offentlighedens opmærksomhed.

Dette træk virkede sammen med en ændring af mediemønsteret, som også på anden vis bidrog til svækkelsen af partisystemet: Fjernsynet og radioen overtog føringen som massemedier og begyndte at følge deres egen linje uhæmmet af politikerne. Sammen med de store landsdækkende formiddagstabloider kom ætermedierne snart til at præge hele den politiske journalistik, almindens de traditionelle partibundne abonnementsaviser enten ophørte eller blev partipolitisk uafhængige. Også på denne måde trådte politikernes individuelle evner og svagheder stærkere frem.

Da der helt gennemgående var høj valgdeltagelse og mange personlige stemmer, må man gå ud fra, at det var vælgernes præferencer, som slog ud på den kraftige ændring i rekrutteringen af politikere fra 1960'erne. Den ses i store træk af tabel 7. På visse måder synes billedet

drejet tilbage – eller omsider atter stillet frem – til mønsteret ved folkestyrets begyndelse for 150 år siden, da jo også 75% af medlemmerne havde en højere uddannelse bag sig. Et blik på kurven i figur 1 og en sammenligning af de tre oversigtstabeller (nr. 1, 4 og 7) viser denne kredsgang.

Den socio-kulturelle version af afspejlingsprincippet fra det klassiske firepartisystems dage synes omsider udtømt som drivende kraft. Men man må her også inddrage vælgerbefolkningens ændrede uddannelsesbaggrund. Den er i grove træk skitseret i nedenstående tabel 10 (skønt det bemærkes, at opgørelserne, selv for de seneste år, er ufuldstændige):

Tabel 10. *Længdesnit af vælgerkorpsets uddannelse 1845-1995*

	1849	1866	1887	1906	1926	1945	1964	1984	1994
Promille af vælgere									
Universitetskand.	17	15	13	15	6	6	7	15	21
Andre højere udd.	7	12	16	15	6	6	9	17	20
Seminarieudd.lærere	15	16	18	23	9	8	11	21	22
A. Ialt incl.øvrige	40	45	50	55	25	25	30	65	80
Pct. af folketinget									
Universitetskand.	49	29	26	11	23	25	21	27	35
Andre højere udd.	7	7	14	4	9	7	8	11	9
Seminarieudd.lærere	5	7	14	13	8	10	5	16	14
B. Ialt incl.øvrige	71	47	53	34	43	45	40	65	68
B divideret med A	16	10	11	6	17	18	13	10	8

Note: »Andre højere uddannelser« omfatter DTU og DIA-ingeniører, farmaceuter, tandlæger, officerer, arkitekter, Landbohøjskolen, HA og HD. »Øvrige« omfatter socionomer, exam.jur. og artium.

Det er tydeligt, at de højtuddannede, selv efter de folkelige bevælgelses store gennembrud op til 1914, er forblevet stærkt »overrepræsenterede« – i en grad, der mest har været bestemt af udvidelserne af valgretten (især den store i 1915). Først i den seneste menneskealder har masseekspansionen af de højere uddannelser påvirket billedet afgørende – uden dog at eliminere den grundlæggende ubalance. Hvis Folketinget skulle afspejle vælgernes uddannelsesbaggrund, skulle det idag kun tælle fire universitetskandidater og ialt 13-14 med højere uddannelse – men de faktiske tal er henholdsvis 62 og 121. Det er

Folkerepræsentationen

mindre grelt end for både 145 og 50 år siden – men stadig et meget udpræget træk ved demokratiet her som i alle andre lande. Under den fortsatte uddannelseseksplosion åbner man allerede det tidspunkt, hvor praktisk talt alle folketingsmedlemmer har en studentereksamen og de allerfleste en videregående uddannelse bag sig. Men betyder det flere »levebrødspolitikere«?

Des mere interessant bliver det at se nærmere på fordelingerne af tallene, f.eks. i tabel 11:

Tabel 11. *Partiernes uddannelsesprofil 1973, 1984, 1994*

	Procentfordeling af folketingsmedlemmerne efter højere eksaminer														Univ Ialt	n=
	In- gen	sem. udd.	arti- um	Off.	Lærestalterne				Universitetsuddannelserne							
					Soc.	Hdl.	DVL.	DTH	jur.	pol.	økon	med.	mag.	teol		
Frp	70	4	4	4	–	2	2	2	9	–	–	2	–	–	11	45
KF	21	8	11	9	1	8	4	1	16	6	6	–	9	–	37	86
V	37	9	11	–	1	–	6	4	9	5	11	1	3	2	31	89
RV	18	29	3	–	–	–	3	8	13	3	11	–	13	–	39	38
ctr	30	23	14	2	2	2	–	2	9	–	9	2	–	5	25	44
S	43	17	4	1	2	3	1	3	7	3	12	–	2	2	26	167
vfl	22	13	15	–	8	3	–	2	5	11	3	–	15	3	37	62
IALT	35	14	8	2	2	3	2	3	9	4	9	1	5	2	30	537

Anm.: Frp = Fremskridtspartiet, KF= Konservative, V= Venstre, RV= Radikale, ctr.= andre mindre centrumspartier (Retsforbund, Centrumdemokrater, Krist. Folkeparti), S= Socialdemokratiet, vfl.= venstrefløjspartierne (SF, DKP, VS, Enhedslisten). IALT omfatter seks løsgængere. »pol«= cand. scient.pol. plus mag. i samfundsfag

Partimæssigt noteres her langt den mest dybtgående ændring i hele perioden siden 1848. Forkærligheden for politikere med højere uddannelse er, som allerede tidligere noteret, tiltaget markant over næsten hele registret, og som helhed ligner partiernes politikere hinanden mere på dette punkt end før. Men der er stadig store forskelle mellem partierne, de er bare placeret anderledes end før.

»Venstrefløjen« havde hidtil været repræsenteret af to partier (DKP og SF), der begge ville være »rigtige arbejderpartier« på linje med hovedkonkurrenten, Socialdemokratiet, også m.h.t. deres repræsentanters uddannelse. Dette er helt ændret i den sidste periode, da DKP's og

VS's afløser, »Enhedslisten«, har fået et decideret akademisk præg, og SF's rekruttering er ændret stærkt i samme retning. Venstrefløjens samlede tal ligner nu i høj grad de konservatives og deler med disse førerpladsen m.h.t. boglig orientering.

Derimod har det nye borgerlige højrefløjsparti – endda i stigende grad – markeret sig ved en stik modsat profil: Med 69% eksamensløse ligger Fremskridtspartiet – som nogle nok kunne ane ud fra »know-nothing«-komponenten i dets image – alene i toppen på dette punkt, langt foran lægmandsdemokratiets gamle forkæmpere, Venstre (36%) og Socialdemokratiet (44%). Disse har begge fulgt med tiden – i nævnte rækkefølge.

Forskellen mellem partierne følger et mønster, der i ret høj grad svarer til den kendte viden om den skiftende struktur i partiernes vælgerkorps ifølge Gallup og andre vælgerundersøgelser (tabel 12):

Tabel 12. *Partiernes vælgertilslutning efter skolegang*

	Partiernes vælgere med studenter- *mellemskole/realeksamen							
	Ven. fløj	Soc. Dem.	Radi- kale	cen- trum	Ven- stre	Kon- serv.	Frem. parti	IALT
1962	4*11	2*10	6*16	–	4*8	17*30	–	5*16
1971	7*19	1*10	10*27	10*41	2*15	9*33	–	4*17
1981	22*21	3*14	14*23	9*31	6*21	15*38	5*23	9*22
1990	34*32	12*31	47*28	19*30	24*34	27*40	6*38	21*33

Litt.: Beregnet efter Gallup nr.43 1962, Borre m.fl.: Vælgere i 70'erne (1976) s.54, T.Worre: Dansk vælgeradfærd (1987) s.111, L.Bille, H.J.Nielsen & Sauerberg: De uregelmæssige vælgere (1992)

Mens forandringen i helhedsbilledet (IALT) over tid nok er noget diskutabel – skolesystemet er et andet idag – viser sammenligningen mellem partierne et tydeligt mønster i samsvar med tabellerne 7, 8 og 11.

I efterkrigsårene til ind i 60'erne var de konservatives nedarvede førerplads som de veluddannedes parti klar nok, ja den blev nu i mindre grad end i mellemkrigstiden anfægtet af de radikale. Mens dette partis genopblomstring i den samlede vælgerbefolkning fra 1968 kun holdt sig fire-fem år, lykkedes det imidlertid at fastholde en forbedret tilslutning fra akademikerne. I de følgende år fordelte denne nu stærkt voksende

Folkerepræsentationen

gruppe også sine stemmer og loyaliteter over et meget bredere felt end hidtil – den »ny middelklasse« var i bevægelse.

En bred strøm søgte til venstrefløjspartierne anført af SF, med afsæt i studenter- og ungdomsoprøret og med mere varigt grundlag i de mange nye akademikers, læreres og socialrådgiveres stærke ønske om en stor og selvforvaltende offentlig sektor. Lidt senere, i løbet af 80'erne, fulgte nye modgående strømninger med holdepunkt just i kritikken af denne form for fodformet og ineffektivt velfærdssamfund samt i en skarpere afvisning af den døende, men endnu frygtindgydende kommunisme.

Denne nye »højredrejning« førte mange unge, især fra de »erhvervsrettede« uddannelser, over mod liberalistisk tankegang og opslutning om et stort og handlekraftigt borgerligt parti. Men de vendte ikke nødvendigvis tilbage til de konservative, der netop i denne hamskiftesituation foretrak at opdyrke rollen som midtsøgende og udoktrinært folkeparti. Mindst appel – undtagen for de mest instrumentelt og realpolitisk tænkende – havde Socialdemokratiet. Men også det drog, ligesom Venstre, efterhånden fordel af, at børn fra hidtil uboglige hjem nu i større tal kom ind på universiteter og læreanstalter.

De fremtidige rekrutteringsmønstre aftegner sig ingeniunde med tydelighed idag. De fortidige har været vigende i den sidste menneskealder for så vidt angår det samlede billede (se tabel 7). Men de har dog afsat tydelige og måske ikke uvæsentlige spor i den fagsammensætning, som også belyses af tabel 11.

Den viser, at venstrefløjspartierne i høj grad har været præget af magistre (både humanister og scient'ér), statskundskabskandidater og unge, der har brugt en studentereksamen på den sociale højskole, journalistik m.v. Socialdemokratiet viser større spredning, men dog en vis koncentration om økonomer og seminarieuddannede. Venstre har også økonomer, men nutildags ikke så mange lærere – som venteligt til gengæld en del fra læreanstalterne, og ikke bare som i mellemkrigstiden fra Veterinær- og Landbohøjskolen.

Alle de fire gamle partier har flere jurister (og et par af de nye statskundskabsfolk), men de konservative har dog fortsat flest, som de har haft helt tilbage til 1848. De har også stadig særlig mange folk fra læreanstalterne – ingeniører, officerer og nu ikke mindst handelshøj-

skolernes kandidater, skønt sådanne nu også findes i alle andre lejre.

Spredningen af de repræsenterede uddannelser har ligeledes ændret sig en hel del, som det tidligere er omtalt i forbindelse med figur 2 helt tilbage til 1848. Borte er den oprindelige stærke koncentration omkring cand.jur.erne – der 1849-66 talte 20% af medlemmerne foruden de 5% »danske« – teologer (9%) og officerer (6%). Den var to generationer senere helt erstattet af en mere broget forsamling af seminarister, jurister, landbohøjskolefolk isprængt en håndfuld økonomer, magistre og teologer – mens der stadig var få fra de øvrige læreanstalter og næsten ingen medicinere.

Den seneste snes år udmærker sig ved at økonomerne nu omsider er kommet helt på højde med juristerne (begge 9%); men til gengæld er de her til sidst på vej til at blive overhalet af de nytilkomne politologuddannelser, som i 1994 talte 7% af tingets medlemmer mod 8% på begge de to andre. Flere andre boglige uddannelser har vundet terræn i denne sidste periode, inklusive magistrene (med 5%, ligeligt delt mellem humanister og mat.nat.er). Men stærkest har væksten været for seminaristerne, der nu med 14% er langt den største gruppe. Også flere andre ikke-universitære og typisk kun »mellemlange videregående uddannelser«, som statistikerne nu taler om, er blevet bedre repræsenteret end før – HA'er og HD'er, socionomer, akademiingeniører o.s.v. (Derimod ikke mere, som det ofte bliver hævdet, journalister).

Faktisk voksede disse »øvrige videregående uddannelser« en tid stærkere end universitetsuddannelserne, der først kom foran igen mellem valgene 1990 og 1994. Foreløbig kan der være nok så megen mening i at tale om et parlament af skolelærere og handelshøjskolefolk som om et nyt akademikervælde.

Dette træk hænger sammen med den stærke vækst i kvindelige medlemmer, der omsider kan noteres. Den belyses i tabel 13:

Folkerepræsentationen

Tabel 13. *Politikerne fordelt efter køn og uddannelse 1918-1994 (%)*

		1918	1926	1936	1945	1953	1964	1973	1984	1994
Universi- tetskan- didater	kvinder	33	30	13	21	41	38	19	23	33
	mænd	15	19	14	19	17	20	29	38	35
	IALT	16	20	14	20	19	21	27	27	35
Andre VU-eks- aminer	kvinder	36	30	25	19	18	25	48	48	43
	mænd	21	17	18	19	21	18	31	35	26
	IALT	21	18	19	18	21	18	34	39	32
Ingen VU-eks- aminer	kvinder	31	40	62	60	41	37	33	29	24
	mænd	64	64	68	62	62	62	40	37	39
	IALT	63	62	67	62	60	61	39	34	36
Andelen af kvinder		4	4	6	7	9	9	15	27	34

Mens de fåtallige kvinder i de første 50 år efter opnåelsen af kvindelig valgret i 1915 typisk havde mere boglig uddannelse end mændene, vekslede forholdet, da deres antal fra o. 1970 for alvor tog til at vokse. Kvindernes indtog *en masse* betød navnlig vækst for de mellemlange, ikke klassisk-akademiske uddannelser, af den simple grund, at det er her kvinderne nu er i overtal.

Endnu et udtryk for, at afspejlingsmekanismen stadig er en virksom kraft. Sålænge det er tilfældet, må man nok se med skepsis på den af politologer fremførte teori om den voksende »institutionalisering« af politikerhvervet. En påstand, der også nu modsiges af det forhold, at Folketingets medlemmer idag både er meget yngre end før og har en lavere anciennitet. Mens politikerne tidligere havde siddet 8-9 år i tinget efter en snes år i erhvervsarbejde, har de nu typisk kun siddet i $7\frac{1}{2}$ år efter at have taget en større eksamen 7-8 år tidligere.

Nogen livsvarig profession er politik ikke idag. Men heller ikke en elite af »Rigets bedste mænd« med skulderstjerner fra samfundets liv. Snarere en jævn strøm af mere gennemsnitlige universitets- eller mellemuddannede politiktalenter, der som en mellemstation eller en indskudt fase i et ellers normalt arbejdsliv virker i politik gennem to-tre valgperioder. Det er også sådan, vælgerne idag (ifølge Gallup) ser på politikerne. Modsat tidligere (1960) tiltros de hverken større klogskab eller højere moral end gennemsnittet. På den måde er det så alligevel afspejlingsidealet, der behersker vort valg af politikere.

Kilder og Litteratur

- Erik Rasmussen: Komparativ politik 2 (1972) s.145-158
E. Damgaard: Folketinget under forandring (1977) især s.85-112
V. Elberling: Rigsdagsmændenes livsstilling, s.349-392 i: Den danske Rigsdag 1849-1949, IV (1949), især s.361-365
Povl Bagge: Akademikerne i dansk politik i det 19. århundrede, Nogle synspunkter. Hist.Tidsskr.12-IV-3, s. 423-474
J.G.Andersen m.fl.: Vi og vore politikere (1991), afsnit af N.Thomsen, J.Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen og især H. Christoffersen: Udviklingen i selektionen af folketingspolitikere 1966 til 1988, s.342-367
Kj.A. Eliassen & Mgs.N. Pedersen: Professionalization of Legislatures. Long-Term Change in Political Recruitment in Denmark and Norway. Comparative Studies in Society and History XX,2 (Cambridge UP, apr.1978) s.286-318
Mgs.N. Pedersen: Political Development and Elite Transformation in Denmark (SAGE 06-018, 1976)
- : Incumbency Success and Defeat in Times of Electoral Turbulences: Patterns of Legislative Recruitment in Denmark 1945-1990, s. 218-250 i A.Somit et als.: The Victorious Incumbent: A Threat to Democracy? (Dartmouth, UK, 1994)
T. Worre: Partigrupperne i Folketinget. Øk.& Pol.1970 s.143-188

Bilag

Opgørelse af medlemmer med højere uddannelse i Rigsforsamling, Folketing, Landsting og Ministerierne

Nøgle til kategorisering

Nedenstående kodeinstruks er bygget på Statistisk Departements/Danmarks Statistiks optællingskriterier, som de fremgår af løbende opgørelser (Stat. Aarbog m.v.) samt »DUN: Dansk Uddannelses Nomenklatur« (1994)

A. Følgende kategorier anvendes:

1. Universitetsuddannelser:

- a. teologer = cand.theol. *plus* i 1800-tallet Dr.phil. i teologi
- b. jurister = cand.jur., dr.jur. men *ikke* exam.jur.
- c. økonomer = cand.polit., cand.oecon. og cand.merc.(Handelshøjsk.)
- d. politologer = cand.sc.pol., cand.mag. i samfundsfag
- e. magistre = cand.mag. (se dog 1.d), mag.art., mag.scient., cand.scient., cand.psych., cand.phil. (fra 1960), og cand.pæd.(Lærerhøjskolen), i 1800-tallet Dr.phil. i humanistiske og naturvidenskabelige emner.
- f. medicinere = cand.med., dr.med.

Folkerepræsentationen

2. Lærestalter og »mellemlange videregående« uddannelser:

- a. exam.jur. (»dansk jurist«) indtil 1936
- b. Landbrugs- el. skovbrugskandidat, dyrlæge, landinspektør
- c. Cand.polyt., akademiingeniør, arkitekt (arkitektskole), tandlæge (cand.odont.), farmaceut (cand.pharm.)
- d. Officersskolen, Søkadetakademiet
- e. seminarierne (læreruddannelse)
- f. Handelshøjskolen: HA, HD, translator
- d. Øvrige: bibliotekar, socialrådgiver, teknikumingeniør, studentereksamen, cand.phil. (før 1960)

3. Udenfor kategoriseringen bl.a.:

socialpædagog, småbørnspædagog, sygeplejerske
vinterlærer, friskolelærer
journalist, korrespondent
musik- og konservatorieuddannelse
HF-eksamen (uden efterfølgende optagelse til videre studier)

B. Almindelig kodeinstruks:

1. Den senest erhvervede grad foretrækkes
2. Doktorgrad foretrækkes; den placeres i 1800-tallet efter sit emne (med opdeling af titler under dr.phil.)
3. Udenlandske universitetsgrader medregnes

De medvirkende

Nedenfor anføres for hver af bogens medvirkende navn, fødselsår, akademisk grad, erhverv (hvis den pågældende ikke er professor), fag, ansættelsessted (KU, OU og AaU: Københavns, Odense og Aarhus Universitet) og evt. hverv i Selskabets tjeneste samt enkelte andre oplysninger.

Henrik Breuning-Madsen (*1949), dr.scient., naturgeografi, KU

Bent Christensen (*1921), dr.jur., retsvidenskab, KU

Erik Dal (*1922), dr. phil., fhv. administrator for Det Danske Sprog- og Litteraturselskab; Selskabets redaktør 1975-88, dets præsident 1988-94

David Favrholt (*1931), dr.phil., filosofi, OU; vicepræsident og formand for Selskabets humanistiske klasse fra 1995

Erik Fischer (*1920), dr.phil.h.c., fhv. overinspektør ved Den kgl. Kobberstiksamling

Leif Grane (*1928), dr.theol., teologi, KU

Poul Lindegård Hjorth (*1927), dr.phil., nordiske sprog, KU; Selskabets redaktør fra 1988

F.J. Billeskov Jansen (*1907), dr.phil., dansk litteratur, KU

Poul Chr. Matthiesen (*1933), dr.polit., demografi, KU; formand for Carlsbergfondets direktion

Birger Munk Olsen (*1935), dr.litt., romansk sprog og litteratur, KU; vicepræsident og formand for Selskabets humanistiske klasse 1989-95, Selskabets præsident fra 1996

Olaf Olsen (*1928), dr.phil., middelalderarkæologi, AaU, fhv. rigsantikvar; vicepræsident og formand for Selskabets humanistiske klasse 1983-89

Olaf Pedersen (*1920), dr.phil., de eksakte videnskabers historie, AaU

Jørgen Rischel (*1943), dr.phil., fonetik, KU

Stig Strömholm (*1931), jur.dr., civilret med international privatret, Uppsala Universitet; rektor for Uppsala Universitet

Henning Sørensen (*1926), dr.phil., petrologi, KU; vicepræsident og formand for Selskabets naturvidenskabelige klasse 1981-87, Selskabets præsident 1994-96

Christian Thodberg (*1929), dr.phil., teologi, AaU; kgl. konfessionarius

Niels Thomsen (*1930), dr.phil., nyere historie, KU

Det Kongelige Danske
Videnskabernes Selskab

Pris 295 kr. inkl. moms
ISBN 87-7304-283-8